ISSN 0206-4340

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби“ журналына әлавә

1988 2

Scanned with MOBILE SCANNER

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-ҹү илдән чыхыр.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

АПРЕЛ — ИЈУН

1988

№ 2 (134)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә

БУ НӨМРӘДӘ:

Баш мәгалә — Тә'лим гејри-Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили тәдрисини јенидәнгурманын тәләбләри сәвијјәсинә . . . 3

Методика вә иш тәҹрүбәси

Әфәндизадә Ә. — Фе'лин хәбәр формасына аид програм материалларынын лингвистик-методик әсасларына даир . . . 8

Багыров А. — Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә тәсвири инҹәсәнәт әсәрләриндән истифадәјә даир 13

Мәммәдов С. — Н. Нәсиминин «Мәндә сығар ики ҹаһан...» гәзәлинин тәдриси тәҹрүбәсиндән 15

Достујев М. — Н. Кәнҹәвинин әсәрләринин тәдриси заманы шәхсијјәт тәрбијәсинин ашыланмасы тәҹрүбәсиндән . . 19

Бабајев М. — Шагирдләримизә мәдәни данышмағы өјрәдәк 22

М. Ф. Ахундов — 175

Бабајев А. — Халгымызын даһи сөз сәнәткары . 25

Әскәров Х. — М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы»нын орта мәктәбдә тәдрисинә даир 31

Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили

Бајрамов И., Аббасов Ә. — Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајҹан дили дәрсликләринин хүсусијјәтләри һаггында 36

Дидактик материаллар

Синтактик тәһлил үчүн дидактик материаллар (VII синиф) . . 40

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Сәфәров М. — Бәдии әсәр адлары һаггында . . . 43

Гулијев Е. — Мирзә Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романында реализм 45

* * *

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијиндә . . 47

Рәсми шө'бә

Азәрбајҹан дили. Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин III-XI синифләри үчүн 51

Редаксијамызын почтундан

Мүәллимләримизин јарадычылығындан . . 60

Консултасија

V синифдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы 60

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1988-ҹи ил.

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 2, (134), 1988.

В НОМЕРЕ:

Передовая статья—Преподавание азербайджанского языка в неазербайджанских школах — на уровень требований перестройки . . . 3

Методика и опыт работы

Эфендизаде А. — К лингвистическо-методическим основам материалов по программе относительно сказуемой формы глагола . . . 8
Багиров А. — Использование произведений изобразительного искусства на уроках языка и литературы . . . 13
Мамедов С. — Из опыта преподавания газели И. Насими «Во мне вмещаются два мира...» . . . 15
Достуев М. — Из опыта привития воспитания профориентации при преподавании произведений Н. Гянджеви . . . 19
Бабаев М. — Приучим учащихся к культуре речи . . . 22

М. Ф. Ахундов—175

Бабаев А. — Гениальный мастер слова . . . 25
Аскеров Х. — К преподаванию «Восточной поэмы» М. Ф. Ахундова в средней школе . . . 31

Азербайджанский язык в русской школе

Байрамов И., Аббасов А. — Об особенностях учебников азербайджанского языка для русских школ . . . 36

Дидактические материалы

Дидактические материалы для синтаксического анализа (VII класс) . . . 40

В помощь самообразованию учителя

Сафаров М. — О названиях художественных произведений . . . 43
Кулиев Э. — Реализм романа М. Ибрагимова «Слияние вод» . . . 45

• • •

В Министерство просвещения Азербайджанской ССР . . . 47

Официальный отдел

Азербайджанский язык. Для III—XI классов школ с обучением на русском языке . . . 51

Из редакционной почты

Из творчества наших учителей . . . 66

Консультация

Планирование программных материалов по азербайджанскому языку в V классе . . . 69

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58
Телефоны: 93-55-82, 93-13-45, 92-37-33.

Город Баку, типография издательства «Коммунист»
ЦК КП Азербайджана

Тә'лим гејри-Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили тәдрисинин јенидәнгурманын тәләбләри сәвијјәсиндә

Өлкәмиздә халг маарифинин даһа да инкишаф етдирмәк, онун кејфијјәтҹә јени сәвијјәјә јүксәлтмәк партијанын вә һөкумәтимизин даим диггәт мәркәзиндәдир. Јенидәнгурма дөврүндә бу гајғы даһа да артмыш, халг маарифи саһәсиндә јени проблемләрин һәлл олунмасы гаршысында мүһүм вәзифәләр гојулмушдур. Мә'лум олдуғу кими, Сов.ИКП МК-нын феврал (1988-ҹи ил) пленумунда һәмин вәзифәләр кениш мүзакирә едилмиш вә онларын јеринә јетирилмәси үчүн гәрар гәбул олунмушдур. Пленумда Сов.ИКП МК-нын Баш катиби М. С. Горбачов јолдаш демишдир: «Бизим пленум јенидәнгурманын мәс'ул дөврүндә кечир. Иҹтимаи һәјатын демократикләшдирилмәси, әсаслы игтисади ислаһат партијадан дәгиг фәалијјәт перспективи тәләб едир. Лакин биз игтисадијјатымызын, мәдәнијјәтимизин, сосиал вә мә'нәви һәјатымызын инкишафы јолларынын мүәјјәнләшдирилмәсинә һансы мөвгеләрдән јанашырса-јанашаг, инсанын өзү, онун сәвијјәси вә интеллектуал симасы, онун усталығы, онун вәтәнпәрвәрлији вә бејнәлмиләлчилији, онун јарадыҹылыг габилијјәти, онун вәтәндашлыг мөвгеји вә фәаллығы һәмишә һәлледиҹи амил олаҹагдыр. Һеч бир шүбһә ола билмәз: мәктәбә, маарифә вә тәрбијәјә аид олан һәр шеј билаваситә сосиализмин инкишафы илә, јенидәнгурма илә бағлыдыр. Үстәлик, онун чох мүһүм истигамәтини тәмсил едир».

Сов.ИКП МК-нын феврал (1988-ҹи ил) пленумунда халг маарифинин бир сыра диҝәр мәсәләләри илә јанашы, ана дилләринин вә милли-рус икидиллилијинин инкишаф етдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмиш, бу вә ја башга республиканын әразисиндә јашајан башга милләтләрин нүмајәндәләри тәрәфиндән јерли милли дилин өјрәнилмәсинә бөјүк гајғы ҝөстәрилмишдир. Пленумун гәрарында дејилир: «Диҝәр милләтләрин ҝәнҹләри тәрәфиндән јерли милли дилин өјрәнилмәси һәвәсләндирилсин».

Республикамызда [illegible] Азәрбајҹан, ермәни вә күрҹү дилләриндә олан үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин милли-рус икидиллилијинә јијәләнмәси, даһи Ленин дилинин, Октјабр дилинин тәдриси илә әлагәдар бөјүк иш апарылыр.

Бунунла јанашы, республикамызын әразисиндә јашајан диҝәр милләтләрин үзвләринин Азәрбајҹан дилини өјрәнмәләринә дә јүксәк гајғы илә јанашылыр вә бу иш һәр васитә илә һәвәсләндирилир. Һазырда республикамыздакы 4276 үмумтәһсил мәктәбиндән 281-дә тә'лим Азәрбајҹан вә рус дилләриндә, 13-дә рус вә ермәни дилләриндә, 4-дә Азәрбајҹан, рус вә ермәни дилләриндә, 4-дә Азәрбајҹан, күрҹү вә рус дилләриндә апарылыр. Үмумијјәтлә, 330 бејнәлмиләл мәктәбдә 255.196 нәфәр, тә'лим рус дилиндә олан 173 мәктәбдә исә 130.961 нәфәр шакирд тәһсил алыр.

Сон илләрдә партија вә һөкумәтимизин бөјүк гајғысы сајәсиндә тә'лим гејри-Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси кејфијјәтини јахшылашдырмаг үзрә республика Маариф Назирлији тәрәфиндән бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. Һәмин фәнни тәдрис едән мүәллимләрин елми-методик һазырлығыны күчләндирмәк, онларын педагожи фәалијјәтини дүзҝүн истигамәтләндирмәк мәгсәдилә мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтларында мүвафиг тәдрис-методика кабинетләри јарадылмыш, Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунда бу саһә үзрә педагожи тәдгигатларын кејфијјәтини јахшылашдырмаг үзрә мүәјјән ишләр ҝөрүлмүшдүр.

Тә'лим рус дилиндә олан онбириллик мәктәбләрин III—XI синифләри үчүн Азәрбајҹан дили програмлары һазырланараг ајрыҹа китабча шәклин-

дә чап олунмуш вә мүәллимләрә чатдырылмышдыр. Һәмин синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрсликләринин мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан јенидән ишләниб һазырланмасына башланылмышдыр.

Мүәллимләрин вә шакирдләрин зәрури еһтијачы нәзәрә алынараг «Азәрбајчанча-русча лүғәт» китабы, бир нечә әдәд синифдәнхарич оху китаблары нәшр олунараг истифадәјә верилмишдир.

Республика Маариф Назирлији фәннин өјрәнилмәсинә шакирдләрин марағыны артырмаг, онларын даһа мөһкәм вә дәрин билијә јијәләнмәләринә көмәк мәгсәдилә 1985/86-чы дәрс илиндән башлајараг тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин VI—IX синифләриндә Азәрбајчан дилиндән шифаһи имтаһанларын кечирилмәсини лазым билмишдир. Илк илләрин нәтичәси көстәрир ки, һәмин имтаһанларын кечирилмәси шакирдләрдә фәннин өјрәнилмәсинә мараг вә мәс'улијјәти артырмыш, Азәрбајчан дили тәдрисинин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә шәраит јаратмышдыр.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә ишләјән Азәрбајчан дили мүәллимләринә гајғы артырылмыш, онларын әмәјинин гијмәтләндирилмәси саһәсиндә дә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Һәмин мүәллимләрдән бир чоху «методист мүәллим», «баш мүәллим» адларына лајиг көрүлмүш, «Азәрбајчан ССР маариф ә'лачысы» дөш нишаны илә тәлтиф олунмушдур. Назирлијин Азәрбајчан дили фәнни үзрә тәдрис-методика шурасынын тәркибинә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә ишләјән габагчыл мүәллимләрдән дахил едилмишдир. Бакы шәһәриндәки 160 нөмрәли орта мәктәбин Азәрбајчан дили мүәллими, баш мүәллим С. Гарабәјова «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси редаксија һеј'әтинин үзвү сечилмишдир.

Республиканын педагожи мәтбуатында тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләләри илә әлагәдар материалларын дәрч едилмәсинә диггәт јетирилмиш, бу мәгсәдлә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси васитәсилә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасына аид төвсијә мәктәбләрә чатдырылмыш, габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсинә даир јазылар верилмишдир.

Республика мәтбуатынын вә телевизијанын сон вахтлар бу саһәјә гајғысыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетинин 9 јанвар 1988-чи ил тарихли нөмрәсиндә «Республикамызда тә'лим рус дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили нечә өјрәдилир?» башлығы алтында дәрч едилмиш материаллар бу чәһәтдән сәчијјәвидир. Редаксијанын «дәјирми столу» архасындакы сөһбәтдә алим вә методистләр, нәшријјат ишчиләри, габагчыл мүәллимләр кениш фикир мүбадиләси апармыш, Азәрбајчан дили тәдрисинин јахшылашдырылмасына даир проблемләрә тохунмушлар. Республика телевизијасынын «Азәрбајчан дили» верилишләриндә дә бу мәсәләјә диггәт јетирилмиш, габагчыл мүәллимләрин фәннин тәдриси илә бағлы сөһбәтләри тәшкил олунмуш, онларын дәрсләриндән фрагментләр нүмајиш етдирилмишдир.

Республика үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисини мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гуран мәктәбләрин сајы кетдикчә артмагдадыр. Бакы шәһәриндәки 14, 72, 134, 138, 210, Сумгајыт шәһәриндәки 11, 12, 14 нөмрәли вә с. мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин гаршысында дуран вәзифәләрин һәллинә чидди фикир верилир, шакирдләрин нитг инкишафына, онларын лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә, чанлы данышыг дилинин өјрәнилмәләринә хүсуси диггәт јетирилир. Һәмин мәктәбләрдә ишләјән мүәллимләрдән Б. Нәчәфова, А. Меһрәлијев, А. Мәммәдов, К. Гәдирова, Л. Әлијева, Н. Мәммәдова, Н. Гәдирова, Һ. Салманова вә башгалары дәрс просесиндә шакирдләри мәһсулдар ишлә тә'мин едир, дәрсләрин әјани гурур, шакирдләрин билијинин артырылмасында, онларын бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә олунмасында синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдән сәмәрәли истифадә едирләр.

Бүтүн бунларла бирликдә, јенидәнгурманын тәләбләри бахымындан республиканын тә'лим рус, ермәни вә күрчү дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси саһәсиндә бир сыра нөгсанлар вә һәлли вачиб проблемләр вардыр. Һәлә дә һәмин мәктәбләрдә охујан шакирдләрин мүһүм бир гисминин Азәрбајчан дилиндән билик сәвијјәси ашағыдыр. Шакирдләр Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик сәсләри тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәкир, верилмиш мәтни лазыми сүр'әтлә охуја билмирләр. Онларын лүғәт еһтијаты зәифдир, чүмлә гурмаг вә шифаһи нитг вәрдишләри хүсусилә гүсурлудур.

Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин нитг бачарыглары вә вәрдишләринин ашағы сәвијјәдә олмасы бир сыра амилләрлә бағлыдыр. Һәр шејдән әввәл, көстәрмәк лазымдыр ки, бир чох мүәллимләрин ихтисас һазырлығы вә елми-методик сәвијјәси јенидәнгурманын тәләбләринә чаваб вермир. Ајры-ајры мүәллимләр фәннин тәдрисинә мәс'улијјәтлә јанашмыр, пешә усталыгларыны артырмыр, шакирдләрә дәрин вә мөһкәм билик вермәк гајғысына галмырлар.

Мәктәбләрин әксәријјәтиндә Азәрбајчан дилиндән синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар ишләрә әһәмијјәт верилмир. Мәктәбләрдә әдәби оху мүсабигәләри, кечәләр, викториналар, шаир вә јазычыларла көрүшләр вә с. тәдбирләр тәсадүфдән-тәсадүфә кечирилир, дивар гәзетләри, фотомонтажлар, бүллетенләр надир һалларда бурахылыр. Дәрнәкләрин фәалијјәти тамамилә унудулмушдур.

Шакирдләрин әдәби билијинин артырылмасында вә нитгинин инкишаф етдирилмәсиндә синифдәнхарич охунун сәмәрәли тәшкили бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Лакин мәктәбләримиздә бу саһәдә лазыми иш апарылмыр. Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин китабханаларында Азәрбајчан дилиндә бәдии китаблар сон дәрәчә аздыр вә онлардан истифадә олунмур. Мүәјјән едилмишдир ки, Бакы шәһәриндәки 47, 65, 77, 177 нөмрәли вә с. мәктәбләрин китабханаларында Азәрбајчан дилиндә һеч бир китаб јохдур.

Мәктәб рәһбәрләри вә Азәрбајчан дили мүәллимләри фәнн кабинетләринин јарадылмасына аз диггәт јетирирләр. Бакы вә Сумгајыт шәһәрләринин бир чох мәктәбләриндә имкан вә шәраит олдуғу һалда, бу фәндән кабинет тәшкил едилмәмишдир. Бә'зи мәктәбләрдә һәмин дәрсләр көһнә парталар гојулмуш, чиркли вә тә'мир олунмамыш синиф отагларында кечилир. Азәрбајчан дили кабинетләриндә лингафон гурашдырылмамышдыр.

Методик ишләрин тәшкилиндә дә чатышмазлыглар чохдур. Бакы шәһәриндәки 6, 29, 91, 162, Сумгајыт шәһәриндәки 1, 2, 10, 27 нөмрәли мәктәбләрдә методик ишләр формал апарылыр. Һәмин мәктәбләрдә методбирләшмәләр тәдрисин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә хидмәт етмир, фәннин тәдриси илә әлагәдар мәсәләләр бурада өз әксини тапмыр, ачыг дәрсләр кечирилмир.

Азәрбајчан дили мүәллимләринин мүһүм бир гисми икинчи дилин тәдрисиндә шакирдләрин данышыг вәрдишләринин инкишаф етдирмәк кими башлыча вәзифәни унудур, сырф грамматик анлајышларын өјрәдилмәсинә, мүхтәлиф јазылы грамматик тапшырыгларын ичрасына вә с. практик әһәмијјәти аз олан мәсәләләрә даһа чох диггәт јетирирләр. Бир чох мүәллимләр дәрс заманы јерли-јерсиз чүмлә тәһлили апарылмасыны өн плана чәкир, ајры-ајры тә'риф вә гајдаларын әзбәр сөјләнмәсини Азәрбајчан дили тәдрисинин әсас мәгсәдинә чевирирләр.

Бәллидир ки, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән билмәк бахымындан шакирдләрин тәркиби мүхтәлифдир. Бу вәзијјәт тәдрис просесиндә мүәјјән чәтинлик јарадыр вә мүәллимләрин гаршысында тә'лимин диференсиаллашдырылмасы кими мүһүм бир вәзифә гојур. Тәәссүф ки, мүәллимләримизин бөјүк әксәријјәти бу чәһәти нәзәрә алмыр, Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән билән шакирдләри онларын јаш сәвијјәсинә вә мараг даирәсинә ујғун олараг даһа чәтин материаллар үзәриндә ишләтмирләр. Бу исә һәмин шакирдләрин дәрсә марағыны азалдыр, онларын Азәрбајчан дилиндә билик, бачарыг вә вәрдишләринин инкишафыны ләнкидир.

Бир сыра мәктәбләрдә Азәрбајчан дили дәрсләринин мүәллимләр арасында бөлкүсүндә нөгсанлара јол верилир ки, бу да тәдрисин кејфијјәтинә мәнфи тә'сир көстәрир. Һәмин дәрсләрин бөлкүсү бир чох һалларда мүәллимләрин дәрс јүкүнү таразламаг мәгсәдини күдүр. *Мәсәлән,* Бакы шәһәринин Нәриманов рајонундакы 37, 47, 177, 207, Шаумјан рајонундакы 29, 63, 260 нөмрәли, 26 Бакы комиссары рајонундакы 50, 163, 189, 219, Сумгајыт шәһә-

риндәки 10, 13, 27 нөмрәли вә с. мәктәбләрдә ајры-ајры мүәллимләр Азәрбајҹан дилиндән 2—6 саат һәҹминдә дәрс апарырлар. Һәм дә ҝөстәрмәк лазымдыр ки, белә һаллара даһа чох бејнәлмиләл мәктәбләрдә јол верилир. Һәмин мәктәбләрин рус бөлмәсиндә олан дәрсләр еһтијаҹ олмадан Азәрбајҹан бөлмәсиндә ишләјән мүәллимләр арасында бөлүнүр. Бу исә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили мүәллимләринин ихтисаслашмасына, онларын өз үзәрләриндә ишләмәләринә, курсдан кечмәләринә ҹидди манечилик төрәдир, фәннин тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәти хејли чәтинләшдирир.

Ајры-ајры мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили дәрсләринин гејри-ихтисас мүәллимләринә верилмәси бу саһәдә бурахылан ҹидди нөгсанлардан һесаб олунмалыдыр. Мүшаһидәләр ҝөстәрмишдир ки, Бакы шәһәринин бир чох үмумтәһсил мәктәбләриндә һәмин фәнни рус дили вә хариҹи дил мүәллимләри тәдрис едирләр. Рајон халг маариф шө'бәләри вә мәктәб рәһбәрләри бу вәзијјәти арадан галдырмаг үчүн гәти тәдбирләр ҝөрмәлидирләр.

Азәрбајҹан дили тәдриси кејфијјәтинин ашағы олмасынын мүһүм сәбәбләриндән бири дә мәктәб рәһбәрләринин бу ишә рәһбәрлик вә нәзарәтинин, хүсусилә әмәли көмәклијинин зәиф олмасыдыр. Бакы шәһәриндәки 17, 47, 77, 177, 193, 200 нөмрәли мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили дәрсләри динләниб мүәллимләрә әмәли көмәк ҝөстәрилмир, ачыг дәрсләр тәшкил олунмур, фәннин тәдриси вәзијјәти вахташыры өјрәнилиб онун јахшылашдырылмасы үзрә тәдбирләр һәјата кечирилмир.

Рајон (шәһәр) халг маариф шө'бәләринин дә бу саһәдәки фәалијјәти гәнаәтбәхш дејилдир. Мәсәлән, Бакы шәһәринин Нәриманов вә Шаумјан РХМШ-лары тәрәфиндән тә'лим рус дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилинин тәдриси вәзијјәти сон илләрдә бир дәфә дә олсун өјрәнилиб мүзакирә едилмәмиш, мүәллимләрә әмәли көмәк ҝөстәрилмәмишдир.

Мәркәзи МТИ-нин, дикәр мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтларынын мүвафиг тәдрис-методика кабинетләринин Азәрбајҹан дилинин тәдриси илә әлагәдар мәктәбләрә әмәли көмәји дә лазыми сәвијјәдә дејилдир. Индијә гәдәр һәмин институтлар тәрәфиндән бир нәфәр дә олсун Азәрбајҹан дили мүәллиминин габагҹыл иш тәҹрүбәси өјрәнилиб республика мигјасында јајылмамышдыр. Мүәллимләрин ихтисасартырма курсларынын мәзмунуну тәкмилләшдирмәк, онларын тәдрис планы вә програмларыны јенидән нәзәрдән кечирмәк, үмумијјәтлә, тәкмилләшдирмә институтларынын бу саһәдәки фәалијјәтини јахшылашдырмаг мүһүм вәзифәләримиздән биридир.

Азәрбајҹан дили үзрә програм вә дәрсликләр дә мәктәбин јенидән гурулмасы тәләбләри бахымындан нөгсанлыдыр. Онбириллик мәктәбләрин III—XI синифләри үчүн тәдрис програмларында шаҝирдләрин тә'лим јүкүнүн јүнҝүлләшдирилмәсинә, лексик вә грамматик минимумларын һазырланмасына, тә'лимдә варислијә әмәл олунмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Дәрсликләрин ҹидди шәкилдә тәкмилләшдирилмәсинә еһтијаҹ дујулур. Һәр шејдән әввәл, дәрсликләр ағыр, мүрәккәб, икинҹи дәрәҹәли материаллардан азад олунмалыдыр. Ајры-ајры синифләрин дәрсликләри арасында ардычыллыг вә әлагә зәифдир, онларда шаҝирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун ҝәлмәјән бир чох сөз, ифадә вә мәтнләр верилмиш, лексик минимум нәзәрә алынмамышдыр. Дәрсликләр шаҝирдләрдә данышыг вәрдишләринин инкишаф етдирмәк ҹәһәтдән хүсусилә гүсурлудур.

Республикамызда тә'лим рус, ермәни вә ҝүрҹү дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси илә әлагәдар методик әдәбијјатын вә әјани вәсаитин һазырланыб нәшр олунмасы үзрә аз иш ҝөрүлмүшдүр. Азәрбајҹан дилиндән синифдәнхариҹ оху китабларына, имла вә ифадә јазы мәтнләринә, лүғәтләрә, данышыг китабчаларына бөјүк еһтијаҹ вардыр.

Тә'лим рус, ермәни вә ҝүрҹү дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилинин тәдрисини јахшылашдырмаг, бу саһәдә бурахылан нөгсанлары арадан галдырмаг вә гаршыда дуран проблемләри һәлл етмәк мәгсәдилә республика Маариф Назирлији тәрәфиндән бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилмәкдәдир. Бунунла әлагәдар олараг 1987/88-ҹи дәрс илиндә јенидәнгурманын тәләбләри бахымындан Бакы вә Сумгајыт шәһәрләринин тә'лим рус дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилинин тәдриси вәзијјәти өјрәнилмиш, нәтиҹәси габагҹыл мүәллимләрин, алим вә методистләрин, дәрслик мүәллифләринин, нәшријјат ишчиләринин иштиракы илә Назирлијин коллеҝијасында ҝениш вә һәртәрәфли мүзакирә олунмуш, мүвафиг гәрар гәбул едилмишдир.

Назирлијин коллеҝија гәрарында фәннин тәдриси вәзијјәтини јахшылашдырмаг үзрә тәдбирләр мүәјјәнләшдирилмишдир. Һәр шејдән әввәл, тәдрис комплектинин һазырланмасына ҹидди диггәт јетирилмәлидир. Бунунла әлагәдар олараг, онбириллик мәктәбләрин III—XI синифләри үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрсликләри 1992-ҹи илә гәдәр јенидән ишләниб нәшр олунмалы, 1990—1995-ҹи илләрдә дәрсликләрә рәһбәрликләр, рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилинин методикасына даир хүсуси вәсаит, сорғу китаблары, лүғәтләр, фонетикаја вә грамматикаја аид ҹәдвәлләр, ајры-ајры синифләр үчүн дидактик материаллар, диафилмләр, диапозитивләр, синифдәнхариҹ оху китаблары вә с. һазырланыб чап едилмәлидир.

Рајон (шәһәр) ХМШ-ларынын вә мәктәб рәһбәрләринин фәннин тәдрисинә рәһбәрлији вә нәзарәти саһәсиндә апарылан ишләр ҝүҹләндирилмәли, фәннин тәдриси вәзијјәти мүнтәзәм олараг өјрәнилмәли вә ону јахшылашдырмаг үзрә тәдбирләр һәјата кечирилмәли, Азәрбајҹан дили дәрсләринин гејри-ихтисас мүәллимләринә верилмәси һалларына сон гојулмалы, ХМШ-ларда јүксәк ихтисаслы кадрлар һесабына бу саһәјә инспектор вә ја методист ајрылмалы, мәктәб китабханаларында Азәрбајҹан дилиндә бәдии китабларын олмасы тә'мин едилмәли, мәктәбләрдә лазыми инвентар вә аваданлыгла, әјани вәсаит вә тә'лимин техники васитәләри илә тәчһиз едилмиш кабинетләр јарадылмалы, мүәллимләрин рәғбәтләндирилмәсинә, онларын габагҹыл иш тәҹрүбәсинин өјрәнилмәсинә диггәт артырылмалыдыр.

«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсинин 14 миндән чох абунәчиси олдуғу, республиканын тә'лим рус, ермәни вә ҝүрҹү дилиндә олан мәктәбләриндә ишләјән Азәрбајҹан дили мүәллимләринә даһа јахындан вә мүнтәзәм көмәк ҝөстәрмәк имканына малик олмасы нәзәрә алынараг, онун журнала чеврилмәси, дәрсин кејфијјәт вә сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәси мәгсәдилә тә'лим гејри-Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили дәрсләринин синфин јарыја бөлүнмәклә тәдрис олунмасы вә с. кими фајдалы тәклифләрин һәјата кечирилмәси үзрә һазырда Маариф Назирлијиндә мүвафиг иш апарылмагдадыр.

Азәрбајҹан дили мүәллимләринин елми-педагожи сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә вә онларын пешә усталығынын јахшылашдырылмасына хүсуси фикир верилмәлидир. М. С. Горбачов јолдашын Сов.ИКП МК-нын феврал (1988-ҹи ил) пленумунда дедији кими, маарифин јени тәшкили дә, јени програмлар да, тә'лимин мадди-техники тә'минаты да лазымдыр. Лакин өз билијини вә гәлбини ушагларымыза верән әсл мүәллим олмаса, бүтүн бунлар ҹанлы ишә чеврилмәз. Республикамызын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләриндә ишләјән Азәрбајҹан дили мүәллимләри партијамызын бу ҝөстәришини рәһбәр тутмалы, мәктәбин јенидән гурулмасынын фәал иштиракчысы олмалы, шаҝирдләримизә даһа дәрин билик вермәк үчүн өз сә'ј вә баҹарыгларыны әсирҝәмәмәлидирләр.

Тә'лим рус, ермәни вә ҝүрҹү дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин «гејри-әсас фәнн», «факултатив фәнн» кими адландырылмасы һалларына сон гојулмалыдыр. Һәмин фәннин тәдрис планына дахил едилмәси вә онун өјрәнилмәси үчүн саатлар ајрылмасы белә дүшүнмәјә һеч бир әсас вермир. Доғрудур, мәктәб Низамнамәсиндә ҝөстәрилдији кими, бу фәннин өјрәнилмәси көнүллүдүр. Лакин нә тә'лим Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә рус дилинин, нә дә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин тәдрисинә мәктәбләримиздә икинҹи дәрәҹәли фәнн кими бахылмыр вә бахыла да билмәз. Унутмаг олмаз ки, һәр ики фәннин тәдриси шаҝирдләрдә бејнәлмиләл вә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин формалашдырылмасында сон дәрәҹә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Сов.ИКП МК-нын феврал (1988-ҹи ил) пленумунун гәрарларына ујғун олараг тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилини шаҝирдләрин һәвәслә өјрәнмәләри үчүн бүтүн имкан вә васитәләрдән истифадә едилмәлидир.

Фе'лин хәбәр формасына аид програм материалларынын лингвистик-методик әсасларына даир

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ
педагожи елмләр доктору, профессор, республиканын әмәкдар мүәллими

Мә'лум олдугу үзрә, мәктәб ислаһаты тә'лим фәнләринин, о чүмләдән Азәрбајчан дили фәнининин мәзмунуна да јени тәфәккүрлә јанашмаг вәзифәсини гаршыја гојмушдур. Бу вәзифәјә ујгун олараг V—IX синифләр үчүн Азәрбајчан дили програмындакы бә'зи мөвзуларда мәгсәдәујгун дәјишикликләр апарылмышдыр. Бу мәгаләдә белә дәјишикликләрдән јалныз биринин лингвистик-методик әсаслары һаггында сөһбәт ачмаг мәгсәди гаршыја гојулмушдур.

Узун иллик педагожи фәалијјәтим дөврүндә һансы шакирдә, һәтта һансы филолог тәләбәјә «јазырды, јазырмыш, дејәрмиш...» кими фе'лләрдә һәрәкәтин ичрасы һансы замана аиддир?» суалыны вермишәмсә, илк чаваблары белә олуб: «Кечмиш замана». Лакин онлары бир даһа фикирләшмәјә тәһрик едәндән сонра бә'зиләри грамматикадан кечдикләринин јадларына салыб «е'тираф едибләр» ки, јазырды индики заманы, дејәрди кәләчәк заманы... билдирир. Гәрибәдир, ахы бу чаваблар тамамилә бир-бирини инкар едир. Кечмиш заман һара, индики вә кәләчәк заманлар һара? Бунлар ки чох садә анлајышлардыр; орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунда шакирдләрә дәфәләрлә өјрәдилир. Дүшүнмәк олар ки, јәгин, күнаһ мүәллимдәдир; о, фе'лин заманларыны бир нечә ил әрзиндә өз шакирдләринә мәнимсәдә билмир. Буну да сынагдан кечирмәји лазым билдик (рәһбәрлик етдијим шө'бәнин елми ишчиләри илә бирликдә). 50-дән артыг дил-әдәбијјат мүәллими илә апардыгымыз фәрди сөһбәт заманы онлардан ејни типли бир-ики фе'лин һансы замана аид олдугуну сорушдуг. Тәхминән, 80 фаизи фикирләшмәдән кечмиш замана аид олдугуну сөјләди. Бәс шакирди дә, али тәһсилли вә тәчрүбәли мүәллими дә чашбаш салан бу парадоксал вәзијјәт нәдән ирәли кәлир? Јәгин ки, дәрсликләрдә вә грамматика китабларында фе'лин заманларына аид верилән мә'луматларын дәгиг олмасындан.

Мә'лумдур ки, һәрәкәтин һәр үч заманда — индики, кечмиш вә кәләчәк заманларда ифадәси өз әксини фе'лин хәбәр формасында тапыр. Фе'лин дикәр формаларында исә (әмр, вачиб, лазым, арзу, шәрт), әввәлән, заман анлајышы хүсуси грамматик васитәләрлә (шәкилчиләрлә) ифадә олунмур; икинчиси, һәмин формалар һәрәкәтин анчаг кәләчәк замана аид олдугуну билдирир; мәсәлән: јаз, јазын (әмр формасында), јазмалыјам, јазмалыдыр (вачиб формасында), јазса, јазсаныз (шәрт формасында) вә с. Дејә биләрләр ки, бәс бунлар (әмр формасындан башга) иди, имиш һиссәчикләри илә ишләндикдә һәрәкәти кечмиш заманла багламырмы (јазмалы иди, јазасы иди, јазса имиш вә с.)? Баглајыр, лакин һәмин һиссәчикләр бу фе'л формаларынын морфем тәркибинә дахил олмур. Кечмиш заманлыг иди, имиш һиссәчикләринин өз дахили мәзмунундан догур. Онлар башга нитг һиссәләринә дә гошулдугда ејни функсијаны дашыјыр; мәсәлән, сәнәткар иди, сәнәткар имиш, көзәл иди, көзәл имиш, нә иди, нә имиш, чох иди, чох имиш вә с. Көрүндүјү кими, белә һалда һәмин һиссәчикләр өз мүстәгиллијини, јә'ни мүстәгил грамматик васитә олмаг хүсусијјәтини итирмир, гошулдугу сөзүн тәркиб һиссәсинә чеврилмир (һәтта -ды', -мыш' шәклиндә сөзләрә битишик јазыланда да: алмалыјды, билсәјмиш вә с.), онун грамматик мә'насыны дәјишмир. Әкс тәгдирдә белә анлашылардыкы, исимләр дә, сифәтләр дә вә с. заман билдирир.

Фе'лин хәбәр формасында исә ејни һиссәчикләр өз тәбиәтини тамамилә дәјишир; гошулдугу сөзүн заманыны ифадә едән әсас грамматик әламәтә — заман шәкилчисинә чеврилир. Өзүндән әввәл кәлән «садә заман шәкилчиләрини» (индики заманы, гәти вә гејри-гәти кәләчәк заманлары, еләчә дә нәгли кечмиш заманы ифадә едән шәкилчиләри), бир нөв, нејтраллашдырыр. Мәсәлән, данышыр-ды, әк-әр-миш фе'лләриндән әввәлинчисиндә -ыр, сонракысында исә -әр шәкилчиси заман билдирмәк мә'насыны итирир вә бу вәзифәни -ды (иди), -мыш (имиш) шәкилчиләринә «күзәштә кедир» вә беләликлә, фе'л һәрәкәтин кечмиш замана аид олдугуну билдирир.

Демәк, Азәрбајчан дилиндәки фе'лләрин хәбәр формасынын кечмиш заманы, инкишаф етмиш бир сыра башга дилләрдә олдугу кими, нөвләринә көрә даһа зәнкиндир. Бу зәнкинлијә мүһафизәкар мөвгедән јанашылмасы тәәссүф догурур. Тәкчә Азәрбајчан ССР ЕА-нын Нәсими адына Дилчилик Институтунун нәшр етдирдији китабларда («Азәрбајчан дилинин грамматикасы», II һиссә, 1960; «Мүасир Азәрбајчан дили», II һиссә, 1980; «Грамматика азербайджанского јазыка», 1971) һәмин мәсәләнин нисбәтән дүзкүн һәллинә тәшәббүс көстәрилмишдир. Али вә орта мәктәбләр үчүн јазылмыш дәрслик вә дәрс вәсаитләриндә исә көһнә консепсија өз көһнәлијиндә давам едир. Һәмин консепсијаны исрарла мүдафиә едән дилчи алимләр алырды, дејәрди, алырмыш, дејәрмиш кими фе'лләрдә һәрәкәтин кечмиш замана аид олдугуну гәтијјәтлә рәдд едир, ән јахшы һалда, бунлары индики вә ја кәләчәк заманын һекајәти, рәвајәти адландырмагы «мәгсәдәујгун» һесаб едирләр; алырды, дејәрди кујә индики вә кәләчәк заманларын һекајәтини, алырмыш, дејәрмиш исә һәмин заманларын рәвајәтини билдирир.

Бу консепсијаны исрарла мүдафиә едән алимләр буну әсас тутурлар ки, алырды, дејәрди типли фе'лләрдә ики заман шәкилчиси олдугуну сөјләмәк «ән азы мәнтигсизликдир». Әввәлән, објектив дил һадисәләриндә һеч бир мәнтигсизлик олмадыгыны сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Дикәр тәрәфдән, бу да инкаредилмәз фактдыр ки, һәрәкәт јалныз бир заманла баглы ола биләр. Формаја әсасланыб һәмин фе'лләрдә ики заман анлајышынын әкс олдугуну дүшүнмәк мәнтигә ујгун дејил. Марксист-ленинчи фәлсәфәси өјрәдир ки, мәзмун вә форма бир-бири илә вәһдәт тәшкил едир, лакин мәзмун апарычы олуб, форманы идарә едир, ону өзүнә ујгунлашдырыр (бах: «Философскиј словар, М., 1981, сәһ. 390). Азәрбајчан дилиндәки фе'лләрин заманлары илә әлагәдар мәсәләнин елми шәрһиндә дә бу мүддәаны әсас тутмадан дүзкүн нәтичә чыхармаг олмаз.

Фе'лин заманларындан данышаркән дә јалныз формал грамматик көстәричиләри әсас тутмаг лазым дејил: башлыча диггәти мә'наја, заман анлајышынын һансы грамматик васитәләрлә вә нечә ифадә олунмасына јөнәлтмәк лазымдыр. Грамматик васитәләр исә тәкчә шәкилчиләрдән ибарәт олмур. Марағлыдыр ки, һәтта бә'зи дилләрдә, мәсәлән, фарс дилиндә фе'лин заманларындан һеч бири хүсуси заман шәкилчиләри илә дејил, тамамилә башга грамматик васитәләрлә, о чүмләдән көмәкчи сөзләрлә ифадә олунур. Демәк, Азәрбајчан дилиндәки фе'лләрин хәбәр формасында ишләнән иди, имиш һиссәчикләринин заман билдирмәсинә форма илә мәзмун арасындакы ганунаујгунлуг бахымындан јанашылмалыдыр.

Бәс фе'лин јухарыда һаггында данышдыгымыз кечмиш заман нөвләринин нечә адландырмаг, јә'ни һансы терминләрлә ифадә етмәк даһа мүнасибдир? Бу, хүсуси мәсәләдир; дүшүнмәји, мәсләһәтләшмәји тәләб едир. Орта мәктәб грамматикасында (норматив грамматикада), ола билсин ки, үмуми шәкилдә «битмәмиш кечмиш заман» адландырмаг нәзәрдә тутулсун. Она көрә ки, хәбәр формасынын бу кечмиш заман нөвү һәрәкәтин мәһз кечмиш заманда ичрасынын битмәдијини вә ја еһтимал олундугуну билдирир: јазырды, јазырмыш, јазачагмыш, јазмышды, јазмышаммыш вә с. Фе'лин бу кеч-

миш заман нөвүнү дәрәчәләринә көрә «битмәмиш шүһуди кечмиш», «битмәмиш нәгли кечмиш» адландырмаг да мүмкүндүр. Буну онунла изаһ етмәк олар ки, шүһуди вә нәгли кечмиш заманы билдирән шәкилчиләрлә «битмәмиш кечмиш заманы» билдирән шәкилчиләрин грамматик мә'налары бир-биринә чох ујғун кәлир. Бурада хүсуси олараг гејд етмәк лазым кәлир ки, иди, имиш һиссәчикләри фе'лин хәбәр формасында битмәмиш кечмиш заманын грамматик әламәти олараг һәмишә шәкилчи кими чыхыш едир; јалныз етимоложи бахымдан һиссәчик олмаг хүсусијјәтини сахлајыр. Бу просес мүасир әдәби дилимиздә, демәк олар ки, чохдан баша чатмышдыр. Тәәссүф ки, бу, индијәдәк чап олунмуш дилчилик әдәбијјатында, о чүмләдән «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нда (1975) нәзәрә алынмамышдыр. Иди, имиш һиссәчикләринин јазылышы гајдаларында тез-тез гаршыја чыхан чәтинлик вә долашыглыгларын да сәбәби мәһз бунунла бағлыдыр.

«Гајдалар»да көстәрилмишдир: «а) иди, имиш көмәкчи фе'лләри (бунлар бә'зән кечмәкчи фе'л дә адландырылыр —Ә. Ә.) бүтүн сөзләрдән (сону самитлә битән фе'л формаларындан башга) сонра ајры јазылыр: мәс; ата иди, нәнә имиш; гузу иди, сүрү имиш, даш иди, шәкил имиш, гојун иди, сүнбүл имиш, јахшы иди, пис имиш, беш иди, үч имиш, бу иди, онлар имиш, алмалы иди, кәлмәли имиш, алса иди, кәлсә имиш...; б) иди; имиш көмәкчи фе'лләри сону самитлә битән фе'л формаларындан сонра һәм ајры (иди, имиш шәклиндә), һәм дә битишик вә көкүн аһәнкинә көрә дөрд чүр (-ды,-ди,-ду,-дү;-мыш,-миш,-муш,-мүш шәклиндә) јазыла биләр; мәс: алыр иди, алырды; кәлир иди, кәлирди, дурмуш иди, дурмушду; көрмүш иди, көрмүшдү; алачаг иди, алачагды; кәләр иди, кәләрди, алыр иди, алырмыш...» (§ 62).

Бу гајдалардан һеч бири орфографијамызын бугүнкү инкишаф сәвијјәсинә, јазы тәчрүбәсинин реал тәләбләринә чаваб вермир. Мәкәр инди елә бир савадлы шәхсә тәсадүф етмәк мүмкүндүрмү ки, о, алырдым әвәзинә алыр идим, көрәрмиш әвәзинә көрәр имиш јазсын? Јахуд саитлә битән сөзләрдән сонра иди, имиш һиссәчикләринин -јды⁴, -јмыш⁴ шәклиндә (јазајды, јазајмыш) битишик јазылышы да мәкәр әсрләрдән бәри ән'әнәви бир гајда кими формалашмамышдырмы? Бунлары нәзәрә алмагла һәмин һиссәчикләрин јазылышына аид гајдаларла ашағыдакыларын әсас тутулмасы реал һесаб олунмалыдыр.

1. Фе'лин битмәмиш кечмиш заманыны әмәлә кәтирән иди, имиш һиссәчикләри -ды⁴, -мыш⁴ шәклиндә сөзләрә битишик јазылыр (шәкилчи кими); мәсәлән, јазырды, јазырмыш, дејәрди, дејәрмиш; тикәчәкди, тикәчәкмиш; јазмышды, јазмышмыш (јазыбмыш) вә с.

2. Иди, имиш һиссәчикләри саитлә битән бүтүн сөзләрдән сонра һәм ајры, һәм дә -јды⁴, јмыш⁴ шәклиндә битишик јазыла биләр; мәсәлән: орду иди-ордујду, орду имиш-ордујмуш, исти иди-истијди, исти имиш-истијмиш, көзләмәли иди-көзләмәлијди, көзләмәли имиш-көзләмәлијмиш, кәлсә иди, кәлсәјди, кәлсә имиш-кәлсәјмиш, өзү иди-өзүјдү, өзү имиш-өзүјмүш вә с.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин һиссәчикләрин саитлә битән сөзләрлә јазылан шәкли дә, әслиндә өз мүстәгиллијини итирмир. Белә ки, онларын -јды⁴, јмыш⁴ шәклиндә формалашмасы дилимизин мүәјјән фонетик гануну илә бағлыдыр. Һәмин гануна әсасән саитлә битән сөзләрә саитлә башланан шәкилчи вә јахуд башга бир грамматик васитә гошулдугда ики саит арасына бир битишдиричи ј самити артырылыр. Иди, имиш һиссәчикләринин саитлә битән сөзләрә гошулмасында да ејни просес баш верир: мәсәлән, исти иди, кәлмәли имиш лексик ваһидләри әввәлчә өз структуруна көрә исти-ј-ди, кәлмәли-ј-миш шәклини алыр, гүввәтли редуксија һадисәси нәтичәсиндә «ј»-дән сонра кәлән и саити тәләффүздән дүшүр вә беләликлә, һәмин һиссәчикләр -јды⁴, -јмыш⁴ кими формалашыб, аһәнк ганунунун тәләбинә көрә дөрд чүр јазылыр.

3. Иди, имиш һиссәчикләри самитлә битән бүтүн сөзләрдән сонра ајры јазылыр (бу гајда фе'лин хәбәр формасына шамил дејил); мәсәлән: дуз иди, дуз имиш; тәмиз иди, тәмиз имиш; аз иди, аз имиш вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә һалда һәмин һиссәчикләр тәләффүзүнә көрә дә өз «мүстәгиллијини» сахлајыр вә бу чәһәтдән фе'лин хәбәр формасынын тәркиб һиссәсини тәшкил едән-ды⁴, -мыш⁴ шәкилчиләриндән әсаслы сурәтдә фәрғләнир: дуз иди-дуз (уду); дуз имиш-дуз умуш, тәмиз иди-тәмиз имиш, көзәл иди-көзәл имиш, аз иди-аз ыды, аз имиш-аз ымыш вә с. Бәдии әсәрләрдә бә'зи мүәллиф вә ја редакторлар бу типли морфоложи конструксијалары јазыда бә'зән дузду, тәмизди, азды шәклиндә ишләтмәклә мә'на сәһвинә јол верирләр: нәзәрә алмырлар ки, бунларда -ды⁴ шәкилчиси -дыр⁴ шәкилчисинин тәләффүз формасы кими сәсләнир (дуздур-дузду, тәмиздир-тәмизди...).

Иди, имиш һиссәчикләринин јазылышы вә тәләффүзү илә әлагәдар бүтүн бу фактлар да сүбут едир ки, индијәдәк онларын грамматик функсијалары, нитгдә ишләнмәси хүсусијјәтләри дилчилик әдәбијјатында, о чүмләдән али вә орта мәктәб дәрсликләриндә өз реал әксини тапмамышдыр. Хүсусән тә'лим ишиндә буна сон гојулмасынын вахты чохдан чатмышдыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәмин мәсәләнин нәзәри чәһәтдән дүзкүн һәлли дилимизин бир сыра грамматик, орфографик вә орфоепик нормаларын гајдаја салынмасында да мүһүм практик әһәмијјәт кәсб едир.

Бу мәсәлә орта мәктәб курсунда неҹә верилмәлидир?

Проф. Б. Әһмәдов «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин 18 сентјабр 1987-чи ил тарихли нөмрәсиндә дәрч етдирдији бир мәгаләдә («Мүрәккәб заман нә демәкдир?») V-IX синифләр үчүн тәкмилләшдирилмиш Азәрбајчан дили програмында фе'лин мүрәккәб кечмиш заманы һаггында верилмиш мөвзуја чидди е'тиразыны билдирәрәк әсасландырмаға чалышмышдыр ки, иди, имиш һиссәчикләри һеч дә һәрәкәтин замана аид олдуғуну билдирмир. О, көһнә консепсијаны мүдафиә едәрәк өз мәгаләсинин сонунда белә бир һөкм ирәли сүрүр ки, програмда мәсәләјә јени тәфәккүрлә јанашмаг мөвгеји мүбаһисәлидир вә буна көрә дә мүбаһисәли мәсәләләри орта мәктәб курсуна кәтирмәк олмаз. Әввәлән, гејд етмәк лазымдыр ки, «мүбаһисәли мәсәләләри» тә'лим материаллары сырасындан чыхармаг фикринин өзү чохдан көһнәлмишдир. Она көрә дә, грамматик гајдалар, анлајышлар сырасында аз-чох мүбаһисәли олмајанларыны сечиб фәргләндирмәк чох чәтиндир. Азәрбајчан дилчилијиндә нитг һиссәләринин мүәјјәнләшдирилмәси принсипләринә, исмин јијәлик вә тә'сирлик һалларынын хүсусијјәтләринә, исми вә тә'јини сөз бирләшмәләри анлајышларына, синонимләрин тә'рифинә, гошмаларын характеринә, чүмлә үзвләринин гурулушча нөвләри мәсәләсинә вә с. бир-бириндән фәргли јанашылма һаллары давам едир. Фе'лин заманларына мүнасибәтдә дә һәләлик ваһид фикир олмадығы мә'лумдур. Методика елминин вәзифәләриндән бири мүбаһисәли олан һәмин фикирләрдән тә'лим әһәмијјәтинә көрә даһа мүнасиб оланыны сечмәкдән ибарәтдир. Бу исә мүәјјән принсипләрә әсасланмагла (тәәссүф ки, һәмин принсипләрин өјрәнилмәсинә индијәдәк тәшәббүс көстәрилмәмишдир) чидди ахтарышлар апарылмасыны тәләб едир. Белә принсипләрдән бири анлајышларын там ајдын, шакирдләрин дәркетмә сәвијјәләринә ујғун олмасыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Дикәр принсип һәмин анлајышлар әсасында бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасыны интенсивләшдирмәк имканларынын нәзәрә алынмасыдыр. Мәгаләдә һаггында данышдығымыз мәсәләјә мәһз бу принсипләр бахымындан јанашдыгда бир даһа әсасландырмаға еһтијач галмыр ки, индијә гәдәрки мүлаһизә даһа мүбаһисәли вә зиддијјәтли олмагла шүурлу дәркетмәјә вә практик бачарыгларын формалашдырылмасына чидди зәрәр кәтирир. Икинчи мүлаһизәнин дә мүбаһисәсиз олдуғуну сөјләмәк доғру олмаз. Лакин биринчи илә мүгајисәдә вә јухарыда гејд етдијимиз принсипләрә ујғунлуғу бахымындан үстүнлүјү вар. Мәктәбләрдә апардығымыз експериментал тәдгигатын нәтичәләри дә буну сүбут едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили програмында фе'лин хәбәр формасынын иди, имиш һиссәчикләри илә әмәлә кәлән кечмиш заман вариантлары «мүрәккәб кечмиш» ады алтында верилмишдир. Проф. Б. Әһмәдов адыны чәкдијимиз мәгаләсиндә бу терминә өз е'тиразыны билдирмәкдә әсасән һаглыдыр; кәтирдији дәлилләр инандырычыдыр. Лакин бу, мәсәләнин маһијјәтинә јалныз терминин мә'насы бахымындан јанашмаға һагг газандырмыр.

Мөвзунун дәрсликдә өз әксини нә шәкилдә тапачағыны индидән сөјләмәк чәтиндир. Бу, програмын тәләби илә јанашы, мүәллифләрин јарадычы фәаллијјәтиндән дә асылы олачаг.

Мә'лумдур ки, 1986/87-чи тәдрис илиндән орта мәктәбин бүтүн синифләриндә Азәрбајчан дили үзрә јени програмын тәтбигинә башланмышдыр. Кечид дөврүнүн бир сыра чәтинликләринә бахмајараг, өз пешәсинин маһир устасы олан габагчыл мүәллимләр програмдакы мөвзу јениликләринин дә өһдәсиндән бачарыгла кәлир, чәсарәтлә сынаг тәчрүбәләри кечирирләр. Белә сынаг тәчрүбәләриндән бири дә фе'лин хәбәр формасынын кечмиш заманы вә иди, имиш һиссәчикләринин програмда көстәрилмиш истигамәтдә тәдриси илә әлагәдардыр. Тәәссүф ки, мөвчуд дәрсликдә лазыми тә'лим материалынын олмамасы үзүндән програмын һәмин тәләбини јеринә јетирән мүәллимләрә чох аз-аз тәсадүф олунур. Буну нәзәрә алараг ашағыдакы гыса методик төвсијәләрлә мүәллимләримизин ишинә көмәк көстәрмәји мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Фе'лин индики вә кәләчәк заманлары өјрәдилдикдән сонра кечмиш заманын тәдрисинә ики саат вахт ајрылыр. Биринчи саатда шүһуди вә нагли кечмиш заманлар һаггындакы биликләр тәкрар олунур; нагли кечмиш заманын бә'зән (икинчи вә үчүнчү шәхсләрдә) -ыб шәкилчиси илә дә ифадә олунмасы һаггында мә'лумат верилир. Сонракы дәрсдә фе'лин битмәмиш кечмиш заман нөвләри өјрәдилир; шакирдләрә мә'лумат верилир ки, индики, кәләчәк вә нагли кечмиш заман фе'лләри -ды, -мыш шәкилчиләрини габул етдикдә онлар битмәмиш кечмиш заманы ифадә едир. Белә һалда һәмин фе'лләрин тәркибиндә ишләнән әввәлки заман шәкилчиси мәһз заман билдирмәк мә'насыны итирир; мәсәлән: кәлирди, кәләрди, кәләчәкди, кәлирмиш, кәләрмиш вә с. Шакирдләрә мүтләг дејилмәлидир: гејд олунан кечмиш заман шәкилчиләри иди, имиш һиссәчикләринин ихтисарыдыр; әввәлинчиси шүһуди заман шәкилчисинин, сонракысы исә нагли кечмиш заман шәкилчисинин грамматик мә'насына ујғун кәлир. Буна көрә дә әввәлинчиси битмәмиш шүһуди кечмиш заман, сонракысы исә битмәмиш нагли кечмиш заман адланыр.

Иди, имиш кечмиш заман һиссәчикләринин өјрәнилмәсинә ајрыча дәрс саатлары һәср едилир. Биринчи саатда бу һиссәчикләрин грамматик васитәләрдән бири олмасы, мүхтәлиф нитг һиссәләринә гошула билмәси, чүмләдә хәбәрин формалашмасында мүһүм рол ојнамасы һаггында анлајышлар верилир. Икинчи саатда һәмин һиссәчикләрин јазылыш вә тәләффүз гајдалары өјрәдилир: 1) фе'лин хәбәр формасында бу һиссәчикләрин ды, -мыш шәкилчиләри кими ишләниб битмәмиш кечмиш заманы ифадә етмәси; 2) самитлә битән сөзләрдән сонра һәмин һиссәчикләрин һәмишә ајры јазылмасы (бу бахымдан фе'лин хәбәр формасындакы јазылышындан әсаслы сурәтдә фәргләнмәси), онларын гошулдуғу сөзлә бирликдә тәләффүз хүсусијјәти; 3/ саитлә битән сөзләрдән сонра иди, имиш һиссәчикләринин һәм ајры, һәм дә -јды, -јмыш шәклиндә битишик јазылышы; онларын тәләффүз гајдалары.

Үчүнчү саатда кечилмишләрә аид практик ишләр апарылыр.

Гејд етдијимиз мөвзуларын көстәрилән истигамәтдә тәдрисинә һәләлик төвсијә, мәсләһәт кими јанашылмалы, бир нөв, експеримент апарылмасы үчүн әсас тутулмалыдыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, мүәллим мәсәләнин лингвистик вә методик маһијјәтини дәриндән дәрк етмәдән, јарадычы фәалијјәт көстәрмәдән бу експериментдә лазыми нәтичәни әлдә едә билмәз. Үмид едирик ки, јени програмла иши бу саһәсиндәки сынаг тәчрүбәсиндә фәал иштирак едән габагчыл мүәллимләримиз әлдә етдикләри нәтичәләрлә һәм дәрслик мүәллифләринә, һәм дә методика елмимизин кәләчәк наилијјәтләринә јахындан көмәк көстәрәчәкләр.

Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә тәсвири инчәсәнәт әсәрләриндән истифадәјә даир

Адил БАҒЫРОВ
филолокија елмләри намизәди, Нахчыван МТИ-нин кабинет мүдири

Шакирдләрин идејача јеткин, мә'нәви чәһәтдән зәнкин шәхсијјәт кими формалашмасында ана дили вә әдәбијјат фәнләринин әһәмијјәти мүстәсна дәрәчәдә бөјүкдүр. Бу фәнләр васитәсилә биз мүәллимләр шакирдләрә һәм дә нәчиб әхлаги сифәтләр ашылајыр, онларда инчәсәнәт әсәрләринә марағ, көзәлликләри дуја билмәк габилијјәти ашылајырыг. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, мәктәб ислаһаты һаггындакы сәнәдләрдә «Һәр бир тәдрис фәнинин хүсусилә мүһүм идрак вә тәрбијә күчүнә малик әдәбијјат, мусиги, тәсвири инчәсәнәт вә естетиканын имканларындан даһа јахшы истифадә етмәклә...» шакирдләрә јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрин ашыланмасы мүһүм вәзифә кими гаршыја гојулмушдур. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн тә'лим просесиндә бәдии әсәрләрлә јанашы, рәсм әсәрләриндән, мүхтәлиф мәзмунлу шәкил вә иллүстрасијалардан, телевизија вә радио верилишләриндән, кинофилмләрдән, сәс јазыларындан, дијаршүнаслыг материалларындан вә с. истифадә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдрисиндә рәсм әсәрләри, мүхтәлиф мәзмунлу шәкил вә иллүстрасијалардан истифадә дәрсин емосионаллығыны вә тәрбијәедичи функсијасыны артырыр, тә'лимин оптималлашдырылмасына зәмин јарадыр.

Мухтар республикамызда бу саһәдә зәнкин тәчрүбә әлдә етмиш мүәллимләримиздән бири Нахчыван шәһәриндәки А. Шадлински адына 12 нөмрәли орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Ислам Әлијевдир. О, мүәллим олмагла јанашы, бир рәссам кими дә диггәти чәлб едир. Буна көрә дәриндән билдији вә үрәкдән севдији Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәсвири инчәсәнәтлә үзви сурәтдә әлагәләндирир, дәрсләринин мүвафиг иллүстрасијаларла әјани көстәрир. Ислам мүәллим V синифдә «Сифәт һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусуну тәдрис едәркән дәрсликдәки нәзәри мә'лумат вә чалышмалар үзрә иш апарыб сифәт, сифәтин әламәтләри, дәрәчәләри вә с. һагда мә'лумат вердикдән сонра, шакирдләрин практик бачарыг вә вәрдишләрини даһа да мөһкәмләтмәк вә естетик-емосионал һиссләрини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә республикамызын тәбии мәнзәрәләринә даир һазырладығы бир нечә иллүстрасијаны синиф гаршысында асыр вә шакирдләрә дејир:

— Ушаглар, бу шәкилләрдә доғма Азәрбајчанын тәбии мәнзәрәләри јығчам шәкилдә екс едилиб. Сиз һәмин шәкилләрә рәнк, әламәт вә кејфијјәт билдирән сифәтләр әлавә етмәклә чүмләләр дүзәлдин.

Шакирдләр фикирләшиб чаваб верирләр:

— Јашыл чәмәнләр, һүндүр дағлар, галын мешә адамы һејран едир.

— Чичәкли чәмәнликләр көзәл бир халыја бәнзәјир.

— Еләбил дағлар ағ өрпәјә бүрүнүб.

—Мешәләр јашыл дон кејиниб...

Сонра мүәллим Бакы, Сумгајыт, Кировабад вә Нахчыванын фотошәкилләрини нүмајиш етдирмәклә һәмин шәһәрләрин көзәллији, тарихи абидәләрлә зәнкин олмасы, јамјашыл хијабанлары, енли күчәләри вә с. һаггында шакирдләрин мә'луматыны кенишләндирир. Даһа сонра мүәллим тә'лим ишиндә диференсиаллашдырма принсипини әсас тутараг ики група ајырдығы шакирдләрә ајры-ајры вариантларда тапшырыг верир.

Биринчи група бир нечә чүмләдә сифәтләрдән истифадә етмәклә Бакы, Сумгајыт вә Кировабад шәһәринин тәсвир етмәји тапшырыр.

Икинчи групу тәшкил едән шакирдләрә исә онларын сајы гәдәр карточка пајлајыр. Мәсәлән:

Карточка 1. Сифәтләрдән истифадә етмәклә Гызлар булағыны тәсвир ет.

Карточка 2. Сифәтләрдән истифадә етмәклә «Тәбриз» меһманханасыны тәсвир ет.

Карточка 3. «Јамјашыл ағачларла әһатә олунмуш Нахчыван шәһәриндә алчаг, сөкүк биналары уча, јарашыглы биналар әвәз едир» чүмләсиндә сифәтләри алтындан хәтт чәк вә аид олдуғу сөзлә бирликдә көчүр.

Шакирдләр карточкалар үзрә верилмиш тапшырыглары јеринә јетирдикдән сонра мүәллим ишин ичрасыны јохлајыр.

Б и р и н ч и ш а к и р д: Гызлар булағы мәнә сеһирли бир аләми хатырладыр. Онун дөшүндән ахан бүллур дамлалар инчә, зәриф, гијмәтли мирвариләр кими, булағын синәсинә сәпәләнир, санки әфсанәви бир мәһәббәтин тарихини пычылдајыр.

И к и н ч и ш а к и р д: һүндүр, јарашыглы милли үслубда тикилмиш көзәл «Тәбриз» меһманханасы Ҹәнуб күнәшинин парлаг шәфәгләри алтында бәрг вурур.

Ислам мүәллим бу чүмләләрдә ишләнмиш сифәтләри сечдирир вә аид олдуғу сөзләрлә бирликдә јаздырыр. Сонра рәнк, әламәт, кејфијјәт, заһири әламәт билдирән сифәтләри сечиб көстәрмәји тәләб едир.

Ислам мүәллим нөвбәти дәрсдә шакирдләрин диггәтини Әчәми Әбубәкр оғлунун вә Атабәјләр мәгбәрәсинин ири, рәнкли рәсмләринә јөнәлдәрәк синфә белә бир тапшырыг верир: сифәтләрдән истифадә етмәклә бу шәкилләр әсасында «Нахчыван гәдим дијардыр» мөвзусунда кичик бир иншә јазын.

Шакирдләр биткин вә долғун чүмләләрдә инши иншалар јазырлар. Белә иншалар онларын мүстәгил дүшүнмә вә јарадычылыг бачарыгларыны, инчәсәнәт әсәрләрини дујмаг, гаврамаг, она гијмәт вермәк габилијјәтләрини инкишаф етдирмәкдә мүһүм рол ојнајыр, мә'нәви-естетик дујумларыны зәнкинләшдирир.

Ислам Әлијев һаглы олараг шәкил вә иллүстрасијалар васитәсилә шакирдләрә мә'нәви-естетик зөвгүн ашыланмасында әдәбијјат фәнинин әвәзедилмәз бир гида мәнбәји сајыр. О, ајры-ајры синифләрдә тәдрис етдији бәдии әсәрләрдән елә епизодлар сечир ки, рәсм вә рәссамлыгла бағлы олсун, шакирдләр һәмин һиссәләрдән мүәјјән естетик елементләри әхз едә билсинләр. Бу бахымдан VIII синифдә Ислам мүәллимин даһи Низаминин «Хосров вә Ширин» әсәринә мүрачиәт етмәси тәгдирәлајигдир. О, «Ширин вә Фәрһад сурәтләринин мүгајисәли тәһлили» мөвзусуну тәдрис едәркән Ширинин Күлкүнүн үзәриндә, Фәрһады исә дағ дөшүндә әкс етдирән иллүстрасијалары синиф гаршысында нүмајиш етдирир.

Шакирдләр Ширин вә Фәрһад сурәтләринин тәһлили заманы бу иллүстрасијалар әсасында, бир нөв, һәмин образларын дахили аләмләрини дујур, онлара өз мүнасибәтләрини билдирирләр. Мәсәлән:

— Мән Ширин образына даһа чох вурғунам. О, Фәрһады севмәсә дә, онун сәнәтини гијмәтләндирир вә гуруб-јарадан әлләрә сәчдә едир.

— Фәрһад мәним севимли гәһрәманымдыр. О, өз сәнәти илә мәним гәлбимдә дә өз һејкәлини јарадыб. Онун ирадәси дә әмәлләри кими мөһкәмдир. Мәнә елә кәлир ки, әмәк, зәһмәт ону бишириб-мөһкәмләтмиш, дағ көвдәли, јарашыглы, пула, гызыла алудә олмајан бир шәхсијјәтә чевирмишдир:

О фил көвдәлијә «ојләш» дејәрәк,
Шабашлар сәпдиләр һеј әтәк-әтәк.
Фәрһадын көнлүндә олан көвһәрди
Онунчүн гызылла даш бәрабәрди.

Шакирдләрин бу чавабларыны динләјән мүәллим гејд едир ки, истәр Ширинин, истәрсә дә Фәрһадын хариҹи көзәллији илә дахили көзәллији бир-бирини тамамлајыр. Ширин сарај дәбдәбәләри илә әһатә олунса да, она бикәнә галан, сәнәтин, сәнәткарын вә зәһмәтин көзәллијинин пәрәстишкары олан бир азәрбајҹанлы гызы кими пәрмәтә лајигдир. Бу ҹәһәтләрин символунда биз санки кәләчәјин зәриф, јенилмәз, тәравәтли көзәллијинин көрүрүк...

Ислам мүәллим шакирдләрә мүрачиәтлә дејир:

—Хосров Ширини һарада көрүб севмишдир?

—Шапур Ширинин көзәллијини сөзлә Хосрова елә тәсвир едир ки, Хосров Ширинә вурулур. О, Ширинә Хосрова мәһәббәт һиссини аловландырмаг үчүн Хосровун шәклини чәкиб, Ширинин јолунун кәнарында ағачдан асмыш, беләликлә, Ширинә Хосрову севдирмишди.

Мүәллим бурада сәнәтин е'ҹазкар гүдрәтиндән сөз ачыр. Шакирдләрә ајдынлашдырыр ки, Шапур маһарәтли бир рәссам имиш. О, öz фырчасы илә елә бир ҹанлы инсан образы јарадыр ки, Ширин рәссам сәнәтинин күчү илә Хосрова вурулур. Демәли, сәнәткар сәнәтинин күчү илә инсан гәлбини овлаја билир.

Сонра Ислам мүәллим сорғуну давам етдирир:

М. — Ширинлә Хосров илк дәфә һарада растлашырлар?

Ш. — Онлар илк дәфә булаг башына кедән јолда гаршылашырлар.

М. — Нә үчүн шаир көрүш үчүн məhз булаг башыны сечмишди.

Шакирдләр фикирләшир, анҹаг там ҹаваб тапа билмирләр. Мүәллим гејд едир ки, булағын сују саф, тәмиз вә шәффафдыр. Ширинин дә мәһәббәти булаг сују кими тәмиздир, сафдыр. Көрүрсүнүзмү, даһи шаиримиз тәбиәт һадисәләри илә ашигләрин дахили аләмләрини үзви сурәтдә нечә әлагәләндирмишдир.

Һәмин епизодла шакирдләр Низами јарадычылығында мә'нәви вә физики көзәллијин аһәнкини дујур, тә'сирләнирләр.

Мүәллим әсәрдәки образлар һаггында там тәсәввүр јаратдыгдан сонра шакирдләрә евдә һәмин образлара иллүстрасијалар чәкмәји тәклиф едир.

Чәкилмиш иллүстрасијалар нөвбәти дәрсдә мүзакирә олунур, мүвәффәгијјәтли вә гүсурлу ҹәһәтләри ајдынлашдырылыр.

Беләликлә, Ислам мүәллим фәнләрарасы әлагәдән мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә етмәклә шакирдләрин јарадычылыг вә мүстәгил дүшүнмә габилијјәтләрини, естетик-емосионал һиссләрини инкишаф етдирир, тә'лимин сәмәрәлилији вә тәрбијәедиҹи функсијасыны гүввәтләндирмәјә наил олур.

И. Нәсиминин «Мәндә сығар ики ҹаһан...» гәзәлинин тәдриси тәҹрүбәсиндән

Сабир МӘММӘДОВ
Ағдам рајонундакы Мағсудлу кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Бөјүк Азәрбајҹан шаири Имадәддин Нәсиминин һәјаты вә јарадычылыг хүсусијјәти чох мүһүм тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир. Она көрә дә орта үмумтәһсил мәктәбинин програмында шаирин һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәсинә мүәјјән јер верилир. Әдәбијјат програмында шаирин һәјат вә јарадычылығындан «Мәндә сығар ики ҹаһан...», «Ағрымаз» вә «Дилбәрә, мән сәндән ајру...» әсәрләри өјрәдилир вә онларын тәдрисинә 6 саат вахт ајрылыр. Програмда верилмиш һәмин вахты мән ашағыдакы кими планлашдырмағы мәгсәдәујғун һесаб едирәм:

И. Нәсиминин һәјат вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат—1 саат.

«Мәндә сығар ики ҹаһан...» гәзәлинин әзбәрләнмәси, лүғәт вә мәзмуну үзәриндә иш вә идеја-бәдии тәһлили—3 саат.

«Ағрымаз» гәзәлинин охусу, лүғәт үзәриндә иш вә тәһлили—1 саат.

«Дилбәрә, мән сәндән ајру...» ше'ри үзәриндә иш—1 саат.

Әлбәттә, кичик бир мәгаләдә Имадәддин Нәсими кими бир сәнәткарын үмумтәһсил мәктәбиндә тәдриси проблемини әһатә етмәк имкан хариҹиндәдир. Она көрә дә биз бу мәгаләдә анҹаг «Мәндә сығар ики ҹаһан...» ше'ри үзәриндә ишин тәһлили тәҹрүбәсиндән данышмагла мәһдудлашырыг.

Нәсими јарадычылығы өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә маликдир. «Мәндә сығар ики чаһан...» Нәсиминин идејасы, јарадычылыг гајәси илә даһа чох сәсләнир. Тәчрүбә көстәрир ки, һәмин ше'р үзәриндә әтрафлы иш апардыгда шакирдләрдә Нәсиминин јарадычылыг хүсусијјәти һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратмаг мүмкүндүр. Буну әсас тутараг биз Нәсиминин јарадычылығындан данышаркән «Мәндә сығар ики чаһан...» ше'рини шакирдләрин нәзәринә хүсуси чатдырырыг. Белә олдугда шакирдләрдә һәмин ше'ри охумаға, өјрәнмәјә мараг артыр.

Ше'рин өјрәдилмәсинә ајрылан вахтын илк саатында исә ше'ри өзүмүз тәрәфиндән ифадәли охунмасы илә башлајырыг. Методик әдәбијјатда көстәрилдији кими, бу оху (әсәрин мүәллим тәрәфиндән ифадәли охусу) ше'рин мәзмуну, аһәнки илә шакирдләрин илк танышлығыдыр. Она көрә дә биз һәлә ше'рин үзәриндә һеч бир изаһат иши апармадан онун ифадәли охусуну зәрури сајырыг (гәзәлин һәчминин чох кениш олмамасы да буна имкан верир).

Ше'ри өзүмүз бир дәфә ахыра гәдәр охудугдан сонра онун үзәриндә изаһат иши апарырыг. Бу иши ики мәрһәләдә ичра етмәји мәгсәдәмүвафиг сајырыг: биринчи мәрһәләдә чәтин сөзләрин лүғәти үзәриндә, икинчи мәрһәләдә һәр бејтин поетик изаһы үзәриндә иш апарырыг. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, ше'рдә алынма сөзләрин чохлуғу, һәтта мүәллимләрин ишини дә чәтинләшдирир. Она көрә дә мүәјјән мәнбәләрә бахыб, лазыми һазырлыг иши апармаг зәрурәти мејдана чыхыр. Буну нәзәрә алараг биз «Мәктәб китабханасы» серијасындан Нәсиминин «Сечилмиш ше'рләри» китабындан (һәмин нәшрдә гәзәлдә ишләнән сөзләрин кениш лүғәти верилиб) истифадә едәркән ашағыдакы кими лүғәт дүзәлдиб шакирдләрә јаздырырам.

Көвһәри-ламәкан — јер-јурду олмајан, јерсиз, мәчази мә'нада: аллаһ

көвну-мәкан—дүнја, варлыг.

Әрш—көј.

Фәрш—јер, јер-көј.

Каф —әрәб әлифбасында (к) ишарәси илә јазылан һәрфин ады.

Нун—әрәб әлифбасында (н) илә ишарә олунан һәрфин ады: мәчази мә'нада: бели әјилмиш, бели бүкүлмүш.

Булун—тапылмаг, әлдә едилмәк.

Чүмлә—бүтүн, һәми.

Чүн—чаһан, нә вахт, чүнки, она көрә ки.

Әбсәм ол—лал ол, сәссиз ол.

Шәрһи-бәјан—изаһ, ајдынлашдырма, анлашма: ачыб сөјләмәк.

Ајәт—әламәт, ишарә, Гуранын мүстәгил мә'налы чүмләләриндән һәр бири.

Зат—әсил, маһијјәт, чөвһәр.

Бидајәт—башлама: башланғыч, ибтидаи, әввәл.

Нишан—әламәт, әсәр, из.

Зәни—санма, еһтимал, күман.

Һәг—дүз, догру, һәгигәт, аллаһ.

Билиш—билик, мә'рифәт, елм, таныш, дост, јахын.

Сурәт—заһири көрүнүш, шәкил: үз, сифәт, бәниз: көзәл үз, заһири.

Чәһәт—тәрз, һал: рәсм: нүсхә.

Мә'ни — мә'на.

Ким—ки

Чан—руһ, үрәк, көнүл, јашајыш, һәјат, гүввәт, гүдрәт, күч, әсл маһијјәт; әсатирә көрә күјә Адәмдән даһа әввәл јашамыш тајфа, мәчази мә'нада: севкили, әзиз.

Вәли—лакин, амма (бағлајычы).

Һәм —да, дә (гошма).

Сәдәф—ичиндән инчи чыхан дәниз бөчәји, һәмин бөчәјин габығы.

Һәрш — топлама, бир јерә јығма, гијамәт күнү, гијамәт (дини).

Сират—јол, суја чәһәннәмин үзәриндә чох чәтинликлә кечилән дар көрпү ки, буну кечәнләр чәннәтә дахил олурлар.

Бунча—бу гәдәр.

Гумашү рәхт—гумаш палтар.

Кәнчи —ниһан—кизли хәзинә.

гуш—будур, бах, артыг (әдат).

Ејни—көзә мәхсус, көзә аид, тамамилә, өзү.

Әјан—көзлә көрүнән, ашкар, ајдын, заһири, бәлли.

Көвһәри-кан—көвһәр мә'дәни, көвһәр гујусу.

Баһр—дәниз, бөјүк, чај, көј

Кан—мә'дән, бир шејин чыхдығы јер

Кәрчи —әкәр, һәр нә гәдәр.

Мүһит—әһатә едән, әтрафыны тутан

Ә'зәм—ән бөјүк, ән көркәмли.

Адәм—адәм: динләрә көрә —јер үзәриндә илк инсан, пејғәмбәрин ады.

Тур —Әрәбистан јарымадасы илә Мисир арасында Сина јарымадасында бир дағын ады (Әфсанәјә көрә, Муса пејғәмбәрлә аллаһ арасында илк данышыг јери һәмин дағ олмушдур).

Күнфәкан—дүнја, аләм

Мәкан—јер, маһал.

Дәһр —дөвр, заман: мәчази мә'нада, дүнја, аләм, тәбиәт

Ләтифә—ләтифәләр, хош сөһбәтләр.

Әнчүм—улдузлар, планетләр

Фәләк—көј, асиман: гәдим мүнәччимләрин е'тигадынча һәр бир сәјјарәјә мәхсус олан көј табагәси: мәчази мә'нада: тале, бәхт

Вәһј—һөкмүн аллаһ тәрәфиндән пејғәмбәрә хәбәр верилмәси

Мәләк—дини тәсәввүрә көрә аллаһын ән јахын хидмәтчиләри олан фөвгәлтәбии бир мәхлуг; мәчази мә'нада көзәл, һәлим, нәчиб (адам).

Лисан—дил.

Зәррә—зәррәләр, һиссәчикләр

Чар—(чаһар) дөрд, фәлсәфәдә дөрд үнсүр (торпаг, су, һава вә од)

Пәнчә (беш)—беш дујғу (көрмә, ешитмә, ијбилмә, дадма, тохунма)

Шеш (алты)—алты тәрәф, алты сәмт (сағ, сол, өн, арха, јухары вә ашағы)

Бәјан—билдирмә, изаһ етмә, анлатма тәсвир.

Сифәт—сурәт, көрүнүш, хасијјәт, һал, кејфијјәт

Күлшәкәр—күл мүрәббәси

Нәбат—(битки) —шәффаф кристал шәклиндә шәкәр, ширин.

Гәдр—дәјәр, гијмәт, е'тибар, һөрмәт рүтбә, дәрәчә, мигдар, кәмијјәт рамазан ајынын 27-чи кечәси Гуранын көјдән енмәси кечәси. Бу, гәдр кечәси адланыр).

Барат—јазылы әмр, фәрман (Шабан ајынын 15-чи кечәси барат—күнаһлардан арынма кечәси)

Бәстә—бағлы, гапалы .

Дәһан—ағыз

Нар—од, чәһәннәм

Шәчәр—ағач

Чарх—тәкәр, фәләк, тале, бәхт

Һәчәр—даш (ибадәт үчүн истифадә олунан мүгәддәс даш)

Зәбанә—тәрәзи дилинә охшар мил: алову ше'ләси, дили.

Шәһд—бал, бал кими ширин

Шәмс—күнәш, күн.

Гәмәр—ај

Руһи—рәван, кәзән руһ, тәчәссүм етмиш руһ, мә'шугә, дилбәр

Тир—јајдан атылан күллә, дирәк.

Дөвләти-чавидан —әбәди (даими) варлыг (сәрвәт)

Ајинәдән—күзкү чәрчивәси

Һашими— Мәһәммәд пејғәмбәрин ата тәрәфиндән мәнсуб олдуғу нәсил: һашимиләр сүлаләси.

Гурејши—Гурејш габиләсинә мәнсуб олан адам: Мәһәммәд пејғәмбәрә верилмиш ләгәб.

Улу—бөјүк, јүксәк, уча, али

Шанә—дараг.

Гәзәлдә ишләнән әрәб вә фарс сөзләринин ајры-ајрылыгда изаһ етмәклә әсәрин там баша дүшүлмәсини тә'мин етмәк мүмкүн дејил. Белә ки, чох заман сөзүн ајрылыгда дашыдығы мә'на, бејтдә кәсб етдији поетик мә'наны, рәмзи мәзмуну ифадә етмир, бунунла да шаирин ифадә етдији фикир јенә дә шакирд үчүн гаранлыг галыр. Белә һалда истәр-истәмәз поетик мә'на үзәриндә иш апармаг зәрурәти мејдана чыхыр. Биз дә бу чәһәти нәзәрә алараг һәр бејт үзәриндә поетик изаһат иши апармағы олдугча фајдалы сајырыг.

Мәсәлән:

Мәндә сығар ики чаһан, мән бу
чаһана сығмазам,
Көвһәри-ламәкан мәнәм, көвну
мәкана сығмазам.

Ики чаһан (мадди вә мә'нәви) ичимә сығмыш, мән исә бу дүнјаја сығмырам. Јурду олмајан инчи мәнәм, варлыға вә каината сығмырам.

Әршлә-фәршү кафү нун мәндә
булунду чүмлә чүн,
Кәс сөзүнү вә әбсәм ол, шәрһи-
бәјанә сығмазам.

Көј вә јер, каф вә нун һамысы мәндә тапылды. Сәсини кәс, лал ол, сәни анлатмаға сығмазам. (Каф вә нун «күн» (вар ол) сөзүнү әмәлә кәтирир).

Көвни-мәкандыр ајәтим зати
дүрүр бидајәтим,
Сән бу нишанла бил мәни, бил
ки, нишанә сығмазам.

Варлыг вә јер әламәтимдир, башланғычым варлығын саһиби олан зат илә башланыр. Сән мәни бу әламәтлә таны вә бил ки, бу әламәтә сығмарам.

Јахуд:

Зәррә мәнәм, күнәш мәнәм, чар
илә пәнчү шеш мәнәм,
Сурәти көр бәјан илә, чүнки
бәјанә сығмазам.

бејтиндә ишләнән (чар) (чаһар) пәнч, шеш садәчә сај мә'насыны билдирмәклә мәһдуд галмыр, һәр бири рәмзи мә'на билдирир вә шаирин аләмә сығмазлығыны ифадә едир. Белә ки, чаһар (дөрд) һәјат үчүн зәрури олан дөрд

үнсүрү—су, һава, од, торпаг, пәнч (беш) беш дујғу үзвүнү—көрмә, ешитмә, иjбилмә, дадма, тохунма; (ламисә) шеш исә алты тәрәфи—сағ, сол, ашағы, јухары, өн, арха билдирир ки, бунунла да шаир өзүнүн (үмумијјәтлә, инсанын бөјүклүјүнү ифадә едир).

Ше'рдә өзүнү көстәрән мә'на зәнкинлијини нәзәрә алараг һәр бејт үзәриндә һазырлашмағы, синифдә поетик мә'насыны изаһ етмәји гаршымыза мәгсәд гојуруг вә әмәл едирик (әлбәттә, бурада бүтүн бејтләрин мә'насыны дејил, анчаг нүмунә кими бә'зиләринин изаһ етмәклә мәһдудлашмағы лазым билирик).

Белә кениш изаһдан сонра ше'ри шакирдләрә ифадәли охутдурмаг даһа чох фајда верир.

Һәмин дәрси евдә ше'рин әзбәрләнмәси тапшырығыны вермәклә јекунлашдырырыг.

Гәзәлин тәдрисинә ајрылан икинчи сааты бүтүнлүкдә ше'рин идеја-бәдии тәһлилинә һәср едирик. Чалышырыг ки, шакирдләр шаирин ичтимаи-фәлсәфи фикирләрини ајдын шәкилдә баша дүшсүнләр.

Тәһлил заманы шакирдләрин нәзәринә чатдырырыг ки, шаир «ики чаһан» дедикдә һүруфилик тә'лиминә көрә дүнја икидир: бири каинат, икинчиси, каинатдакы бүтүн објектив варлыглары өзүндә әкс етдирән инсан. Демәк, каинатда нә варса, буларын һамысы инсанда да вар, лакин инсан һәр шејдән гүввәтли, әзәмәтли вә улудур.

Буна көрә дә инсан һәр ики чаһаны өзүндә сығышдыра билмәсинә бахмајараг, өзү бу чаһана сығмајан али бир варлыгдыр. Шаир белә нәтичәјә кәлир ки, нәчиблији, тәмизлији, бөјүклүјү е'чазкар гүввәни өзүндә үмумиләшдирән инсан јер үзүнүн әшрәфидир.

И. Нәсими мадди вә мә'нәви чаһанлары өз варлығында бирләшдирән инсанын бу чаһана сығмамасыны ики дүнјанын бир дүнјаја сығмамасы вә инсанын мәкансыз көвһәр олмасы илә әсасландырыр. Бу дүнјаја сығмајан инсанын чисми, бәдәни дејил, агыл вә идракыдыр. Инсан чисмән јох, мә'нән вә руһән өз дүнјасына сығмыр вә аллаһлыг сәвијјәсинә јүксәлир. Бүтүн чанлылардан фәргли олараг инсан хәјалы каинаты, ајы, күнәши кәзиб долашыр вә өз јарадычысы илә вәһдәт јарадыр. Чисмән јердә јашајан инсанын фикир вә хәјалынын сабит јери јохдур. Даһа доғрусу, о мәкансыздыр, јерсиздир, өз дүнјасындан чох-чох узагларда ганад чалыр.

Нәсими «Мәндә сығар ики чаһан...» гәзәлини икили нисбәт үзәриндә гурмушдур. Ше'р башдан-баша икиликләрин (көвни-мәкан, әрш-фәрш, каф-нун, шәрһ-бәјан, зәнн-күман, чисм-чан, сәдәф-инчи, пир-чаван, зәррә-күнәш, шәмс-гәмәр, дәһр-заман, әнчүм-фәләк, гумаш-рәхт, һәшр-сират, бәһр-кан вә с.) вәһдәт вә аһәнкдарлығындан ибарәтдир.

Шаирә көрә бүтүн аләм, јер, көј, тәбиәт, инсан варлығы, чәмијјәт, икиликләрин тәзадлары үзәриндә гурулмушдур. Бу икиликләр һеч јердә дејил, анчаг инсанда вәһдәтә, бирлијә чеврилә биләр вә ән бөјүк, ән камил инсан да белә инсандыр.

Нәһајәт, И. Нәсими белә бир нәтичәјә кәлир ки, каинатын вә һәјатын өзәји инсандыр. Одур ки, каинатда нә варса, һамысы инсанда гәрар тутур: аллаһ о дүнја вә бу дүнја, чанлы вә чансыз әшјалар, дөрд үнсүр (торпаг, су, һава вә од) чәһәтләр (алты тәрәф: сағ, сол, өн, арха, јухары вә ашағы) јерин једди гаты, чәннәтин гапысы вә көјүн доггуз гаты. Она көрә дә инсан ән али мәхлугдур. «Сығар» вә «сығмаз» дејән шаир сонки һөкм чыхарыр вә өз дәрин мәнтиги илә онунла чәнкә кирәни сусдурур, бәдии фәлсәфи гәнаәтләрини «кәс сөзүнү вә лал ол» дејәрәк гәбул етдирир. Гәзәлин үслубунда да, зәһриндә дә јени бир аһәнк вардыр, һәр бир сөз вә ифадәсиндә шаирин вүгар вә әзәмәти дујулмагдадыр.

Шаир гәзәлдә мүбалиғәдән, тәзадлардан, тәкрирләрдән (мәнәм, чаһан, көвни-мәкан, нишан, һәгг, зәнн, күман, сурәт, чисм илә чан, һәм инчи, мән, уш, кан, адәм, заман, бәјан, руһи-рәван вә с.) антонимләрдән тир, каман, пир-чаван вә с.) кениш шәкилдә истифадә етмишдир. Гәзәлин әввәлиндән ахыры на кими ишләнән «Мәнәм» тәкрири шаирин мәсләкинә садиг чыхмасына вә «сығмазам» рәдифи исә ше'рин тәбиилијинә вә рәванлығына чанлы бир һәјат верир.

«Мәндә сығар ики чаһан...» гәзәлиндә хејли бир әрәб вә фарс сөзләри олмасына бахмајараг, ше'р емосионал вә ахычыдыр. Гәзәл өз аһәнкдарлығына, ахычылығына көрә бир нечә дәфә охундугдан сонра тез јаддa галыр вә әзбәрләнир.

Гәзәлин тәһлили баша чатдыгдан сонра шакирдләрин диггәтини ше'рин форма хүсусијјәтләри үзәринә јөнәлдирәм. Гафијә гурулушуну шакирдләрин өзләринә тапдырараг онун гәзәл ше'ри шәклиндә јазылдығыны онларын нәзәринә чатдырырам. (Гәзәлин форма хүсусијјәтләри шакирдләрә таныш олдуғу үчүн бурада кениш данышмаға еһтијач дујулмур).

Бунунла јанашы, биз ше'рин јазылдығы бәһри вә онун гәлибини шакирдләрин нәзәринә чатдырмағы да зәрури сајырыг. Она көрә дә шакирдләрин диггәтини һәмин мәсәлә үзәринә јөнәлдәрәк гејд едирик ки, «Мәндә сығар ики чаһан...» гәзәли әруз вәзнинин рәчәз бәһринин «Мүфтә'илүн МәфА'илүн Мүфтә'Илүн МәфА'илүн» өлчүсүндә јазылмышдыр. Ше'рин мисралары һәмин гәлибә ујғун олараг ашағыдакы кими тагти олунур.

Мүфтә'илүн	МәфА'илүн	Мүфтә'Илүн	МәфА'илүн
Мәндә сығар	ики чаһан,	мән бу чаһа	на сығмазам,
Көвһәри-ла	мәкан мәнәм,	көвнү мәка	на сығмазам.
әршилә фәр	шү кафү нун	мәндә булун	ду чүмлә чүн
кәс сөзүнү	вә әбсәм ол,	шәрһи-бәја	на сығмазам

Ше'рин шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдијини јохламаг үчүн онлара ашағыдакы суалларла мүрачиәт едирик:

а) шаир заманәсинә өз е'тиразыны нечә билдирир?

б) гәзәлин лирик гәһрәманы кимдир?

в) ше'рдәки лирик гәһрәманы нечә сәчијјәләндирмәк олар?

г) шаир камил вә нагис инсанлары бир-бириндән нечә фәргләндирир?

ғ) шаир инсанларын мә'нәви јеткинлијә чатмасы үчүн онларын гаршысында һансы вәзифәләр гојур?

Н. Кәнчәвинин әсәрләринин тәдриси заманы пешәјөнүму тәрбијәсинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән

Мајыл ДОСТУЈЕВ

Азәрбајчан ССР ДГМВ Мардакерт рајонундакы Сырхавәнд кәнд орта мәктәбин мүәллими

Бәдии әдәбијјат мүхтәлиф пешәли образлар силсиләсилә зәнкиндир. Әдәби гәһрәманларын пешәсинә мүнасибәти, пешәјә вургунлуғу шакирд шәхсијјәтини тәрбијә едир, онларда пешәләрә марағы артырыр. Бу бахымдан шакирдләрин пешәјөнүму тәрбијәсиндә, онларын мүхтәлиф пешәләрә истигамәтләндирилмәсиндә әдәбијјат фәнинин имканлары кенишдир.

Үмумтәһсил мәктәбләринин әдәбијјат програмына дахил едилмиш бир сыра әсәрләр шакирдләрә әмәк тәрбијәси ашыламаг үчүн мүәллимләрә зәнкин материал верир.

Чохиллик тәчрүбәмдән бу гәнаәтә кәлмишәм ки, әмәк вә пешә анлајышларыны әлагәли шәкилдә көтүрмәк, изаһ етмәк фајдалыдыр. Бу истигамәтдә апарылан иш шакирдләрин «әмәк» вә «пешә» анлајышлары һаг-

гында биликләрини конкретләшдирир, онларда белә бир инам формалашыр: һәр һансы бир пешәни камил билмәк үчүн кәркин әмәк сәрф етмәк лазымдыр. Бу бахымдан Н. Кәнчәвинин јарадычылығы олдугча сәчијјәвидир.

Н. Кәнчәвинин јарадычылығы халгымызын елә бир мөһтәшәм мә'нәви хәзинәсидир ки, бу хәзинәнин 800 илдән бәри гијмәти, дәјәри азалмыр, кичилмир. Әксинә, бу күн дә Низаминин зәнкин сәнәт дүнјасына «сәјаһәтә» чыхан һәр бир охучу мүәјјән бир «ганимәт» әлдә едир, фајдаланыр. Бу һәмишәјашар поезија тәрбијә олунан кәнч нәслин мә'нәви чәһәтдән формалашмасында әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Н. Кәнчәвинин шәхсијјәти, әдәби ирси вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри кениш шәкилдә IX синифдә өјрәдилир. Буна гәдәр шакирдләр бөјүк сәнәткарын јарадычылығындан бә'зи нүмунәләрлә таныш олурлар: V синифдә «Шаһын достлуғу», «Фитнә», «Бәрдәнин тә'рифи»; VI синифдә «Гары вә Султан Сәнчәр»; VII синифдә «Кәрпичкәсән кишинин дастаны»; VIII синифдә «Хејир вә Шәр» (Үмумтәһсил мәктәбләринин V-XI синифләри үчүн әдәбијјат програмы, Маариф, 1986). Һазырда мүвафиг гајдада IV-X синифләрдә истифадә олунур.

Мә'лумдур ки, Низами јарадычылығында әмәк мөвзусу, әмәк адамына хејирхаһ мүнасибәт хүсуси јер тутур. Бу чәһәтдән VII синифдә (һазырда VI синифдә) тәдрис едилән «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» мәнзум һекајәси даһа характерикдир. Әсәрин тәдриси заманы сәмәрәли үсуллар тәтбиг етмәк, јарадычылыг әзмкарлығы көстәрмәклә шакирдләрин әмәк вә пешәјөнүмү тәрбијәсиндә уғурлар әлдә етмәк мүмкүндүр.

Әсәрин өјрәдилмәсинә 2 саат вахт верилир. Биринчи дәрсдә Н. Кәнчәвинин јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат верир, сонра «Сирләр хәзинәси» әсәринин гурулушу илә шакирдләри таныш едирәм. Бу заман «Мәктәб китабханасы» серијасындан бурахылмыш Н. Кәнчәвинин «Поемалар» китабындан истифадә едирәм. «Сирләр хәзинәси» әсәриндәки мәгаләт (сөһбәт) вә һекајәләри шакирдләрә көстәрирәм. Шакирдләр көрүр ки, өјрәндикләри һекајә әсәрдәки 20 һекајәдән биридир.

Образларын (кәрпичкәсән гоча вә чаван оғлан) мә'нәви аләминин там ачылмасы үчүн әсәрин мәзмунунун долғун мәнимсәдилмәсинә чалышырам. Әсәри ифадәли охујур вә әввәлчәдән планлашдырдығым ашағыдакы мисралары изаһ едирәм:

...Торпағын галханыны гылынчла сөкмә сон...
...Бу кәрпич голибини јандырыб күлә дондәр...
Өмрүн хәзан бағыны өлүмдә күлә дондәр...
...Гочалар кәрпич кәсәр, һалаллыгла јашајар,
Кәләләр, әсир гуллар ағыр јүкләр дашыјар.

Бундан сонра, шакирдләрә тәхминән ашағыдакы суалларла мүрачиәт едирәм:

1. Әсәрдә нечә образ иштирак едир?
2. Гочанын пешәси нәдир?
3. Гочанын әмәјә, пешәсинә мүнасибәти һагда нә дејә биләрсиниз?
4. Чаван оғланын әмәлинә нечә гијмәт верирсиниз?
5. Әсәрдә кимә вә нә үчүн һагг газандырырсыныз?
6. Өлкәмиздә бу чүр дүшүнән кәнчләр, сизчә, вармы?
7. Әмәјә, әмәк адамларына өлкәмиздә мүнасибәт нечәдир?

Суаллар там ајдынлашандан сонра шакирдләрә ашағыдакы мәзмунда ев тапшырығы верирәм:

Дәрсликдә верилән «Сирләр хәзинәси» әсәриндән парчаны охумаг вә әмәјә, пешәјә мүнасибәт ифадә едән мисралары сечиб јазмаг.

Икинчи дәрсдә әсәрин идеја истигамәти әтрафында сөһбәти давам етдирирәм. Бу мәгсәдлә 2 вариант үзрә карточка пајлајырам.

I вариант.

а) Кәрпичкәсән гочанын һансы кејфијјәтләри хошунуза кәлир?

б) Гочанын пешә нөвү (кәрпичкәсмәк) инди јашајырмы?

в) Чаван оғланын гочаја мүнасибәти, тәнбәллији сизи нараһат едирми?

г) Н. Кәнчәвинин әмәјә, сәнәтә мүнасибәти нечәдир?

II вариант.

а) Сиз чаван оғлан кими һәрәкәт едәрсинизми?

б) Дөврүмүздә евләр нечә тикилир вә бу саһәдә һансы пешә нөвләрини танıјырсыныз?

в) Гочанын һалал зәһмәтә, пешәсинә бағлылығыны әсәрдән һансы нүмунәләрлә әсасландыра биләрсиниз?

Вариантлар үзрә бу чүр иш фајдалы нәтичә верир. Һәмин просесдә шакирдләр шүурлу сурәтдә дүшүнүр, мүгајисә едир, мәс'улијјәт һисси дујур, ән мүһүмү исә јарадычылыға—тәдгигатчылыға истигамәтләнирләр. Дүздүр, бә'зән суалларын изаһында шакирдләр чәтинлик чәкир, фикирләрини там әсасландыра билмирләр. Белә һалда мүәллим шәрһи онларын көмәјинә кәлир. Фәал шакирдләри дә бу ишә чәлб етмәк јахшы нәтичә верир. Бу чүр әмәлијјатдан сонра вариантлар үзрә апарылан сорғу шакирдләрин тәфәккүрүндә ашағыдакы кими үмумиләшдирилир:

I вариант

а) Гочанын ән чох хошумуза кәлән кејфијјәти зәһмәтә бағлылығыдыр. Гоча олмасына бахмајараг, әли ишдән сојумур. Гочаја көрә инсан јалныз өз әлинин әмәји илә јашамалыдыр. Бир дә хошумуза кәлән кәрпичкәсән гочанын мәрдлији, сөзү үзә демәсидир. О, чаван оғланын сәһвини үзүнә дејир.

б) Гочанын һәјатда сечдији пешә кәрпич кәсмәкдир. Гочанын «Әзәлдән әл атмышам белә бир пешәјә мән» демәси көстәрир ки, о бу пешәни лап кәнчлијиндән өјрәнмишдир. Гәдимдә евләр кәрпичдән тикилдијинә көрә бу пешә кениш јајылмышдыр.

в) Бәли, чаван оғланын гочаја дедији сөзләр бизи дә гәзәбләндирир. Оғлан гочанын зәһмәтинә, әмәјинә, дүзкүн гијмәт верә билмир. Гоча ону һаглы олараг мәзәммәт едир.

г) Н. Кәнчәви гуруб-јарадан инсана, сәнәтә јүксәк гијмәт верир:

Һәр јетәнә алчалма, ол ачыб олма сәнә...
(«Бәшәрин дүшкүнлүјү вә кешмәнешли һәјаты»)
...Зәһмәт фәрјад дејилдир, бир шадлыгдыр инсана.
Зәһмәтинин ахыры раһатлыгдыр инсана...
(«Варлығын гүдрәти»).
...Чәлишмәјә ујмајан һүнәрини күвәнсән,
Сәнәт олсун шикарын, һүнәринә күвән сән...
(«Пахыллары мәзәммәт»).

II вариант.

а) Партија вә һөкумәтимиз гочалара, әмәк ветеранларына һәдсиз гајғы көстәрир. Өлкәмиздә гочаларын ишләмәсинә, «өзләрини сахламасына» еһтијач јохдур. Чүнки дөвләтимиз гочаларын һәртәрәфли гајғысыны чәкир, онлара һәр чүр јардым вә тә'минат көстәрир.

Чаван оғланын јериндә биз мәктәблиләр олсајдыг, гочанын әлиндән иши алар, она көмәк едәрдик. Һәм дә кәрпич кәсмәк пешәсинин сиррини өјрәнәрдик.

б) Инди евләри тикиб һазырланмасы үчүн мүхтәлиф пешә адамларынын әмәјиндән истифадә едилир. Һәмин пешәләрдән бунлары танıјырыг: бәнналыг, дүлкәрлик, рәнксазлыг, сувагчылыг, ме'марлыг, кранчылыг вә с.

в) Әсәрдән мә'лум олур ки, гоча кәрпичкәсәнин һәјатда ән јахын һәмдәми зәһмәтдир. О, һалал зәһмәтдән илһам алыр. Кәрпичкәсмәк чәтин, ағыр пешәдир. Лакин гоча пешәсини севдији үчүн јорулмур, усанмыр. Ашағыдакы мисралар гочанын зәһмәтә, пешәјә мүнасибәтини долғун сәчијјәләндирир:

...Гочалар кәрпич кәсәр, һалаллыгла јашајар...
...Әзәлдән әл атмышам белә бир пешәјә мән...
...Өз һалал зәһмәтимин чөрәјини јејирәм...
...Не'мәтә хор бахана не'мәт гәнимдир, гәним...

г) Гочанын чәсарәтлә, инамла дедији сөзләр кәнчи дүшүндүрүр, о, һәрәкәтиндән пешиман олур вә буна көрә дә көз јашы ахыдыр.

Чохиллик тәчрүбәмдән јәгин етмишәм ки, әсәрин бу истигамәтдә тәһлили әмәк, әмәк адамына мүнасибәт, сәнәт вә онун әһәмијјәти һаггында шакирдләрдә мүсбәт мә'нәви кеифијјәтләр тәрбијә едир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Шакирдләримизә мәдәни данышмағы өјрәдәк

Муса БАБАЈЕВ

Ләнкәран рајону, Порт-Илич шәһәр 2 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Мүасир дөврдә совет мәктәбинин гаршысында дуран вәзифәләрдән бири шакирдләрдә јүксәк мәдәни кејфијјәтләр, о чүмләдән нитг мәдәнијјәти вәрдишләри тәрбијә етмәкдән ибарәтдир.

Бүтүн өлкәмиздә јенидәнгурманын, демократиклашдырманын, ашкарлығын кениш вүс'әт алмасы адамларда гаршылыглы һөрмәт һиссинин артмасыны, меһрибанлыг вә сәмимијјәт һејләләринин күчләнмәсини, нәзакәтли данышығын һамы үчүн адәт вә вәрдишә чеврилмәсини тәләб едир. Һәјатын бу тәләби, һеч шүбһәсиз ки, мәктәбләримиздә тә'лим-тәрбијә ишләринин системиндә мүһүм јер тутмалыдыр. Азәрбајчан дили програмынын буна кениш имканлар ачмасы тәгдирә лајигдир. Һәмин програмда нитг мәдәнијјәти үзрә ишләрин мәзмунуна хејли ајдынлыг вә конкретлик кәтирилмишдир. Тә'лимин практик истигамәтинин гүввәтләндирилмәси тәләбинин гаршыја гојулмасы да бу бахымдан диггәти чәлб едир. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, тә'лим-тәрбијә ишини апаран мүәллимдир, һәр шеј онун тәшәббүскарлығы, һүнәри вә јарадычы әмәјиндән асылыдыр.

Сов.ИКП МК-нын 1988-чи ил феврал пленумунун сәнәдләриндә хүсуси олараг гејд едилмишдир: «...бүтүн маариф системинин јенидән гурулмасында әсас сима мүәллимдир. Нәзәрдә тутулмуш дәјишикликләрин мүвәффәгијјәти онун билијиндән, педагожи усталығындан, фәал, әгидәли, чошгун мөвгејиндән асылыдыр».

Азәрбајчан дилиндән систематик курс үзрә мүхтәлиф тә'лим материалларынын—фонетиканын, лексиканын, грамматиканын, үслубијјата аид мә'луматларын вә с. тәдриси нитг мәдәнијјәти илә әлагәдар лазыми вәрдиш вә бачарыгларын ашыланмасы үчүн мүәллимә кениш имканлар верир. Мән бурада јалныз бир имкандан—шакирдләри мәдәни данышыға вәрдиш етдирмәк имканындан сөһбәт ачмагла кифајәтләнәчәјәм.

Грамматикадан сөз-чүмләләр һаггында шакирдләрә мә'лумат верәркән бәли, һә, хејр, јох кими сөзләрдән нитгдә истифадәнин мәгамларыны, демәк, үслуби хүсусијјәтләринин дә өјрәтмәји вачиб һесаб едирәм. Бу мәгсәдлә јазычы Ј. Әзимзадәнин «һә, јохса бәли» һекајәсини нүмунә кәтирмәјим шакирдләрә чох јахшы тә'сир бағышлајыр. Синифдә һәмин һекајәдән ашағыдакы һиссәни охујурам:

Мән балача идим. Билирдим ки, бөјүкләры чағыранда кәрәк «бәли» дејәсән. Ким мәни чағырса, «һә» дејәрдим. Анам бир нечә дәфә мәнә ачыгланыб демишди:

—«һә» јох, «бәли»...

Бир дәфә дә узаг гоһумларымыздан гоча бир киши бизә гонаг кәлмишди... Сөһбәт вахты мәндән сорушду:

—Адын нәдир, бала?

—Мурад.

Арадан бир аз кечди. Гоча бир дә мәни чағырды:

— Оглум!

Мән һәмишә олдуғу кими дедим:

—һә.

Гоча елә бил чавабымы ешитмәди, бир дә чағырды:

Мән јенә «һә» сөзүнү учадан тәкрар етдим...

Гоча чох ачыглы һалда үчүнчү дәфә адымы чағырды

Мән јенә дә «һә» демәјә һазырлашырдым ки, бирдән «бәли» сөзү јадыма дүшдү. Билдим ки, гоча мәндән буну тәләб едир. Утана-утана јавашчадан дедим:

—Бәли.

Бах белә!—дејә гоча күлүмсүнду.— Инди сәндән хошум кәлди» (Јусиф Әзимзадә. Мурад дајынын хатирәләри. Бакы, 1961, сәһ. 4-5.)

Мәтни охудугдан сонра бәли, һә, хејр, јох сөзләринин мә'налары вә онлардан нитгдә истифадә мәгамлары илә әлагәдар мүсаһибә апарырам. Үмуми нәтичәләр чыхарылыр: бәли, һә, јох, хејр сөзләрини бирләшдирән үмуми чәһәт будур ки, һамысы фикрә мүнасибәт билдирир; фәргләндиричи чәһәт исә будур ки, һә, бәли сөзләри фикрә тәсдиг, јох, хејр сөзләри инкар мүнасибәтини билдирир. Грамматик чәһәтдән бу сөзләр бәрабәрһүгуглудур. Үслуби чәһәтдән исә ејни мә'наны даһа инчә вә нәзакәтли шәкилдә ифадә етдији үчүн мәдәни данышыгда бәли, хејр сөзләриндә истифадә олунмасы мәгбул сајылыр.

Мүшаһидә етмишәм ки, мәктәбдә шакирдләрин нитгинә диггәт вә тәләбкарлыгла јанашдыгда, давамијјәт јохланаркән шакирдләр «Бәли» дејә чаваб верирләр. Әкс һалда исә бири «һә», о бири «Мән», дикәри «Бурда» чавабына үстүнлүк верирләр. Мәнчә, белә һалда онлара «Бәли» јахуд «Бурда» чавабыны вермәји өјрәтмәк даһа дүзкүндүр.

Мәдәни давранышла әлагәдар нәзакәтли, инчә сөзләри мән бәдии әдәбијјатдан сечдијим нүмунәләрлә бирликдә топлајыб груплашдырыр (хүсуси дәфтәрдә) вә онлардан тә'лим просесиндә јери кәлдикчә дидактик материал кими истифадә едирәм. Суал олуна биләр ки, нә заман, һансы мәгамларда? Бу суала үмуми шәкилдә белә чаваб верә биләрәм: бә'зи конкрет мөвзулары тәдрис едәндә (фразеоложи бирләшмәләри, дүзәлтмә исимләри, хитаблары, ара сөзләри вә с.); јарадычы јазылара һазырлыг дәрсләриндә, грамматик тәһлил вә мүвафиг чалышма мәтнләри үзәриндә иш апарыларкән вә с.

Инди исә топладығым материалларын мәзмунуна тәхмини шәкилдә нәзәр јетирәк.

1. Илк танышлыг вә вахташыры көрүш мәгамында ишләдилән сөз, ифадә вә чүмләләр: Бағышлајын, сизин адыныз нәдир? Истәсәниз таныш оларыг. Кәлин таныш олаг, мәним адым Илһамдыр... Салам. Хош кәрдүк. Сабаһыныз хејир. Ахшамыныз хејир. Һәр вахтыныз хејир. Агибәтиниз хејир. Хош кәлмисиниз вә с.

1) «Салам, әзиз ана! Хош кәрдүк, хош кәрдүк, Әмикә бачы!» (С. Вургун.) 2) «Ахшамыныз хејир, Рүстәм дајы», (М. Ибраһимов.) 3. «Сон еј сәһәр досту, еј сабаһ гызы, сабаһын хејир!» (Н. Хәзри.)

2. Хүсуси исимләрдән сонра әми, дајы, хала, биби, бачы сөзләринин ишләдилмәси, еләчә дә бир сыра хүсуси исимләрә вә гоһумлуг мүнасибәтини билдирән үмуми исимләрә (ата, ана, бачы, биби вә с.) -чан шәкилчисинин артырмагла һөрмәт, әзизләмә, нәвазиш мә'наларынын ифадә олунмасы: Камран әми, Зүлејха биби, Лалә ханым, анаҹан, бачычан, бибичан вә с.

1) «Јох, јох... Видадичан, бағышла мәни. Үрәкдән севирәм һәр бир кәлмәни! (С. Вургун.) 2) «Еләдир, амачан, дедин үрәкдән...» (С. Вургун.) 3) «Сағ ол, Фитнә бачы. Азәр баба, Билин ки, һәм дә, мән сизин балаңыза, кичијинизәм.» (С. Вургун). 4) «Әбдүл әми, гојма мәним күлләрим солсун» (Ч. Чаббарлы).

3. Үзрхаһлыг мәгамында ишләдилән зәрури сөз вә ифадәләр: бағышлајын, зәһмәт олмаса, бујруг олмасын, хаһиш едирәм, үзр истәјирәм, әкәр мүмкүнсә, вахтыныз варса, имканыныз олса, инчимәсәниз, әфв един вә с.

1) Балкә дә јаздығым бу мәктубла мән
Хәбәр вермәјирәм үрәјиниздән,
Одур ки, әввәлчә үзр истәјирәм,
Күнаһ мәнимкидир, әфв един, устад!
2) Бу һичран чағында көзүнүн јашы
Гәлбинә ахса да, бағышла мәни!
Күнаһым чохса да, бағышла мәни!

(М. Мүшфиг.)

4. Дә'вәт вә тә'кид мәгамында ишләдилән сөз вә ифадәләр: Бујурун ичәри. Кәлин гонағымыз олун. Гапымыз үзүнүзә һәмишә ачыгдыр. Сизи сәбирсизликлә көзләјирик вә с.

5. Видалашмаг мәгамында ишләдилән сөз вә ифадәләр: Саламат галын. Сағ олун. Кечәниз хејирә галсын. Јухунуз ширин олсун. Евиниз абад олсун. Һәмишә шадлыға кәләк. Әлвида! вә с.

1) «Сағ ол, әскик олма, сән јаша бары...» (С. Вургун).

2) «Ана, кетдим, саламат гал!—дејиб, өпдү гарыны» (С. Вургун).

3) «Әлвида, еј Вәтән, еј әзиз Бакы!» (С. Вургун).

6. Хош арзулары билдирмәк мәгамында ишләнән сөз вә ифадәләр: јахшы јол, уғур олсун, сәфәриниз уғурлу олсун, күнүнүз хош кечсин, ишиниз ирәли, мүбарәкдир, сағлыгла кејин, тојунуз мүбарәк, хошбәхт олсунлар, сизә дә гисмәт олсун, мин јашајын, мин будаг олун, аг күнлү ол вә с.

1) Ушаг бизимкидир, мүбарәк олсун!

(С. Вургун).

Кәлинин јоллары күл-чичәк олсун.
2) Биз сәнсиз дә доланарыг, уғур олсун јолуна,

Scanned with MOBILE SCANNER

Гылынчыны чалан замаи гүввәт көлсин голуна!
(С. Вургун).

3) Ана бахды өз оғлуна, су да сәпди далынча,
Шаир гәлби бу сәһнәдән илһамыны алынча,
Јаша деди, еј гәһрәман! Јаша деди, еј Вәтән!
Гој вар олсун о мәрд әлин, о саф ешгин, әмәлин...
Јох, јох, әзиз балаларым, һеч гысмајын сәсиниз!
Күләр көрүм, ојнар көрүм, хошбахт көрүм һәр вахт сиз.
(С. Вургун.)

7. Разылыг вә әзизләмә мүнасибәтләрини билдирмәк мәгамында ишләдилән сөз вә ифадәләр: чох разыјам, чох шадам, миннәтдарам, мәмнунијјәтлә, хошдур, ејби јохдур, көз үстә, хатирҹәм олун, сизи унутмарам, әзизим, ҹаным-көзүм, көзүмүн ишығы, фәхрим, шөһрәтим, шаным, гадан алым, гурбан олум, ҹан бала вә с.

1) «Әзиз ана, ҹан ана! Көзәл, меһрибан ана!..» (И. Сәфәрли.)
2) Ҹаным ана, көзүм ана!
(И. Сәфәрли).

3) Фәхрим, ешгим, һәјатым,
Шөһрәтим шаным мәним!
Сәнсиз аныламаз адым, Азәрбајҹаным мәним! (Ә. Зијатај.)
4) Јох, јох... гадан алым, мин әјри көз вар! (С. Вургун.)
5) Кәл бизә гурбаның олум
(М. Мүшфиг.)

8. Тәбрик вә тәшәккүр билдирмәк мәгамында ишләдилән сөз вә ифадәләр: Бајрамыныз мүбарәк. Јени илиниз мүбарәк. Күнүнүз ајдын. Сизи тәбрик едирәм вә с.
1) Ај елләр-обалар, көзүнүз ајдын!
Дүшмәнин сәфләрин позулур бу күн...
(С. Вургун.)
2) Видади! Видади! Көзләрин ајдын!
Вагиф гонаг кәлир (С. Вургун.)
3) Оғлум, хејир ишин олсун мүбарәк!
Дүнјанын кефини, ләззәтини чәк!
(С. Вургун.)

Ушаглара ән чидди әсәбилик мүһитиндә дә нәзакәтли данышмағы, нитг мәдәнијјәтинин тәләбләрини көзләмәји адәт етдирмәк лазымдыр. Гој онлар һәдә-горху, јерсиз өјүд-нәсиһәт, гәзәб вә наразылыгла гаршылашанда да «Аг еләмә», «Фикирләшәрәм», «Нәзәрә аларам», «Абрыны өтәјинә бүкәрәм», «Отуну-сујуну верәрәм», «Абырлы ол», «Әдәбли даныш», «Ағзыны тәмиз сахла», «Бөјүјүн үзүнә аг олма» вә с. ифадәләрдән истифадәнин јерини биләнләр. Әбәс јерә демирләр ки, һәр бир инсан өз дилинин архасында кизләнир. Мис гябын мөһкәмлији сәсиндән, инсанын мә'нәви сафлығы, мәдәнијјәти нитгиндән вә сөзүндән билинир.

Шакирдләрдә јүксәк нитг мәдәнијјәти вәрдишләри газанмаға күчлү һәвәс ојатмаг үчүн ән тә'сирли васитәләрдән бири дә онлары мүхтәлиф дөврләрдә сөзүн гүдрәти барәдә сөјләнмиш һикмәтли ифадәләрлә таныш етмәкдир.

Мән белә һикмәтли сөзләрдән, елҹә дә аталар сөзләриндән дидактик материалларын тәркибиндә, бу вә ја дикәр нәзәһатларымда, синифдәнхариҹ мәшғәләләрдә истифадә етмәјә чалышырам. Онлардан башлыҹалары ашағыдакылардан ибарәтдир:

Учуз сөз ган гаралдар, хош сөз көнүл ачар. Сөзүн јахшысы балдан ширин дир. Баша дил кәтирәни ел кәтирә билмәз. Гылынҹ јарасы сағалар сөз јарасы сағалмаз. «Сөз вар ки, кәсдирәр башы, сөз дә вар кәсәр савашы...» (Ш. Хәтаи.) «Артыран сөз гәдрини, сидг илә гәдрин артырар, Ким нә мигдар олса, әһлин еjләр ол мигдар сөз» (Фүзули.) «Хәзиникәнҹинеји-әсрардыр һәрдәм чәкәр, Риштеји-нәзһәрә мин-мин көвһәри-әсрар сөз...» (Фүзули) «Һеч кәслә әдәбсиз данышма ки, сөн, Ахырда утаныб үзр истәјәсән» (Низами.) «Инс сөзү ағзына алынча инсан, Гәлбиндә өлдүрсә јахшыдыр, инан!» (Низами). «Чалыш әдәбли ол, һәр сөзүндә сән, Әдәблә данышсын сәни динләјән» (Низами.) «Бу дүнја доланыб дөндүкҹә рүзкар, Гој сәндән јахшы сөз галсын јадикар» (Низами.) «Сөзүн гәлбиндә кизләнмиш бүтүн даһиләрин ешги, Сөзүн гәлбиндә һакимдир көјүн ешги, јерин ешги...» (С. Вургун.) «Чалыш, Нәби, кечә-күндүз јарат сән, Инс сөзләри үрәјиндән јар, ат сән». (Н. Хәзри.) «Инҹи сечиб, дүр топлајыб јаратсан, Сәндән елдә бир нишанә галар сөз» (Н. Хәзри) вә с.

Шакирдләри јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк онлары бир шәхсијјәт кими јетишдирмәкдә чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Мәктәбдә јалныз дил-әдәбијјат мүәллимләри дејил, бүтүн мүәллимләр бу саһәдәки ишләрин дүзкүн тәшкилинә гајғы көстәрмәлидирләр.

Халгымызын даһи сөз сәнәткары

Агададаш БАБАЈЕВ
педагожи елмләр намизәди

> Ахундов о мәдаллы вә парлаг мүндәриҹин ичиндә бөјүк бир үрәк кәздирирди. Бу үрәк, Азәрбајҹан халгынын азадлыг вә сәадәт ахтаран үрәји иди.
>
> С. Вургун.

Дүнја әдәбијјаты классикләри сырасында шәрәфли јер тутан бөјүк сәнәткарлардан бири дә халгымызын иftихары Мирзә Фәтәли Ахундовдур.

Бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белински јазырды: «Көркәмли адамларын һәјаты үзәриндә мүшаһидә ән көзәл тамашадыр. О, руһу јүксәлдир, һәјатла барышдырыр вә фәалијјәти ојадыр».

Тәбиидир ки, көркәмли сәнәткарын шәхсијјәти, онун өз вәтәнинә вә халгына олан сонсуз мәһәббәти, габагҹыл идејалары, һуманизми, мәрдлији вә зәһмәтсевәрлији охуҹуларын бөјүк марағына сәбәб олур. Кәнҹ нәсил халгымызын јүксәк вә нәҹиб әхлаги кејфијјәтләрини өзүндә ҹәмләшдирән классик сәнәткарлардан чох шеј өјрәнә билир.

Сәнәткарын јаратдығы гијмәтли инҹиләр онун һәјатынын нәтиҹәсидир. В. Г. Белинскинин сөзү илә десәк, «јазычынын һәјаты онун јарадыҹылығына ән јахшы комментаријадыр, јарадыҹылыг исә онун һәјатынын ән јахшы ајнасыдыр».

Бөјүк Мирзә Фәтәлинин зәнкин вә ибрәтамиз һәјаты дедијимиз ән јахшы нүмунәләрдән биридир. Белә ки, М. Ф. Ахундовун һәјаты вә јарадыҹылыг јолу әдәбијјат, мәдәнијјәт вә үмумијјәтлә, иҹтимаи фикир тарихимизин чох мүһүм, бөјүк вә зәнкин бир мәрһәләсини тәшкил едир.

Бу бөјүк сәнәткарын вә мүтәфәккирин һәјат вә јарадыҹылығынын јүксәк елми-педагожи вә методик сәвијјәдә тәдрисинин коммунизмдә јашајаҹаг кәнҹ нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә, онларын јүксәк амаллар уғрунда мүбаризәјә һазыр олмасында чох мүһүм әһәмијјәти вардыр. Мирзә Фәтәлинин «зүлмәт сәлтәнәти», Шәрг деспотизми, Гәрб империализми, дин, мөвһумат, ҹәһаләт, көһнәлик әлејһинә, халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик уғрунда апардығы ҹәсарәтли вә мәрд мүбаризәси, өз халгынын бөјүк вә хошбәхт кәләҹәјинә олан дәрин инамы охуҹуларда вәтәнпәрвәрлик, милли ифтихар, јүксәк идејалылыг һиссинин тәрбијә олунмасына һәдсиз көмәк көстәрир.

М. Ф. Ахундовун тәрҹүмеји-һалы јашадығы дөврү сәҹијјәләндирмәк үчүн зәнкин материал верир. Белә ки, онун һәјат вә фәалијјәтинә аид сечилмиш мүнасиб фактлар әдәбијјатымызда реализмин гәләбәси, ингилаби-демократик тәнгидин јүксәк идејалылығы, «ла'нәтләнмиш әрәб әлифбасы»на (К. Маркс) гаршы, материалист-атеист фәлсәфә уғрунда мүбаризә, һәмчинин тәрәггипәрвәр адамларын милли театр, мәтбуат вә габагҹыл маариф уғрунда мүбаризәси вә с. һаггында шакирдләрә ајдын тәсәввүр верә биләр. Бунунла бәрабәр, бөјүк јазычынын шәхсијјәтини дә шакирдләрә чох ҹидди емосионал тә'сири вардыр.

М. Ф. Ахундовун тәрҹүмеји-һалынын истәнилән сәвијјәдә өјрәнилмәси үчүн дәрин тә'лими вә тәрбијәви әһәмијјәти олан елә фактлар сечилмәлидир ки, онларда јазычынын дүнјакөрүшү, онун иҹтимаи вә әдәби мүбаризәдәки ролу

вә мөвгеји, јарадычылыг јолунун истигамәти вә инкишафы өз әксини тапсын, шакирдләрин тәсәввүрләринин кенишләнмәсинә вә вәтәнпәрвәрлик, халглар достлугу һиссләринин инкишафына көмәк етмиш олсун. Буна көрә дә әдәбијјат дәрсләриндә тәрҹүмеји-һал материалларынын сечилмәсинә хүсуси гајғы илә јанашмаг лазымдыр.

М. Ф. Ахундовун тәрҹүмеји-һалына аид һансы тарихи фактлары, епизодлары, һадисәләри вә рәгәмләри шакирдләрин билмәләри вачибдир? Бу, мүәллимләри чох дүшүндүрән мәсәләләрдәндир.

Габагчыл мүәллимләрин иш тәҹрүбәси вә мүшаһидәләримиз көстәрир ки, шакирдләр М. Ф. Ахундовун тәрҹүмеји-һалына даир ашағыдакылары билмәлидирләр:

1. М. Ф. Ахундовун јашадығы дөврү вә тарихи шәраити шакирдләр үчүн ајдынлашдыран фактлар;

2. Бөјүк сәнәткарын јарадычылығынын әсас мәрһәләләринин вә инкишафыны мүәјјәнләшдирән фактлар;

3. Јазычынын мүасири олан габагчыл адамларла әлагәсини әкс етдирән фактлар;

4. Бөјүк мүтәфәккирин өз мәгсәди уғрунда апардығы мүбаризәдә гаршысына чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн көстәрдији сә'ј вә бачарығыны ајдынлашдыран фактлар;

5. Мүбариз вәтәнпәрвәр халгымызын азадлыг һәрәкатындакы фәал иштиракыны, онун әмәкчи инсанлара, милли мәдәнијјәтә вә ана дилинә олан һүсн-рәғбәтини, севкисини вә һөрмәтини әкс етдирән фактлар;

6. М. Ф. Ахундовун дүнја әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинә, хүсусилә рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинә олан мүсбәт мүнасибәтини әкс етдирән фактлар. Бунлар шакирдләри инандырыр ки, Мирзә Фәтәли һеч бир заман дар милли чәрчивә илә кифајәтләнмәмиш, бәшәријјәтин ичтимаи һәјатына, тарихи вә мәдәни инкишафына биканә галмамышдыр. О, һәмчинин бунлара өзүнүн тәнгиди мүнасибәтини билдирмиш вә мә'нәви мүстәгиллијини итирмәдән онлакы гијмәтли, мүтәрәгги нә варса, мәнимсәмәјә чалышмышдыр;

7. Бөјүк мүтәфәккирин өзүндән сонра кәлән јазычылара, шаирләрә, алимләрә, маариф, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләринә көстәрдији мүсбәт тә'сири әкс етдирән фактлар. Бунлар еји заманда Ахундовдан сонра кәлән јазычыларын һәјат вә јарадычылыгларыны дүзкүн мәнимсәмәкдә шакирдләрә көмәк едир.

М. Ф. Ахундовун тәрҹүмеји-һалына даир мүәллимин диггәтлә сечдији фактлар дәрсдә ики мәгсәд дашыјыр: шакирдләрә јени биликләр верир вә онларын һиссинә, шүуруна тә'сир көстәрир.

Јазычынын тәрҹүмеји-һалы үзәриндә ишә башларкән материалын сечилмәсиндә вә груплашдырылмасында мүәллимин гаршыја гојдуғу мәгсәд вә вәзифәләр мүһүм рол ојнајыр.

М. Ф. Ахундовун һәјатыны өјрәнәркән ашағыдакы чәһәтләри ајдынлашдырмаг вә шакирдләрә мәнимсәтмәк лазымдыр:

1. М. Ф. Ахундов реалист әдәбијјатымызын банисидир.

2. Бөјүк мүтәфәккир Јахын Шәргдә јени әлифба уғрунда мүбаризәнин пионери, илк әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи вә атеист-материалист философдур.

3. Реалист јазычы доғма вәтәнинә, халгына сонсуз мәһәббәт бәсләмиш вә она мисилсиз хидмәтләр көстәрмишдир.

Тәрҹүмеји-һал материалларынын белә гурулмасы шакирдләрин М. Ф. Ахундовун һәјат вә фәалијјәтини даһа јахшы вә дәриндән мәнимсәмәләринә көмәк көстәрир.

Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундовун бәдии јарадычылығында онун драм әсәрләри башлыча јер тутур. Бунунла әлагәдар мүәллим јазычынын һәјатындан данышаркән онун нә үчүн мәһз драм әсәрләринә даһа чох мејл көстәрдијини ајдынлашдырмаг мәгсәдилә Мирзә Фәтәлинин мәктубларындан истифадә едиб, мәсәләнин маһијјәтини шакирдләрә баша сала биләр. М. Ф. Ахундов јазыр: «...Мән әсәрләримин бир чох чилдләрини Ирана көндәрмишдим ки, һәммәзһәбләрим гијмәтли фәнләрдән олан драма, јә'ни театр сәнәти илә таныш олсунлар. Мән бу әгидәмә көрә бу кими әсәрләрин јајылмасыны халгы севмәјин бир әламәти дүшүнүрдүм. Чүнки, Авропанын бүтүн халглары өз мүасирләринин әһвалы вә вәзијјәти һаггында бу кими әсәрләр јаратмыш вә театры инсанларын әхлагыны јахшылашдыран бир васитә һесаб едирләр. Һәр бир халгын ичәрисиндә сахтакар, шәрарәтчи вә ахмаг адамларын олдуғу һамыја бәллидир. Бу чүр адамларын ишләрини вә һәрәкәтләрини драм әсәрләриндә истеһза илә көстәрирләр ки, башгаларына ибрәт олсун».

М. Ф. Ахундов өз дөврүнүн ән көзүачыг вә габагчыл зијалысы иди. О, өз халгыны «гәфләт јухусундан» ојатмаг, ону мәдәни халглара јахынлашдырмаг, јени руһда тәрбијәләндирмәк үчүн мүхтәлиф јоллар вә васитәләр ахтарырды. Даһи јазычы театр сәнәтинин онун мәгсәдинә чох ујғун олдуғуну дәрк етди вә өзү алты өлмәз комедија јаратды.

Пјесләри јазмагла иш битмирди. Һәмин әсәрләри тамашаја гојмаг вә нәшр етмәк, јајмаг лазым иди.

М. Ф. Ахундовун комедијаларынын тамашаја гојулмасы һаггында мүвафиг мә'луматларын верилмәси шакирдләрин бөјүк марағына сәбәб олур. Мәсәлән, бөјүк ингилабчы-демократ јазычымыз Ҹ. Мәммәдгулузадә өз хатирәләринин бириндә М. Ф. Ахундов комедијаларынын ојнанылмасы һаггында белә јазыр: «Милади тарихинин мин сәккиз јүз дохсан үчүнҹүмү-дөрдүнҹүмү илләриндә Нахчыванда театр һәвәскарлары, бәндә дә онларын ичиндә, театр ојнајырдыг. Вә бу ојунун мәнфәәти касыб мәктәб шакирдләри үчүн иди».

Гејд етдијимиз кими, әдәби фәалијјәт јазычынын тәрҹүмеји-һалынын ән мүһүм һиссәләриндән биридир. Одур ки, тәрҹүмеји-һалын тәдрисиндә шакирдләри јазычынын мүһүм әсәрләри илә таныш етмәк мүәллимин әсас вәзифәләриндән бири олмалыдыр.

М. Ф. Ахундовун фәалијјәти һаггында мә'лумат о дөврүн ичтимаи-әдәби мүбаризәси илә сых әлагәли шәкилдә, һәјатын ҹәмијјәт гаршысында ирәли сүрдүјү актуал мәсәләләрин ишыгландырылмасы јолу илә верилмәлидир. Әкс һалда, совет әдәбијјатшүнаслығынын вә әдәбијјат методикасынын ән мүһүм принсипләриндән бири олан тарихилик принсипинин позулмасына сәбәб олар. Мәһз бу мәгсәдлә дә көркәмли методист алим В. В. Голубков јазырды: «Әдәби әсәри баша дүшмәк заман вә мәканла биләвасит бағлы олан һадисә кими, јә'ни һәр бир халгын мүәјјән ичтимаи дөврүндә, шәраитиндә вә бунунла бирликдә ичтимаи инкишаф просесинә бу вә ја дикәр истигамәтдә тә'сир едән чанлы бир гүввә кими, тарихилик нөгтеји-нәзәриндән баша дүшмәк лазымдыр».

М. Ф. Ахундовун тәрҹүмеји-һалына даир фактлар сечәркән мүәллим шакирдләрин диггәтини белә бир мүһүм мәсәләјә дә ҹәлб едә биләр ки, бөјүк јазычымыз 1854-ҹү илдә баш вермиш Крым мүһарибәсиндә шәхсән иштирак етмиш, Севастополун гәһрәманҹасына мүдафиәсинин дөјүшчүсү олмуш вә орденлә тәлтиф едилмишдир. Бу мүнасибәтлә Мирзә Фәтәли шаир досту Г. Б. Закирә мәнзум мәктуб јазмыш вә бу мүһарибәдә азәрбајҹанлыларын да фәал иштиракыны гејд етмишдир.

Бөјүк мүтәфәккирин аилә һәјаты һаггында верилән мә'луматлар да шакирдләри чох марагландырыр вә онларын мә'нәви тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Мәсәлән, гејд едилмәлидир ки, Мирзә Фәтәли дөврүнүн габагчыл адамы кими өз ушагларынын мүкәммәл тәһсил алмасына чалышмышдыр. О, оғлу Рәшидин Белчикада (Брусселдә) али тәһсил алмасына, гызы Нисә ханымын Тифлисдә гызлар кимназијасыны битирмәсинә наил олмушдур. М. Ф. Ахундовун 13 өвлады олмушдур. Лакин ушагларынын он бири һәлә аталарынын сағлығында вәфат етдијиндән аиләдә һәмишә гәмкинлик олармыш. Буна көрә дә бөјүк јазычы оғлу Рәшиди вә гызы Нисә ханымы һәдсиз дәрәҹәдә чох севәрмиш. О, Рәшидин габил, тәрбијәли вә чалышган олмасы илә фәхр едәрмиш. Мирзә Фәтәли бу мүнасибәтлә ән јахын досту олан Мирзә Мелкум хана көндәрдији мәктубунда јазырды:

«Рәшид... фәлсәфәни мәндән јахшы билир. Физиканы мәндән көзәл анлајыр. Бу мәсәләләр һаггында һәмишә мәнимлә мүбаһисәјә киришир вә дәлилләр кәтирир. ... чох көзәл тар да чалыр, мусиги елминә чох шөвгү вардыр».

Шакирдләрин тә'лим-тәрбијәсиндә чох фајдалы олан белә мисаллардан кениш истифадә едилдикдә дәрс гуру, чансыхычы олмагдан гуртарыр, мараглы вә ҹәлбедичи олур.

М. Ф. Ахундовун тәрҹүмеји-һалынын тәдриси просесиндә ашағыдакы әсас моментләри мүтләг нәзәрдә тутмаг лазымдыр:

Scanned with MobileScanner

1. М. Ф. Ахундовун валидејнләри һаггында;
2. Јазычынын ушаглығы, кәнчлији вә тәһсили;
3. О заманкы Тифлисин әдәби-мәдәни мүһити;
4. М. Ф. Ахундовун илк гәләм тәчрүбәләри;
5. Кениш әдәби јарадычылыға башламасы, драматуркијасы вә нәсри;
6. Јени әлифба уғрунда фәал мүбаризәси;
7. М. Ф. Ахундов көркәмли әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи кими;
8. Јахын вә Орта Шәргин илк материалист-атеист философу кими;
9. Көркәмли ичтимаи-сијаси вә мәдәнијјәт хадими кими;
10. М. Ф. Ахундов бу күн.

Бөјүк Мирзә Фәталинин әдәби вә ичтимаи фәалијјәти 40 илдән артыг бир дөврү әһатә едир. Онун истәр әдәби, истәрсә дә ичтимаи фәалијјәти олдугча зәнкин вә рәнкарәнкдир. Дүнја ичтимаијјәти М. Ф. Ахундову һәм көркәмли драматург, насир, материалист-атеист философ, тәнгидчи, шаир, тәрчүмәчи, тарихчи, һәм дә аловлу вәтәнпәрвәр, ингилабчы-демократ, маарифпәрвәр, ичтимаи-сијаси хадим кими танычыр.

М. Ф. Ахундовун чох зәнкин вә рәнкарәнк јарадычылыг ирсини орта мәктәб шакирдләринә истәнилән сәвијјәдә мәнимсәтмәк олдугча мүрәккәб вә мәс'улијјәтли бир ишдир. Буна көрә дә бөјүк вәтәнпәрвәрин јарадычылыг јолуну дәриндән вә һәртәрәфли билмәк, онун әдәби вә ичтимаи фәалијјәтини дүзкүн планлашдырмаг вә сәмәрәли тәдрис етмәк лазымдыр. Гаршыја гојулан вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә М. Ф. Ахундовун јарадычылыг хронолокијасы бизә чох көмәк едир. Белә ки, бөјүк мүтәфәккирин истәр әдәби, истәрсә дә ичтимаи фәалијјәти садәдән мүрәккәбә, јүксәлән хәтт үзрә инкишаф етмишдир. Бу инкишафда бүдрәмәләр, керилəмәләр вә зиддијјәтләр јох дәрәчәсиндәдир. Мәһз бу чәһәт сәнәткарын јарадычылығыны аддым-аддым изләмәјә, тәдричән өјрәнмәјә имкан јарадыр.

М. Ф. Ахундовун јарадычылыг хүсусијјәтләрини вә әдәбијјат програмынын тәләбләрини нәзәрә алараг онун әдәби вә ичтимаи фәалијјәтини ашағыдакы план үзрә тәдрис етмәк мәгсәдәујғундур:

1. Ше'р јарадычылығы;
2. Драм јарадычылығы;
3. «Алданмыш кәвакиб» повести;
4. Јени әлифба уғрунда фәал мүбариз;
5. Әдәби-тәнгиди әсәрләри;
6. Јекун мәшғәләси.

М. Ф. Ахундов азәрбајчанча вә фарсча мүхтәлиф мөвзуларда отуза гәдәр ше'р јазмышдыр. Онун ше'рләри ичәрисиндә мәзмун долғунлуғу вә бәдии ифадә гүввәси е'тибарилә даһи рус шаири А. С. Пушкинин хаинчәсинә өлдүрүлмәсинә һәср етдији мәшһур «Шәрг поемасы» хүсуси јер тутур. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, севимли халг шаиримиз С. Вурғун бу поеманын јүксәк мәзијјәтләрини нәзәрә алараг бөјүк Мирзә Фәталинин А. С. Пушкинә бәслədији мәһәббәти вә онун дүнја поезијасындакы мөвгејини дүзкүн гијмәтләндирмәсини хүсуси гејд едәрәк јазырды: «Биз, М. Ф. Ахундовун бугүнкү өвладлары бунунла фәхр едирик ки, Пушкинин дүнја поезијасындакы әһәмијјәтини о заманкы Шәргдә дүзкүн баша дүшән вә сәмимијјәтлә тәрәннүм едән мәһз бөјүк Мирзә Фәтәли олмушдур». Мәһз буна көрә дә поема илк дәфә профессор Әзиз Шәриф тәрәфиндән 1936-чы илдә тапылдыгдан бир аз сонра, јә'ни 1938-чи илдә орта мәктәб програмына дахил едилмиш вә индијә кими бөјүк мараг вә мүвәффәгијјәтлә тәдрис едилмәкдәдир.

М. Ф. Ахундов 1829-чу ил Русија-Түркијә мүһарибәсиндә азәрбајчанлыларын бөјүк икидликләр көстәрдијини, дөјүшдә топ, бајраг алдыгларыны ифтихар һисси илә гејд едир вә бу мүһарибәдә дә азәрбајчанлылары руслара көмәк етмәјә чағырыр:

Доғмамыш Гафгазда аналар горхаг.
Бизә дөјүш кәрәк, нә бичин-башаг.
Јенә Петербурга сизләрдән бајдаг,
Бу ил дә истәрик, апаран кәрәк.

Тарихән мә'лум олдуғу кими, 1829-чу ил Русија-Түркијә мүһарибәсиндә бир нечә азәрбајчанлы полку иштирак етмиш вә бу полклара азәрбајчанлылардан јазычымыз кенерал-мајор Исмајыл бәј Гутгашынлы, полковник Исрафилбәј Јадикаров командалыг етмишләр.

Г. Б. Закир М. Ф. Ахундовун бу мәктубуна чаваб олараг «Фәрзәнди-әзиз» ше'рини јазыр. Ахундов Закирин бу ше'рини «Гафгаз» гәзетинин 1854-чү ил 50-чи нөмрәсиндә чап етдирир.

М. Ф. Ахундовун ше'р јарадычылығыны кениш өјрәнмәјә имкан олмаса да, мүәллим синифдәнхарич мәшғәләләрдә вә тәдбирләрдә шакирдләри онун ше'рләри илә таныш етмәјә сә'ј көстәрмәлидир.

М. Ф. Ахундовун драм јарадычылығынын тәдриси һаггында данышмаздан әввәл гејд етмәлијик ки, бөјүк сәнәткарын һәјат вә јарадычылығыны илк дәфә дәриндән өјрәнән, ону елми шәкилдә тәдгиг едиб доғру нәтичәләр чыхаран мәшһур әдәбијјатшүнас вә маариф хадими Фиридун бәј Көчәрли олмушдур.

1890-чы илдә Ирәван кимназијасы тәләбәләринин «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасыны тамашаја гојмалары о заман кәнч мүәллим олан Ф. Көчәрлијә чох тә'сир етмиш вә о, һәмин тамаша һаггында «Кәшкүл» гәзетинин 20 апрел 104-чү нөмрәсиндә мәгалә чап етдирмишди. Бундан сонра о, М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы һаггында 1895-чи илдә «Татар (Азәрбајчан—А. Б.) комедијалары» адлы силсилә мәгаләләриндә, 1903-чү илдә «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» китабчасында, 1911-чи илдә «М. Ф. Ахундов» китабында вә нәһајәт, өзүнүн ән бөјүк әсәри олан «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нда кениш бәһс етмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәлә јазычынын сағлығында, XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә онун әсәрләри бир сыра дилләрә (рус, күрчү, ермәни, фарс, алман, франсыз, инкилис вә с.) тәрчүмә едиләрәк чап олунмуш, комедијалары бир нечә дилдә (Азәрбајчан, рус, күрчү, ермәни вә с.) тамашаја гојулмушдур.

Бурасы да марағлыдыр ки, М. Ф. Ахундовун комедијаларыны Азәрбајчан дилиндә илк дәфә тамашаја гојан мәктәб шакирдләри олмушдур. Бөјүк драматургун пјесләри дә мәһз бу јолла мәктәбә дахил олуб өјрәнилмәјә башланмышдыр. Сонралар исә јазычынын комедијалары мүхтәлиф вахтларда артист труппалары тәрәфиндән ојнанылмышдыр. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра индики М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театры 1922-чи илдә «Һачы Гара» комедијасы илә ачылмышдыр. О вахтдан бәри бөјүк јазычынын комедијалары сәһнәләримизин бәзәји олмуш, бир сыра көркәмли театр хадимләринин јетишмәсиндә көркәмли рол ојнамышдыр.

Орта мәктәбдә исә М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндән өјрәнилмәјә башланмышдыр.

М. Ф. Ахундовун драм јарадычылығы һаггында шакирдләрә мараглы вә чанлы мә'лумат вермәк үчүн мүәллим габагчадан чидди һазырлыг апармалы, кириш сөһбәтинин планыны чидди сурәтдә мүәјјәнләшдирмәлидир. Габагчыл мүәллимләр, адәтән, кириш сөһбәтинин мәзмунуну ашағыдакы шәкилдә гурурлар:

1. М. Ф. Ахундова гәдәр әдәбијјатымызда јаранмыш драматуржи елементләр;
2. Бөјүк драматургун көһнәлмиш жанрлара гаршы мүбаризәси;
3. М. Ф. Ахундовун драматуркија сәһнәсинә кечмәсинин сәбәбләри;
4. Јазычынын драм жанрына вердији јүксәк гијмәт;
5. Драматургун пјесләри вә онларын башлыча хүсусијјәтләри.

Мүәллим јухарыда гејд олунанлары ајдынлашдырыр вә Мирзә Фәталинин драматуркија сәһнәсинә кечмәсинин сәбәбләри үзәриндә дајаныр вә көстәрир ки, бөјүк јазычы драм жанрынын комедија нөвүнү сечмәкдә тамамилә һаглы иди. Чүнки, јазычынын јаздығы кими, «Халгымызын вәзијјәти... еләдир ки, ону дүшүндүкчә инсан ағламаг истәјир»ди. Буна көрә дә о, фачиә јаза билмәзди. Һәм дә М. Ф. Ахундов баша дүшүрдү ки, инсанлара тә'сир етмәк вә онлары тәрбијәләндирмәк үчүн ән јахшы јол тәнгид вә мәсхәрәдир. М. Ф. Ахундов бу мүнасибәтлә јазырды: «Тәнгид, истеһза вә мәсхәрәдән башга, пис вә јарамаз әмәлләри инсан тәбиәтиндән һеч бир васитә илә мәһв етмәк олмаз».

(М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы» әсәринин, драм јарадычылығы вә «Алданмыш кәвакиб» повестинин тәдриси һаггында мәчмуәдә хејли дәрч едилдијиндән бу һагда кениш данышмаға лүзум көрмәдик).

М. Ф. Ахундовун јарадычылығынын тәдрисиндән данышаркән онун јени әлифба уғрунда 20 илдән артыг апардығы ардычыл вә инадлы мүбаризәни гејд етмәмәк олмаз. О, әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәсинин әһәмијјәтиндән данышараг јазырды: «Дәмир јолу

чәкмәк вачиб ишдир, лакин көһнә әлифбаны дәјишдирмәк ондан да вачибдир. Телеграф хәтти чәкмәк вачиб ишдир, лакин көһнә әлифбаны дәјишдирмәк ондан да вачибдир. Чүнки бүтүн ишләрин бүнөврәси елмдир. Елм исә әлифбанын асанлығындан асылыдыр».

Бөјүк мүтәфәккир Шәрг халгларынын керидә галмасынын әсас сәбәбини ислам дининдә көрсә дә, дикәр тәрәфдән бу дин илә бәрабәр әрәбләрин әлифбасыны да халгын ирәлиләмәси јолундакы башлыча манеәләрдән бири һесаб едирди. Вахты илә Шәрг халгларынын керидә галмасы сәбәбини, бу халгларын күја фитри габилијјәтә малик олмамасында ахтаран мүртәче Авропа алимләринә гаршы чыхараг М. Ф. Ахундов јазырды: «Демәлијәм ки, мәним халгымын фитри истеʼдады үмуми Авропа халгларынын фитри истеʼдадындан әскик дејил, бәлкә гат-гат артыгдыр».

Халгыны дәрин мәһәббәтлә севән М. Ф. Ахундов әлифбаны дәјишдирмәклә јалныз халгын саватланмасыны, мәдәниләшмәсини нәзәрдә тутур, бу ишдән һеч бир шәхси мәнфәәт вә хејир көзләмирди. О јазырды: «Мәним бу ишдән (Әлифбаны дәјишдирмәкдән — А. Б.) мәгсәдим үмуми мәнфәәтидир. — Бу чүр ишләрдән һеч бир умачағым јохдур. Мәним арзум одур ки, бүтүн мүсәлман халглары да, башга халглар кими, савад әлдә етмәк вә мәишәтләрини јахшы гурмаг имканына малик олсунлар».

Бөјүк вәтәнпәрвәр вә ингилабчы-демократ М. Ф. Ахундов халгынын маарифләнмәси вә тәрәггиси јолунда бөјүк әнкәлләрдән бири олан әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәсинә иҹазә вермәјән, ону кафир һесаб едән Түркијә вә Иранын мүртәче дөвләт башчылары илә өмрүнүн сонуна кими шиддәтли гәләм мүбаризәси апармышдыр. Мирзә Фәтәли әлифбанын дәјишдирилмәси ишиндә онунла бирликдә мүбаризә апаран досту Мирзә Мелкум хана јазырды:

«Мән о һәрифләрдән дејиләм ки, дүшмән гаршысында диз чөкүб, онларын әмринә табе олам. Нә гәдәр ки, сағам, Истамбул назирләринә гаршы гәләмимлә вурушачағам. Мән вә мәним јаварим олан сиз, өлдүкдән сонра бизим мүасирләримизин нә дәрәҹәдә шүурсуз олдуғуну көрән кәләчәк нәсил минләрчә дәфә һалымыза һејифсиләнәҹәк, бизим фикирләримизи һәјата кечирәҹәк вә гәбримизин үстүндә һејкәлләр гојаҹаглар».

Орта мәктәбдә тәнгиди әдәбијјатын өјрәнилмәсинин бөјүк тәʼлим вә тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Тәнгиди әдәбијјат шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, мүстәгил әгли вәрдишләринин мөһкәмләнмәсинә көмәк едир, онлара тәнгиди мәгаләләр үзәриндә ишләмәји, иҹмал тутмағы, бәдии әсәрләрдән мүстәгил баш ачмағы вә с. өјрәдир. Әдәби тәнгид елми шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрләринин, әдәбијјат нәзәријјәси саһәсиндәки билик вә тәсәввүрләринин инкишафы үчүн кениш материал верир. Әдәби тәнгид елми, һәмчинин шакирдләрдә естетик анлајышларын вә естетик һиссләрин тәрбијәси үчүн дә бөјүк гүввә маликдир. Бу бахымдан М. Ф. Ахундовун әдәбијјат тарихимиздәки хидмәтләрини, јығҹам шәкилдә олса да, шакирдләрә чатдырмаг чох фајдалыдыр. Белә ки, орта мәктәбдә тәнгиди-нәзәри мәсәләләрин өјрәнилмәсинә шакирдләр илк дәфә М. Ф. Ахундовун јарадыҹылығы илә танышлыгдан башлајырлар. Буна көрә дә мүәллим имкан дахилиндә бөјүк тәнгидчинин фикирләринин шакирдләрә чатдырылмасына ҹидди сәј көстәрмәлидир. Бунун үчүн мүәллимдән һәм елми-нәзәри билик, һәм дә педагожи усталыг тәләб олунур.

Гејд етмәлијик ки, М. Ф. Ахундов әдәби тәнгид елми вә онун әсас хүсусијјәтләри, принсипләри вә методолокијасы һаггында бир сыра гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. М. Ф. Ахундова гәдәр бүтүн Јахын Шәргдә, о ҹүмләдән Азәрбајҹанда әдәби тәнгид елми илә хүсуси мәшғул олан, бу һагда мүәјјән фикирләр сөјләјән тәнгидчијә тәсадүф олунмур. Мәһз буна көрә дә М. Ф. Ахундов Јахын Шәргин илк професионал тәнгидчиси вә әдәбијјатшүнасы олмагла елми-әдәби тәнгидин әсасыны гојмушдур. О, әдәби тәнгид елми илә тәсадүфи вә ја өтәри мәшғул олмамышдыр. Онун әдәби вә тәнгиди-нәзәри көрүшләри јазычынын бәдии, елми вә иҹтимаи фәалијјәти илә сых әлагәдардыр. О, билаваситә әдәби-тәнгиди вә нәзәри характерли әсәрләр јаздығы кими, ајры-ајры әсәрләриндә, достларына вә танышларына јаздығы мәктубларында әдәби тәнгид елминә даир чох гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Онун бу фикирләри инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмиш, әксәријјәти һәм классик, һәм дә мүасир әдәбијјатымызы өјрәнмәк үчүн зәнкин билик хәзинәсини тәшкил едир.

Әлбәттә, бөјүк јазычы вә мүтәфәккирин һәјат вә јарадыҹылығы һаггында бир журнал мәгаләсиндә әһатәли фикир сөјләмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә мәгаләмизи гоҹаман совет шаири Николај Тихоновун сөзләри илә битирмәк истәјирик:

«О (М. Ф. Ахундов—А. Б.), маарифчидир. Бәли. О, бу зүлмәт вә зүлм сәлтәнәтинә о гәдәр ишыг кәтирмишдир ки, тамамилә бу ада лајигдир. Азәрбајҹан драматуркијасы вә әдәби тәнгиди тәфәккүрүнүн баниси! Бу беләдир! Бу саһәдә о заманлар һеч кәс онун гәдәр иш көрмәмишдир. Она ешг олсун!

Өз халгынын азадлығы вә кәләҹәк сәадәти уғрунда вурушан әскәр! Бу сөзләр тамамилә һаглы сөзләрдир. Чүнки Мирзә Фәтәли Ахундов өзүнүн јарадыҹылығы илә, һәјаты илә, мүстәмләкәчилијә, Шәрг халгларынын әсарәтдә сахланмасына гаршы мүнасибәти илә өз вәтәнпәрвәрлијини, Шәрг халгларынын көзәл кәләҹәјинә олан инамыны сүбут етмишдир.

Биз бу күн онун көзәл әсәрләрини јенидән охујаркән, бөјүк устада өз мәһәббәт вә һөрмәтимизи билдирәркән санки онун гәлбинин гәрг олдуғу фикирләр дәрјасынын саһилиндән кечирик.

Биз бу күн шаирин үрәји архасынча кедәркән өз гәлбимизлә бу дәнизин далғаларыны дујуруг».

●

М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы»нын орта мәктәбдә тәдрисинә даир

Халид ӘСКӘРОВ

Абшерон рајону, 147 нөмрәли ОТПМ-ин мүәллими

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләриндә бәдии әдәбијјатын јүксәк естетик вә мәʼнәви тәʼсир гүввәсиндән даһа мәһсулдар истифадә олунмасы тәләбләри гојулараг көстәрилир ки, мәктәблиләрдә али естетик зөвг, көзәллији баша дүшмәк вә гијмәтләндирмәк баҹарығы формалашдырылмалыдыр. Һәмин сәнәддә дејилдији кими, «бу мәгсәдлә һәр бир тәдрис фәннинин, хүсусилә, бөјүк идрак вә тәрбијә гүввәсинә малик әдәбијјат, мусиги, тәсвири сәнәт вә естетиканын имканларындан даһа јахшы истифадә олунсун».

(Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһаты һаггында сәнәдләр вә материаллар топлусу). (Бакы, Азәрнәшр, 1980, сәһ. 54). Бу бахымдан классик ирсимизин инҹиләринә мүасир дөврүн вә һәјатын призмасындан нәзәр салыб, онларын тәрбијәви әһәмијјәтини ашкара чыхармаг мүәллимләрин бөјүк педагожи мәһарәт вә усталығы илә тамамланыр.

Халгымызын иҹтимаи фикир тарихиндә һәртәрәфли мөʼтәбәр мөвгеја малик бөјүк сималардан бири олан М. Ф. Ахундов Азәрбајҹан драматуркијасынын баниси, јени нәсрин әсасыны јарадан насир, атеист-материалист философ олмагла бәрабәр, һәм дә истеʼдадлы шаирдир. М. Ф. Ахундов орта мәктәбдә Азәрбајҹан драматуркијасынын баниси кими шакирдләрә өјрәдилир, «Алданмыш кәвакиб» һекајәси илә јени нәсримизин әсасыны јарадан насир кими онларын нәзәринә чатдырылыр, «Кәмалуддөвлә мәктублары»нын шәрһи илә исә бөјүк бир мүтәфәккир кими шакирдләрин диггәт мәркәзинә чәкилир. Бүтүн бунларла бәрабәр онун истеʼдадлы бир шаир кими дә өјрәнилмәси әдибин чохчә-

һәтли јарадычылығынын бүтөв мәнзәрәсини дәрк етмәјә јахындан көмәк едир. М. Ф. Ахундовун ше'р јарадычылығындан данышанда, сөз јох ки, илк нөвбәдә онун А. С. Пушкинин өлүмүнә һәср етдији «Шәрг поемасы» әсас көтүрүлүр.

М. Ф. Ахундовун А.С. Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә «Шәрг поемасы»нын онбириллик мәктәбин VIII синфиндә өјрәнилмәси һәм мәшһур Азәрбајчан әдиб вә мүтәфәккиринин бәдии јарадычылығы илә илк әсаслы танышлыг, һәм дә бөјүк мүтәрәгги Шәрг аләминдә даһи рус шаиринә верилән јүксәк гијмәтин тәзаһүрү кими бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы» һеч дә тәкчә онун рус поезијасынын күнәши сајылан бөјүк халг шаири А. С. Пушкинин өлүмүндән сарсылмасыны дәриндән көстәрмәклә мәһдудлашмыр. Кәнч шаир бу поемада А. С. Пушкинин бөјүк бир поетик исте'дад кими формалашмасында рус классик поезијасынын нүфузуну даһа габарыг нәзәрә чатдырыр вә һәм дә әсасландырыр ки, нә үчүн Пушкин Ломоносов, Державин, Карамзин вә башга рус шаирләриндән даһа јүксәк сәвијјәјә учалмышдыр. М. Ф. Ахундов рус поезијасынын көркәмли нүмајәндәләри үчүн сәчијјәви олан бу мәзијјәтләри поемада поетик бир идракла ачыр, о, Ломоносову үлви бир көзәлликлә ше'ријјәт дүнјасыны бәзәјән шаир кими тәсвир едир. Державини бу аләмин саһиби кими тәсәввүрә кәтирир, Карамзини билик пијаләсини ахырачан долдуран зәка кими тәрәннүм едир, лакин бунларла бәрабәр, мугајисәләр мәнтиги илә сүбута јетирир ки, рус поезијасынын мүлкүндә гәрар тутан, билик бадәсини сон дамласына кими ичән, поезијанын јүксәк зирвәси вә күнәши Пушкиндир. Тәгдирәлајигдир ки, чаван азәрбајчанлы шаирин Пушкинин сәләфләри илә мугајисә етмәк саһәсиндәки фикирләри В. Г. Белинскинин даһи рус шаиринин һәмин сәнәткарларла мугајисәси вә онун орижинал мөвгеји барәсиндәки фикирләри илә сәсләшир:

Аһ, о дәмләр, а достум, Ломоносов,
дејирләр,
Үлви бир көзәлликлә јазыб инчи
ше'рләр.
Ше'ријјәт дүнјасыны бәзәмишсә дә,
лакин
Пушкинин гуш хәјалы олмуш о јердә
сакин.
Әкәр ше'р мүлкүнү Державин
тутмушса да,
Пушкин чаван јашындан саһиб
олду бу ада,
Дәрин, дибсиз көлләрдән һаким
јаранмыш она.
Аһ, һәлә Карамзинин о билик
бадәсини,
Онун үмманлар кими дәрин
ифадәсини
Пушкин алмыш әлиндән, ичиб
јетирмиш сона.

(Тәрчүмә Б. Гасымзадәниндир).

Поема идеја зәнкинлији илә бәрабәр, јүксәк бәдии гајәјә дә маликдир. М. Ф. Ахундов тәбиәтдә олан үлви, е'чазкар чазибәдарлыгла бәһәм, өз гәлбиндә јаранмыш кәдәр карванынын гаршылыглы тәсвир етмәклә мә'налы бир бәдии тәзад јаратмышдыр.

Програмда әсәрин тәдрисинә 3 саат вахт ајрылмышдыр. Бу вахт VIII синифдә 68 саат дәрс јүкү үчүн нәзәрдә тутулмуш классик вә совет әдәбијјатындан сечилән зәнкин бәдии әсәрләрин өјрәнилмәсинә сәрф олунан вахт мугабилиндә о гәдәр дә аз дејилдир. Лакин бунунла белә Ахундовун илк јарадычылыг аддымлары, дөврү һаггында үмуми мә'лумат верилмәси, поеманын мәзмуну вә идејасынын там мүәјјәнләшдирилмәси, тәсвир олунан реал һәјат һагигәтләринә мүәллифин мүнасибәтинин ајдынлашдырылмасы, әсәрин бәдии хүсусијјәтләринин вә онун дилиндә ифадә васитәләринин үзә чыхарылмасы, гәсидә формасында јазылмыш бу ше'рин ифадәли охунушунун тәшкили бу вә ја дикәр бејтләрин тәһлилиндә шакирдләрин өз фикир вә мүлаһизәләрини әсасландыра билмәси вәзифәләри үч дәрс сааты мүддәтиндә мүәллимдән даһа сәмәрәли пријомлара мүрачиәт етмәсини тәләб едир.

Мән поеманын тәдрисинә ајрылмыш 3 саатда шакирдләрә ашағыдакы мә'луматлары верирәм.

I дәрсдә — М. Ф. Ахундовун шәхсијјәти илә мүхтәсәр танышлыг, ше'р јарадычылығы, «Шәрг поемасы»нын јаранма тарихи, бәдии күчү, мәзмунун өјрәнилмәси вә әсәрин ифадәли охунушунун тәшкили.

II дәрсдә — поеманын идеја-бәдии ролунун, мүәллифин Пушкинә сонсуз мәһәббәтинин, онун фачиәли өлүмүнә бөјүк тәәссүф вә кәдәр һиссинин ифадәсинин үмуми тәһлилдә ашкар едилмәси, әсәрин бәдии хүсусијјәтләри, дилинин изаһы вә мәнимсәнилмәси.

III дәрсдә—әсәрдән мүәјјән парчалар, әләлхүсус Пушкинин сәләфләри илә мугајисәси, өзүнәмәхсус мөвгеји вә һабелә тәбиәтдә олан үрәкачан мәнзәрә илә чәмијјәтдә — шаирин гәлбиндә јаранан кәдәри әкс етдирән һиссәләрин мәнимсәдилмәси, классик ше'р нөвләриндән бири олан гәсидә вә бу ше'рә Ахундовун кәтирдији јенилик һаггында мүлаһизәләрин јекунлашдырылмасы, әсәрин там тәһлилинин баша чатдырылмасы.

I дәрсдә шакирдләрин диггәтини бүтөвлүкдә М. Ф. Ахундов һаггында илк мә'лумата јөнәлтмәк үчүн В. Ф. Шаталовун нәзәрдә тутдуғу методик пријомлардан истифадә едирәм. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу метод, үмумијјәтлә, һәр һансы бир шаир вә јазычынын һәјат вә јарадычылығы илә илк танышлыгдан чох сәмәрәлидир. «Истинад сигналлары» (опорные сигналы) адланан бу конкрет пријом, чох күман ки, узун илләр боју бу вә ја дикәр шәкилдә габагчыл мүәллимләримизин тәчрүбәсиндә дә өз әксини тапмышдыр. В. Ф. Шаталовун дедијинә көрә «истинад сигналлары—мәктәблиләри ассосиатив тәфәккүрә, фәал зеһни јарадычылыға сөвг едән вә бир-бири илә мәнтиги әлагәдә олан тарихләр, формуллар, ҹоғрафи адлар, рәгәмләр, фамилијалар, гејри-ади терминләр, зиддијјәтли фразалардыр» «Собеседник» «Комсомолскаја правда» гәзетинә һәфтәлик иллүстрасијалы әлавә, (№ 50, 1986, сәһ. 3). Тәдрис просесиндә јаш физиолокијасынын инкишаф сәвијјәсини нәзәрә алмаг шәрти илә инсан психикасынын инчәликләрини дујмаг јухарыда көстәрилән фајдалы бир методик үсулу сәмәрәли ичра етмәк үчүн башлыча вәзифәдир. Сөһбәт бизим дәрсин елә илк дәгигәләриндән шакирдләрдә М. Ф. Ахундовун бәдии ирсинә бөјүк мараг јаратмаг габилијјәтиндән кедир. Бунун үчүн, зәннимчә, Ахундовун Сәбуһи тәхәллүсүнүн изаһы, «Шәрг поемасы»нын јаранма тарихи вә илк нәшри, әсәрин фарс дилиндә јазылма сәбәбләри, поеманын чаван бир мүәллифин өзү тәрәфиндән чох камил сәтри тәрчүмәси бу чүр психоложи сигналлардан ола биләр. Бу сигналларын гыса шәрһи мүәллимин өн сөзүнә һәм лаконизлик, һәм дә мә'на долғунлуғу кәтирәр, она көрә дә онларын үстүндә дајанмағы вачиб билирик.

I сигнал. Сәбуһи тәхәллүсү. Классик Азәрбајчан шаирләринин өзләринә тәхәллүс көтүрмәләри бүтүн Шәрг поезијасы үчүн характерик һалдыр. Јарадычылыға ше'рлә башламыш М. Ф. Ахундовун Сәбуһи тәхәллүсү көтүрмәси һәм «Шәрг поемасы»нын мәзмуну илә, һәм дә кәләчәк мәшһур бир драматургун бүтүн јарадычылығы илә сәсләшир. Сәбуһи—сәһәр меһи демәкдир. Өзүнү Сәбуһи адландырараг Ахундов рәмзи мә'нада гәфләт јухусундан ајылдығына, башга сөзлә, кечмишиндән ајрылыб сабаһына ачыг мүбариз нәзәрлә бахан бир шаир кими поезија аләминә гәдәм гојдуғуна ишарә едир. «Талеји Русијанын талеји илә бир олан Азәрбајчан халгынын сәһәри Ахундовла ачылмыш вә бу көзләнилмәз сәһәрин илк парлаг сүбуту «А. С. Пушкинин өлүмүнә матәм гәсидәси» олмушдур» (М. Рәфили. М. Ф. Ахундов, һәјат вә јарадычылығы, Бакы, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 84 (рус дилиндә).

II сигнал. Поеманын јаранма тарихи. А. С. Пушкинин өлүм хәбәринин илдырым сүр'әти илә һәр јана јајылмасы севимли шаирин фачиәли өлүмүнүн сәбәбкарларына халг нифрәтинин тәзаһүрү иди. Мәркәздән чох-чох узагларда бу амансыз өлүмә ачыјанлар ичәрисиндә илк јарадычылыг гәләмини сынајан кәнч шаир Сәбуһи тәхәллүсү илә тә'сирли «Матәм гәсидәси» јазыр. М. Ф. Ахундов илк дәфә бүтүн Шәргдә рус вә дүнја әдәбијјатынын даһи шаиринин өлмәз образыны јарадыр вә бу, мүәллифин илк нәшр олунмуш әсәри олур. Бурада шакирдләр үчүн мараг доғуран факт одур ки, чәмиси ики-үч ил дөвләт хидмәтиндә олдуғу вахт әрзиндә әдәбијјата илк гәдәм атмыш 25 јашлы бир азәрбајчанлы өз поемасыны фарс дилиндә јазыб рус дилинә дә камил бир тәрчүмәчи кими чевирмишдир. Тәсадүфи дејил ки, «Московски наблјудател» журналы мүәллифин рус дилинә сәтри тәрчүмә етдији поеманы һеч бир дәјишиклик етмәдән бу фачиәви өлүмдән бир нечә ај кечәндән сонра 1937-чи илин әввәлиндә чап етмиш, И. И. Клементјевин поема һаггында редаксијаја јаздығы мүсбәт ра'јлә һәмфикир олдуғуну сөјләјәрәк, М. Ф. Ахундовун үрәк јанғысы илә јаратдығы ше'р нүмунәсини «Пушкинин гәбри үстүндә гојулмуш

надир чичәјә» бәнзәтмиш вә кәнч шаирә мүвәффәгијјәтләр диләмишдир.

III сигнал. Поеманын фарсча јазылмасы сәбәбләри. «Шәрг поемасы»нын фарс дилиндә гәләмә алынмасынын арашдырылмасы шакирдләрин диггәтинин чәмләшмәсинә сәбәб олур. Дәрсин әсас мәгзинә кечид мәрһәләсиндә бу мәсәлә диггәт мәркәзиндә дајаныр. Гәсидә формасында јазылмыш поеманын мәзмунча орижиналлығына бахмајараг, онун фарс дилиндә јарадылмасы вә шәрг поезијасына хас олан охшатма васитәләриндән, метафоралардан вә с. кениш истифадә олунмасы Ахундовун һәлә шәрг шe'ринин е'чазкар бәдии тә'сир гүввәси алтында олдуғуну сүбут едир. XIX әсрин әввәлләриндә фарс дили Азәрбајчанда ән'әнәви олараг икинчи әдәби дил кими галырды. Дүздүр, һәлә Һәсәноғлудан башлајараг азәрбајчандилли поезијанын инкишафында Нәсими, Фүзули, Вагиф вә б. сәнәткарлар мүһүм рол ојнамыш вә кәләчәк нәсилләр үчүн чох дәјәрли әсәрләр гојуб кетмишләр. Лакин азәрбајчанча да јазан шаирләримизин шe'рләриндә фарс дилинин тә'сири өз күчүнү хејли сахламышдыр. Ахундовун бу дилә мүрачиәти XIX әсрин әввәлиндә Азәрбајчан зијалы чәмијјәтинин консерватив тәбәгәләринин бәдии зөвгләри илә изаһ олунур. Лакин «Шәрг поемасы» өз орижинал мәзмун кејфијјәтләри илә бүтүн Шәрг әдәби аләминдә көрүнмәмиш бир һадисә кими шәрһ олуна биләр.

Јухарыда тәклиф едилән сигналлар өз истигамәтләндиричи функсијаларыны јеринә јетирәндән сонра поеманын мәзмунунун даһа асан мәнимсәнилмәси үчүн зәмин јаранып. Мәзмунла танышлығы исә ифадәли охудан башламаг методики чәһәтдән даһа дүзкүндүр. Әкәр дәрс регламенти имкан верирсә, фарс дилинә шакирдләрин гавраја биләчәји бир дилә даһа јахын чеврилмиш Бөјүкаға Гасымзаданин мәснәви формасындакы тәрчүмәси илә гәсидә формасы олдуғу кими, сахланылан, лакин дилиндә вә охунушунда мүәјјән ағырлыг дујулан Микајыл Мүшфигин тәрчүмәсинин мүгајисәли өјрәнилмәси шакирдләрин поеманы дәриндән дәрк етмәләринә сәбәб олур. Һәр сәтри 14 һечадан ибарәт олан биринчи тәрчүмәнин охунушунда елә бир чәтинлик көзә чарпмыр. Икинчи тәрчүмәдә исә илк бахышда бејтләрин ахычы интонасијасы һисс олунмур. Бурада мүәллимин өзүнүн поемадан бир парчаны ифадәли охумасы бүтүн чәтинлији вә онун гејри-ахычы олмасы һаггында јанлыш фикри арадан галдырыр. Һәр сәтри 12 һечадан ибарәт олан бу гәсидәнин сәтирләрарасы бөлкүсүнүн ифадәли оху заманы мүвафиг паузаларла көзләнилмәси шe'рин ритмини тутмаға, ејни заманда һәр бејтин битмиш мә'на чаларыны дујмаға имкан верир. Бүтүн поемада 7+5 сәтирдахили бөлкү көзләнилир. Мәсәлән:

2 3 4 5 6 7 1 2 3 4 5
Чәмән гызлары кими // мән билмәмишдим

1 2 3 4 5 6 7 1 2 3 4 5
Јаз јелинин далынча // пајыз јели вар.

II дәрсдә поеманын идеја мәзмунунун, бәдии хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсинә кениш јер верилмәси даһа мәгсәдәујғундур. I дәрсдән фәргли олараг әсәрин тәһлилиндә шакирдләрин фәал иштиракыны тә'мин етмәк үчүн ашағыдакы суалларла онлара мүрачиәт едирәм:

1) Поеманын мөвзусу һансы тарихи һадисәјә һәср олунмушдур? Бу мүнасибәтлә башга шаирләр тәрәфиндән јазылмыш даһа һансы бәдии әсәрләрлә танышсыныз?

2) Шаир үрәјинин дәрин кәдәрини һансы бәдии мүгајисәләрлә даһа тә'сирли вермәјә наил олмушдур?

3) Поемада Пушкинә верилән бөјүк гијмәти һансы мисраларла даһа долғун вә там шәкилдә сүбута јетирә биләрсиниз?

4) Әсәрин әввәлиндә чох нечә һиссләрлә тәрәннүм олунан тәбиәт сәһнәси бир бәдии һашијә кими нечә рол ојнајыр?

5) М. Ф. Ахундов Пушкинин рус әдәбијјатында тутдуғу орижинал, јүксәк мөвгејини онун сәләфләри илә мүгајисәдә нечә верир?

6) Шаир Пушкинин белә фачиәли өлүмүнүн сәбәбләрини нечә ачыр?

7) Поеманын бәдии хүсусијјәтләри (әләлхүсус бәдии тәзад барәдә) һаггында нә дејә биләрсиниз? Бәдии тәзадын әсәрин идеја мәзмунунун ачылмасында нечә әһәмијјәти вар?

8) Поема барәсиндә өз тәәссүратынызы изаһ едә биләрсинизми?

Бу суаллар анчаг поеманын өзүнүн тәһлили үзәриндә дајанаркән верилир вә онун идеја-бәдии хүсусијјәтләрини мејдана чыхармаг мәгсәдини күдүр. Ајдын мәсәләдир ки, бу суаллар әсәрин там әһатәли өјрәнилмәси үчүн кифајәт вә мүтләг характер дашымыр. Дәрс вахты шакирдләрин дүнјакөрүшләриндән, билик сәвијјәләриндән асылы олараг әлавә көмәкчи суаллара хүсуси еһтијач јаранып, бә'зән исә чавабын там битмиш формаја чатдырылмасы үчүн мүәллимин мүдахилә етмәси вә шакирдләрин өзләринин вердикләри суалларын, онларын поеманы нечә мәнимсәдикләрини көстәрән бир әламәт кими гијмәтләндирилмәси вә үмумиләшдирилмәси зәруридир. Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии әсәрин идеја мәзмунуну тамамилә баша дүшмәк үчүн сырф бәдии материал үзәриндә дајанмаг вә ишләмәк истәнилән нәтичәни вермир. Биз бу гәнаәтә кәлирик ки, мүәллим дәрсликдә јазыланлары тәкрар етмәмәлидир. Онун әлавәләри тәнгиди вә тарихи мәнбәләрдән олмалы, тарихи һәгигәтләрлә, о заманкы сосиал-игтисади-сијаси иглимлә әлагәләндирилмәлидир.

III дәрсдә шакирдин фәаллығына даһа кениш имкан јарадырам. Поемадан мәсләһәт билинән парчалар әзбәр сорушуландан сонра онун идеја мәзмунунун нечә мәнимсәнилмәси јохланылыр. Гәсидә һаггында үмуми мә'лумат артыг I дәрсдә верилсә дә, сонунчу дәрсдә шe'рин әсас форма вә мәзмун хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси вә шакирдләрин әдәбијјат нәзәријјәси бахымындан биликләри зәнкинләшдирилир. Гәзәлдән фәргли олараг, һәчмчә даһа бөјүклүјү, гафијә системинин гәзәлдәки кими олдуғу (авсв...в...в...) гејд олунур. Адәтән ичтимаи-фәлсәфи идејалар ифадә едән, тәбиәт тәсвирини верән, тәнтәнәли үслубда јазылан ән'әнәви гәсидәләрлә мүгајисәдә М. Ф. Ахундовун өјрәнилән гәсидәсиндә мәзмунча орижиналлыг бир даһа арашдырылыр вә өз дәрин мә'насы е'тибарилә бүтүн Шәрг үчүн јенилији сүбута јетирилир.

Сон дәрсдә поеманын бугүнкү әһәмијјәтиндән данышылыр. М. Ф. Ахундовун—бәдии сөз усталарымызын гојуб кетдикләри зәнкин әдәби ирс XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан вә рус халглары арасында достлуг вә гардашлыг әлагәләринин сәвијјәсини көстәрән бир амил кими гејд олунур. Сәккизинчиләр бу гәнаәтә кәлмишләр ки, поема Азәрбајчан халгы илә рус халгы арасындакы мә'нәви јахынлығын гәдим ән'әнәјә малик олмасынын бәдии ин'икасыдыр. Халгларымызын достлуғунун гәдим тарихинә дәјәрли бир һәдијјәдир.

ОХУЧУЛАРЫН НӘЗӘРИНӘ!

РЕДАКСИЈАЈА ДАХИЛ ОЛАН СОРҒУЛАРЛА ӘЛАГӘДАР БИЛДИРИРИК КИ, ӨТӘН ИЛЛӘРДӘ ОЛДУҒУ КИМИ БУ ИЛ ДӘ «АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ» ЖУРНАЛЫНЫН РЕСПУБЛИКА ҮЗРӘ САТЫШЫ ТӘШКИЛ ЕДИЛМИШДИР.

1988-чи ИЛДӘН ЖУРНАЛА ӘЛАВӘ НӘШР ЕДИЛӘН ЈЕДДИ МЕТОДИК МӘЧМУӘ ДӘ САТЫША БУРАХЫЛМЫШДЫР.

ЖУРНАЛЫ «СОЈУЗПЕЧАТ»ЫН РЕСПУБЛИКАМЫЗЫН ШӘҺӘР ВӘ РАЈОНЛАРЫНДАКЫ ШӨ'БӘЛӘРИНИН КӨШКЛӘРИНДӘН, МӘЧМУӘЛӘРИ ИСӘ АНЧАГ БАКЫ ШӘҺӘРИНДӘКИ 97 НӨМРӘЛИ КӨШКДӘН (НИЗАМИ КҮЧӘСИ ИЛӘ СӘМӘД ВУРҒУН КҮЧӘСИНИН КӘСИШДИЈИ ЈЕРДӘ) АЛМАГ ОЛАР.

Scanned with MOBILE SCANNER

Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин хүсусијјәтләри һаггында

Илјас БАЈРАМОВ
педагожи елмләр намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти,

Әнвәр АББАСОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински дәрслији јахшы тә'лимин өзүлү адландырмышдыр. Доғрудан да, дәрслик тә'лим процесиндә мүәллимин ән јахшы вә инанылмыш көмәкчисидир. Дәрслик олмадан дәрси сәмәрәли тәшкил етмәк, шакирдләрин фәаллијјәтинә мәгсәдәујғун формада истигамәт вермәк, башлыча олараг, тә'лимин үмуми мәгсәдиндән ирәли кәлән әсас вәзифәләри јеринә јетирмәк чәтиндир.

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә гејд олунур ки, «Дәрс планларыны, програмларыны, дәрсликләри, әјани тәдрис вәсаитләрини социал-игтисади вә елми-техники тәрәггинин тәләбләринә, шакирдләрин хүсусијјәтләринә ујғунлашдырмаг лазымдыр». Белә чидди вә мәс'ул вәзифәнин јеринә јетирилмәси бахымындан рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лими мәзмуну үзрә дә хејли иш көрүлмүшдүр: рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили програмлары, дәрсликләри тәкмилләшдирилмиш, мәктәбләримизин истифадәсинә верилмишдир.

Әлдә едилмиш тәчрүбә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә әсас тутулмуш истигамәтләрин објективлијини көстәрир. Мүәллимләримиз бу дәрсликләрлә ишләјәркән шакирдләри Азәрбајчан дилинә аид практик дил вәрдишләринә јијәләндирмәк, онларын нитг инкишафыны тә'мин етмәк үчүн даһа әлверишли имканлар әлдә едә билирләр.

Буна бахмајараг, мүәллимләрин бә'зиләри дәрсликләрин мөвчуд имканларындан истифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бә'зи мүәллимләр чалышмаларын чох олмасындан, бә'зиләри исә дилә аид материалларын азлығындан шикајәтләнирләр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, белә мүәллимләр өз дәрсләриндә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәннинин практик мәгсәд дашыдығыны унудур, чалышмалар үзрә иш апармаға аз диггәт јетирир, шакирдләрә даһа [illegible] анлајышлар өјрәтмәјә мејл көстәрирләр. Әлбәттә, бүтүн бунлар рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәнни үзрә дәрсликләрин хүсусијјәтләрини јахшы билмәмәкдән, онларын методик системинә јахындан бәләд олмамагдан вә ән башлычасы исә бу дәрсликләрә ана дили дәрсликләри кими јанашылмасындан ирәли кәлир. Һәр шејдән әввәл нәзәрә алмаг лазымдыр ки, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләри тә'лим ана дилиндә олан мәктәбләр үчүн ејни адлы дәрсликләрдән өз тәртиби принсипләри вә орижинал хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили (ана дили) фәнниник гаршысында гојулан башлыча вәзифә шакирдләри бу дилин бүтүн әсас саһәләри үзрә системли шәкилдә билик вә бачарыглара јијәләндирмәкдән ибарәтдир. Бу исә һәмин фәннә аид дәрсликләрин билик-ләри бир там һалында өјрәтмә, системләшдирмә, фәаллашдырма, ислаһетмә истигамәтиндә тәртиб олунмасыны тәләб едир.

Рус мәктәбләриндә «Азәрбајчан дилини шакирдләрә практик шәкилдә мәнимсәтмәк програмын мәзмунунда бу фәннин тә'лим мәгсәди кими нәзәрдә тутулмушдур» (Азәрбајчан дили. Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләри II-X синифләри үчүн. Бакы, 1983, сәһ. 3). Буна көрә дә бу фәнн үзрә дәрсликләрин тәртибиндә Азәрбајчан дилини практик јолла өјрәтмәк идејасы әсас тутулур; шакирдләрин нитг фәаллијјәтинин бүтүн нөвләри үзрә (динләјиб анлама, данышма, оху вә јазы) бачарыг вә вәрдишләри инкишаф етдирмәк башлыча мәгсәд һесаб олунур.

Һазырда истифадәдә олан дәрсликләрдә бу дејиләнләр нәзәрә алынмышдыр.

Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрин башлыча хүсусијјәтләриндән бири онларда конкрет лүғәт минимумунун көзләнилмәсиндәдир. Бунун үчүн програмда көстәрилән синифләр үзрә сөзләрин мигдары әсас көтүрүлмүш вә онларын дәрсликләрдә мәгсәдәујғун шәкилдә реаллашдырылмасына сә'ј көстәрилмишдир.

Мүәјјәнләшдирилмиш лүғәт минимумуна дахил олан фәал сөзләр дәрсликләрдә башгаларындан фәргли вә шакирдләрин диггәтини чәлб едән тәрздә верилмишдир. Ејни заманда һәмин сөзләрин лазыми шәкилдә мәнимсәнилмәси үчүн оху мәтнләринин, чалышмаларын имканларындан кениш истифадә едилмишдир. Она көрә дә тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрин үмуми системиндә фәал сөзләрин јадда галмасы вә нитг ваһиди кими мәнимсәдилмәси үчүн кифајәт гәдәр тәкрарланмасы диггәт мәркәзиндә сахланылмышдыр; һәр бир фәал сөзүн дәрслик боју минимум дәрәчәдә тәкрарланмасы бир принсип кими көзләнилмишдир.

Дәрсликләрдә белә бир системин нәзәрә алынмасы мүәллимә имкан верир ки, фәал сөз кими мүәјјәнләшдирилмиш һәмин лүғәт ваһидләрини шакирдләрин нәзәринә габарыг шәкилдә чатдыра билсин. Еләчә дә онларын ил әрзиндә тәкрар олунараг мөһкәмләндирилмәсинә даһа чох диггәт јетирсин.

Ејни заманда лүғәт минимумунун ардычыл көзләнилмәси дәрсликләрин елми-методик системиндә ајры-ајры материаллар (оху мәтнләри, чалышмалар вә с.) арасында мөһкәм әлагәнин јарадылмасында әсас фактор кими чыхыш едир. Даһа доғрусу, һәмин сөзләр дәрслијин ваһид бүтөвлүјүнүн формалашмасында, мүхтәлиф тә'лим материалларынын бир там һалында системләшдирилмәсиндә апарычы гүввәјә маликдир.

Мә'лум олдуғу кими, икинчи дил дәрсликләринин әсас компонентләриндән бири оху мәтнләридир. Шакирдләри мүәјјән ситуасија илә бағлы мувафиг мөвзуларда там вә биткин ше'р вә нәср парчалары үзрә ишләтмәк онларын динләјиб анлама, данышма вә оху вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн белә мәтнләрин тә'лим әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрдә дә буна хүсуси диггәт јетирилмишдир. Лакин әввәлки дәрсликләрдән фәргли олараг, мәтнләрин сечилмәси дә тәкмилләшдирилмиш програмын әсас идејалары рәһбәр тутулмушдур. Белә ки, оху мәтнләри програмын «Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар» бөлмәсиндә мүәјјәнләшдирилмиш алты мөвзу (аиләдә, мәктәбдә, тәбиәт вә инсан әмәји, бајрам шәнликләри, вахт, вәтән) нәзәрә алынмагла сечилмишдир. Бу мәтнләрин сечилмәси үч истигамәтдә апарылмышдыр. Биринчиси, әсас оху материалы кими нәзәрдә тутулмуш мәтнләри дәрслик мүәллифләринин өзләри тәртиб етмишләр. Белә мәтнләр II-IV синифләр үчүн дәрсликләрдә даһа кениш јер тутур. Икинчиси, мувафиг бәдии мәтнләри мүәллифләр адаптә едәрәк, дәрслијә бир нөв, «јени вариантда» әсас оху материалы кими дахил етмишләр. Адаптә әмәлијјатынын апарылмасында мәгсәд сечилән мәтнләри һәм лексик, һәм дә грамматик чәһәтдән адаптә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғунлашдырмагдан ибарәт олмушдур.

Үчүнчүсү, мәтнләрин бир гисми дә мүәллифләр тәрәфиндән шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун сечилмиш әдәби-бәдии нүмунәләрдир ки, һеч бир дәјишиклик едилмәдән дәрслијә дахил едилмишдир. Белә мәтнләрин, демәк олар ки, һамысы ше'рләрдән ибарәтдир. II-III синифләрин тәкмилләшдирилмиш дәрсликләриндә белә мәтнләр нисбәтән азлыг тәшкил едир. Бу, икинчи дил тә'лиминин башланғыч мәрһәләсиндә шакирдләрин лүғәт еһтијатынын мәһдуд олмасы чәтинлијиндән ирәли кәлир.

Мә'лум олдуғу үзрә, икинчи дилин өјрәдилмәсиндә дилә аид биликләр базис ролуну ојнајыр вә биринчи һесаб едилир. Рус мәктәбләри үчүн Азәр-

PDF Scanned with MOBILE SCANNER

бајчан дили дәрсликләринин тәкмилләшдирилмәсиндә бу, хүсуси олараг нәзәрә алынмышдыр; дил материалларында програмын тәләбиндән ирәли кәлән зәрури лингвистик анлајышлара даһа кениш јер верилмишдир.

II—X синифләр үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләри мүхтәлиф консентрләрә аид олдуғундан ораданкы лингвистик анлајышларын сечилмәси вә өјрәдилмәси ардычыллығында да мүәјјән фәргләр нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, II-III синифләр үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләриндә зәрури лингвистик анлајышлара комплекс јанашылыр. Һәр ики синифдә һәм фонетик вә һәм дә грамматик мә'луматларын өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур. Һәмин материаллар дәрсликләрдә хәтти-пилләлилик принсипи үзрә верилир. Мәсәлән, фе'лин заманлары һәр ики синифдә өјрәдилир. Лакин индики заманын грамматик әламәти II, кечмиш заманын әламәти исә III синфин дәрслијиндә верилир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу консентрдә дил материаллары шакирдләрә хүсуси нитг моделләри формасында тәгдим олунур. Бу исә дилин практик јолла өјрәдилмәсиндә дәрслијин потенсиал имканыны кенишләндирир.

Икинчи консентрдә мәнимсәдилмәси нәзәрдә тутулмуш лингвистик анлајышлар да дилин өјрәдилмәсиндә сон дәрәчә зәрури рол ојнајан вә практик чәһәтдән әһәмијјәтли һесаб едилән материаллардыр; әввәлки консентрдән фәргли олараг, бу консентрдә шакирдләрин дилә аид алдыглары биликләри системләшдирмәк вә практик әһәмијјәти оланлары исә нисбәтән дәринләшдирмәк нәзәрдә тутулмуш, һәмин зәрури материаллары шакирдләрин ана дилинә ујғун ардычыллыгла вермәк мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир. Мәсәлән, IV синифдә синтаксис вә дурғу ишарәләринә, фонетикаја, сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығына, V синифдә исә нитг һиссәләриндән исмә, сифәтә, саја, әвәзлијә вә с. аид анлајышлар верилмишдир. Бунлар һәмин синифләр үзрә ана дилиндән програм вә дәрсликләрдәки ејни адлы нәзәри материаллара ујғун ардычыллыгла системләшдирилмишдир. Бу дәрсликләрдә шакирдләрә өјрәдилмәси зәрури һесаб едилән нәзәри материаллар, лингвистик комментаријалар мәзмунуна вә лазымлылыг дәрәчәсинә көрә ики истигамәтдә груплашдырылыр.

Биринчиси, јадда сахланылмасы зәрури һесаб едилән комментаријадыр ки, бунлар дилин өјрәдилмәсиндә сон дәрәчә мүһүм практик әһәмијјәти олан нәзәри мә'луматлары әһатә едир. II-IV синифләрин дәрсликләриндә белә комментаријалар «Запомните» гејди илә, V-VIII синиф дәрсликләриндә исә гара һашијәдә верилир; мәсәлән, «Запомните: В азербайджанском алфавите буква е во всех позицијах произноситсја, как русскиј гласныј э». (Ә. Әфәндизадә, Ә. Аббасов. Азәрбајчан дили. 4-чү синиф үчүн дәрслик. «Маариф» нәшријјаты, 1983, сәһ. 19.)

Бу кими комментаријалар, онларын мәзмуну вә һәчми мүәјјәнләшдириләркән Азәрбајчан дилиндән өјрәдилән нәзәри материалларын спесифик чәһәтләри, еләчә дә ана дилинә аид хүсусијјәтләр нәзәрә алынмышдыр. Башлыча олараг она диггәт јетирилмишдир ки, белә комментаријалар өз мигдарына көрә чохлуг тәшкил етмәсин. Она көрә дә һәмин комментаријаларын сајы IV синиф үчүн дәрсликдә 15, V синиф үчүн дәрсликдә исә 20-дир.

Икинчиси, «Это интересно знать» гејди илә верилән комментаријалардыр ки, онлар өз мәзмунунда дилин фонетикасына, јахуд да ајры-ајры сөзләрин етимолокијасына аид мә'луматлары әһатә едир. Бу типли комментаријалар шакирдләрин фәннә олан марагларыны гүввәтләндирмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Тәәссүф ки, белә комментаријалардан тәкчә IV синфин дәрслијиндә истифадә олунмушдур.

Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин әсас хүсусијјәтләриндән бири дә онларын практик характер дашымасы илә әлагәдардыр. Буна көрәдир ки, тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрдә чалышмаларын зәнкинлијинә, сәмәрәлилијинә диггәт хејли артырылмышдыр.

Илкин консентрә аид дәрсликләрдә верилмиш чалышмалар шакирдләри јени өјрәндикләри сөзләрдән нитгдә даһа фәал истифадә етмәјә сөз бирләшмәләри вә чүмләләр гурмаға истигамәтләндирир. Ејни заманда зәрури сајылан бә'зи грамматик гајдаларын практик јолла өјрәдилмәсини тә'мин едир.

Дәрсликләрдәки чалышмаларын бир гисми Азәрбајчан дилинин практик чәһәтдән билән шакирдләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Бу, тә'лим ишини диференсиаллашдырмаға әлверишли имкан јарадыр. Һәмин чалышмалар хүсуси ишарә илә (*) фәргләндирилмишдир.

Чалышмаларын һәр параграф үзрә мүәјјән ардычыллыгла верилдијини хүсуси олараг нәзәрә алмаг лазымдыр. Белә ки, оху мәтнләринә аид суал вә тапшырыглардан сонра һәр бир параграфда ән азы 9, ән чоху исә 12-14 чалышма верилир. Бунлардан әввәлинчиләр ајры-ајры лүғәт ваһидләринин өјрәнилмәсинә, сонракылар шакирдләрин лингвистик, еләчә дә јени өјрәнилмиш сөзләрдән чүмләләр гурмаг, кичик һәчмли мәтнләр тәртиб етмәк бачарыгларыны формалашдырмаға хидмәт едир.

Тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрдә лексик вә грамматик минимумун мәнимсәдилмәси үчүн ваһид систем көзләнилмишдир: лүғәт вә грамматик материалларын мәнимсәдилмәси үчүн онларын ајры-ајры параграфларда, еләчә дә бүтөв дәрсликдә мүәјјән мигдарда вә системлә тәкрарланмасы тә'мин едилмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу хүсусијјәт дәрсликләрин әсас материалы кими нәзәрдә тутулмуш чалышмалар үчүн дә даһа чох характерикдир.

Нәтичә олараг гејд етмәк лазымдыр ки, рус мәктәбләри үчүн тәкмилләшдирилмиш Азәрбајчан дили дәрсликләринин бүтүн хүсусијјәтләрини бир мәгаләдә әһатә етмәк имкан харичиндәдир; Азәрбајчан дили үзрә тә'лим ишини сәмәрәли гурмаг үчүн мүәллимләримиз һәмин дәрсликләрин методик системинин дәриндән өјрәнмәли вә бу системдә нәзәрә чарпан, гаршыја чыхан кәм-кәсири өз јарадычы әмәкләри илә арадан галдырмаға, тамамламаға сә'ј көстәрмәлидирләр.

ЧАВАБЛАРЫНЫЗЫ ЈОХЛАЈЫН

Мәчмуәмизин 1-чи нөмрәсиндә верилән кроссвордун чавабы беләдир:

Јухарыдан ашағы:

1. Нида. 2. Мәснәви. 3. Громова. 4. Сона. 8. Ејнб. 9. Орфографија. 10. Зүлм. 11. Анафора. 13. Илдырым. 18. Бертелс. 19. Арфа. 20. Адәт. 21. Шәкилчи. 24. Шанг. 26. Чүнк.

Солдан сағa:

5. Ијәлик. 6. Смирнов. 7. Неолокизм. 11. Авна. 12. Үлви. 14. Динкб. 15. Малтс. 16. Фәнләрарасы. 17. Шерба. 20. Ашығы. 22. Аеро. 23. Адәм. 25. Тахтабити. 27. Диалект. 28. Дарчыны.

Кроссворда дүзкүн чаваб тапмышлар:

Е. Исмајылова (Күрчүстан ССР, Гардабани рајону, Косалы кәнд мәктәби); А. Һачыјев (Илич рајону, Гарабаглар кәнд мәктәби); М. Һәсәнгулијев (Лачын рајону, Ленинкәнд кәнд орта мәктәби); Е. Ахундов (Лачын рајону, Шејланлы кәнд орта мәктәби); К. Ибраһимова (Бакы 71 №-ли мәктәби); Ч. Ширәлијев, С. Мирсалаһова, З. Алышова (Имишли рајону, Мурадаллы кәнд орта мәктәби).

Scanned with MOBILE SCANNER

Синтактик тәһлил үчүн дидактик материаллар (VII синиф)*

1. Арабачы Бәһары гојуб кетди. Бәһар анасындан ајрылмыш үркәк бир гузу кими дивара гысылыб отурмушду.

О, интизар вә хофлу көзләрини адамлардан ајырмырды. Шәһәрин басырыг, курултулу күчәләри она гәрибә кәлирди. Бурада чамаат чох иди. Бурада араба, фајтон да чох иди. Өмрүндә көрмәдији вә ешитмәдији шејләри көрүрдү. Мәрданы көрмәк үмиди илә тәләсирди. Өтүб кечән, бој-бухунундан, палтарындан гардашына охшајан адамлары диггәтлә сүзүрдү. Бәһар күнортајадәк көзләди. Мәшәдинин оглу да она хәрчлик вермәмишди. Дизиндә тагәт јох иди. Отурмага горхурду. (М. Чәлал). 2. Орта мәктәбдә әдәбијјата јаманча һәвәсим вар иди. Әдәбијјат мүәллими олмаг истәјирдим. Лакин фикрими дәјишиб тибб техникумуна кетдим. Техникуму гуртарыб Кировабадда хәстәханада ишә башладым. Илк нөвбәдә тәһсилими артырмаг барәдә дүшүнүрдүм. 3. Мүһарибә башланды. Арзулара нөгтә гојулду. Вәтән өз огул вә гызларыны чәбһәјә чагырды. Севимли шаиримиз С. Вургунун «Шәфгәт бачысы» ше'ри һамымызын үрәјиндән хәбәр верди.

Чүмлә үзвләринин әлавәси

1. Һәр тәрәфдән тибб бачыларыны — мәни вә Бөјүкханымы сәсләјирдиләр. (Ә. Гасымов). 2. Бизим үчүн — һәм дөјүшчүләр, һәм дә һәкимләр вә тибб бачылары үчүн ағыр күнләр башланды. (Ә. Гасымов). 3. Бу күн, јә'ни сентјабрын он сәккизиндә бизи комсомола гәбул етдиләр. 4. Мөһтәрәм достума — халгымызын икид оглуна ешг олсун. 5. Ана, танымадын? Мәнәм — Тофигәм. 6. Ән чох севдијим јазычы «Дәли Күр»үн мүәллифидир — Исмајыл Шыхлыдыр. 7. Кәнч алим — Имран Нәбијев марагլы вә мәзмунлу бир чыхыш етди. 8. Достумун евинә кечән ил — Бәһар бајрамында кәлмишдим. 9. Үмуми евимизин, јә'ни Јер планетинин гајғысына һамы бирликдә галмалыдыр.

1. Һиндли фәһләләр бизи — Совет ләр Өлкәсинин нүмајәндәләрини һәр јердә алгышларла гаршыладылар (Р. Бәһбудов). 2. Тарихи бир күндә — Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын отуз ики јашы тамам олан күндә гују фантан вурду (М. Һүсејн). 3. Ганыны дөјән ханын өз кәндлисидир — Итгалан кәндинин әһли Новрузәлидир. (Ч. Мәммәдгулузадә). 4. Фәррух бу ил аспирантуранын сонунчу, јә'ни үчүнчү курсунда охујур. 5. Биз ики күндән сонра, јә'ни һәфтәнин алтынчы күнү сәјаһәтә кедәчәјик. 6. Мән ән хошбәхт инсанам — Совет вәтәндашыјам. (Мајаковски). 7. Сизи — кәнчлији јени-јени фәтһ олунмамыш зирвәләр көзләјир. 8. Орада — гара дашларын алтында кизләнән хәзинәни һеч кәс үзә чыхара билмәмишди. (М. Һүсејн). 9. Нөкәр ахтаран адамын — Кәмфүрсәтоглунун евини тапдылар. (М. Чәлал). 10. Јувасындан азмыш оглуну — Баһары да шәһәрбәшәһәр ахтарачагдыр. (М. Чәлал).

Тәктәркибли чүмләләр

1. Пајызын ахырынчы ајыдыр. 2. Мешәдә јашыллыгдыр. 3. Гырхбиринчи илин пајызы иди. 4. Рәа мүәллимә сөз верилди. 5. Бахышындан икидлик јағырды. 6. Сабаһ музејә кедиләчәк. 7. Бизләрдә гонаға һөрмәт едирләр, гуллугунда дурурлар. 8. Елә бил Сәлминазын үрәјини дидирдиләр. 9. Чүчәни пајызда сајарлар.

1. Мешә. Булаг башы. Ағачларын алты. Бүлбүлләрин чәһ-чәһи. Бојну бүкүк бәнөвшәләр. Үрәк ачан мәнзәрәләр. 2. Ширинин гәсри. Ај ишығы. Ширинлә Фитнә ејванда отурмушлар. Ширин китаб охујур. Фитнә чәнк чалыб охујур. 3. Јолун кәнары. Памбыг тарласы. Гызлар памбыг топлајырлар. Һамы фәрәһлә чалышыр. 5. 1941-чи ил. Днеприн саһили. Әскәр сәнкәрләри. Шахта, сојуг, гар. 6. Көрүш кечәси. Алгышлар. Күл-чичәк дәстәләри. Хош сөзләр... (Ә. Гасымов). 7. 9 Мај — Гәләбә күнү. Ал-гырмызы фишәнкләр... (Ә. Гасымов). 8. Хәзәрин саһили. Чимәрлик, ләпәли дәниз. Исти гум. Гызмар күнәш.

Һәмчинс үзвлү чүмләләр

1. Истираһәт дедикдә тәкчә јемәк, ичмәк вә јашамаг нәзәрдә тутулмур. Ән јахшы истираһәт кино-театр тамашаларына бахмаг, кәнитијә чыхмаг, һәјат көзәлликләриндән зөвг алмаг, демәк, күлмәк, шәнләнмәкдир.

2. Чејранлара ән чох Ачынөһур вә Сарыча дүзәнликләриндә, Ширван, Мил, Гарабаг вә Муған чөлләриндә раст кәлмәк олар. 3. Јајлаг, һәнгәтән, күл-чичәкли, јашыл чәмәнли, мин бир чешмәли көзәл бир дијардыр. 4. Башгаларына зүлм едән, онлары әсарәтдә сахлајан бир халг хошбәхт ола билмәз. (В. И. Ленин). 5. Сизи унутмады бу торпаг, бу Јер. Охујан комсомол, јазан пионер... (С. Вургун). 6. Ата да, огул да, гыз да, кәлин дә ев ишләриндә анаја көмәк етмәјә борчлудур. 7. Татар да, күрчү дә, рус да, түркмән дә. Еһтирам бәсләјир бу бөјүк ада. (С. Вургун). 8. Мән совет шаирләриндән С. Вургунун, Р. Рзанын, С. Рүстәмин, Р. Һәмзәтовун, Гајсын Гулијевин вә башгаларынын бир сыра әсәрләрини охумушам. 9. Јағыш кәсди, күн чыхды, гушлар сәс-сәсә вериб охудулар. 10. Сән вә мән бу мәсәләни дәриндән өјрәнмәлијик.

1. Әмәксевәр, бачарыглы вә ишкүзар кәнчләр планы вахтындан әввәл јеринә јетирдиләр. 2. Гәсәбәмиздәки клуб, мағаза, ушаг бағчасы вә поликлиника бу ил зәһмәткешләрин истифадәсинә верилмишдир. 3. Ушаглар — Әли, Икрам вә Вүгар столүстү теннис јарышларында мүкафата лајиг јерләр тутдулар. 4. Һәзи Асланов мәрд, чәсур, ирадәли, өлүмдән горхмајан, мәшһур бир кенерал олмушдур. 5. Ушаглардан кимиси шәкил чәкир, кимиси шүар јазыр, кимиси исә ше'р сөјләјирди. 6. Лјонка гачыр, јыхылыр, дурур вә ону дәһшәтә кәтирән гаранлыг ичәрисиндә чабалајырды (М. Горки). 7. Бу күн волејболчулар вә футболчулар да, күләшчиләр вә баскетболчулар да чыхыш етдиләр. 8. Онлар вә биз бу ил Крымда истираһәт етдик. 9. Сән вә Сабир шаһмат јарышында иштирак етмәлисиниз.

Тәркибиндә хитаблар, ара сөзләр, ара чүмләләр, нидалар вә бәли, јох, хејр сөзләри олан чүмләләр

1. Азәрбајчан, одлар јурду — ана вәтән. (С. Вургун). 2. Чәлтик дә кәтир, арпа да, буғда да, әкинчи! (Ә. Сабир). 3. Дурун, ај ушаглар, јолчу јолда кәрәк. (Һ. Аббасзадә). 4. Дүшүн, Күндүз, инди дүшүнмәк, јени јоллар тапмаг сәнин борчундур. (Ч. Чаббарлы). 5. Ај уста! Бәдир, јорғунсунуз. (М. Һүсејн). 6. О, нәфәси сәндән алды, ана торпаг, ана торпаг! (С. Вургун). 7. Бәсти! Нә хош кечир бизимлә дөвран. (С. Вургун). 8. Нә сохулмусан араја, а башы бәлалы фәһлә! (Ә. Сабир). 9. Шаир, һөкмдарын һүзурундасан. (С. Вургун). 10. Гардашлар, бачылар, бу азадлыг бајрағы алтында јени һәјата доғру!

1. Доғрусу, уста Рамазанын тутгун гашгабағы Таһирә о гәдәр дә хош кәлмәмишди. (М. Һүсејн). 2. Чинкиз вердији сөзү, доғрудан-доғруја јеринә јетирди. 3. Сәһәр еркән (мән һәмишә тездән дурмаға адәт етмишәм) галхыб собаны јандырараг, чајники долдураараг печин үстүнә гојдум. (И. Әфәндијев). 4. Өзүнүн, Шаһмарын, Бәндалы әминин бүтүн палтарларыны (кишик костјумларындан башга) мән тикдирдим. (И. Әфәндијев). 5. Пушкини 1811-чи илдә (бу заман онун 12 јашы варды) литсејдә охумаг үчүн Петербурга көндәрдиләр. 6. Чох тәәссүф ки, сән фикриндән дөнмәјәчәксән. (Ч. Чаббарлы). 7. Онларын фикринчә, бурадакы зәнкинлик, һеч бир јердә јохдур. (М. Һүсејн). 8. Үзејир Һачыбәјов бир нечә, даһа доғрусу, беш опера јазмышдыр. 9. Азәрбајчан халгынын ифтихары, мәшһур халг мүғәнниси Бүлбүлүн (онун әсл ады Муртузадыр) ушаглыг вә кәнчлик күнләри ағыр кечмишдир. 10. Бир-ики ил хошбәхт јашадылар (әкәр хошбәхтлик бу идисә), сонра мүһарибә башланды.

1. Хејр, Мистер Томас атасындан да писдир. (М. Ибраһимов). 2. Бәли, Рүстәм киши чох јахшы адамдыр. 3. Јох, Севил, мән артыг сәни тәк бурахмарам. (Ч. Чаббарлы). 4. Аһ, билмирәм нә дејирсиниз! (М. Ибраһимов). 5. Әфсус! Гочалдым, ағачым дүшдү әлим-

---

* Әввәли мәчмуәмизин 1988-чи ил 1-чи нөмрәсиндә.

дән. (М. Ә. Сабир). 6. Оғлум, бачыны бағчадан кәтирдинми? — Бәли. 7. Дүшдү бүтүн гәзетләр гијмәтдән, ај чан, ај чан. (М. Ә. Сабир) 8. Јох, јох, Азәрбајчан торпағы һеч бир заман бу күнү унутмајачагдыр. 9. Бәли, лајиһәләри бәјәнибләр. 10. Хејр, мән «Нефтчи» командасынын азаркешијәм.

Хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр

1. Јағыш јағмасына бахмајараг, тамашачылар ојуна тамаша едирдиләр. 2. Ач вә сусуз олмасына бахмајараг, о дајанмадан ирәлиләјирди. 3. Елмин гапылары бәјләрдән, ағалардан савајы, бүтүн халгын үзүнә бағланмышды. (С. Вурғун). 4. Сәпиндән доггуз күн кечмәсинә бахмајараг, памбыг һәлә чүчәрмәмишди. 5. О, һәвәскар рәссам олдуғу һалда, пешәкар сәнәткарларын ичәрисиндә ад чыхармышды. (Ә. Јусифоғлу). 6. Бу күн һамы анләси илә динчәлдији һалда, о, идарәјә кедиб тәр төкә-төкә һагг-һесаб вурур. (М. Сүлејманов). 7. Меһман бә'зи чари ишләри, хүсусән Мәммәдханын ишинин истинтагыны давам етдирмәји Муртузова тапшырды (С. Рәһимов). 8. Сиз, дөрдүнчү манғанын үзвләри бугүнкү јарышда даһа чох фәргләндиниз.

1. Јајын исти күнләриндә Бакынын парклары, хүсусән дәниз паркы һәмишә адамларла долу олур. 2. Кәндимизин мәнзәрәси һәмишә, хүсусән јазда даһа көзәл олур. 3. Тәкчә Үлвидән башга, дүнәнки јарышда һамы фәал иди. 4. Ичласда чыхыш едәнләрин әксәријјәтинин, хүсусән Ләләнин һамы алгышлады. 5. Консертдә бүтүн мүғәнниләр, хүсусән Зејнәб Ханларова чох көзәл чыхыш етди. 6. Мән көрдүкләримдән әлавә, ешитдикләрим һаггында да гејдләр апармышам. 7. Рәһман, досту Рафигин әвәзинә, өзү биздән үзр истәди. 8. Јарышда фәргләнәнләрин һамысына, о чүмләдән Таһир вә Камрана да мүкафат верилди.

Васитәсиз вә васитәли нитг

1. Мән јол кедәркән дүшүнүрдүм: «Кимсәјә ишыг вермәјән күнәш, кимсәјә көрүнмәјән көзәллик кимә лазымдыр». (Ч. Чаббарлы). 2. М. Горки демишдир: «Кәләчәк ушаглара мәхсусдур». 3. Прокурор дәстәји телефонун үстүнә гојуб: «Профессор сизи сорушурду», — деди. (С. Рәһимов). 4. Фиридун: «Көрүнүр, меһрибан аиләдир», — дејә дүшүндү. (М. Ибраһимов). 5. Бибим чешмәјини тапа билмәјиб өз-өзүнә дејинди: «Көрүрсәнми, чешмәјими еvдә гојмушам! Көрәсән о, нә јазыб?» 6. «Ушагсан һәлә,—деди,—бала, ев јијәси олмамысан, нә билирсән, сәлигә-саһман нәдир». (М. Чәлал). 7. Суворов демишдир: «Балача ишдә јанылдынса, бөјүк ишдә дә јанылларсан». 8. М. Ф. Ахундов демишдир: «Мән бүтүн динләри пуч вә әфсанә һесаб едирәм». 9. К. Маркс «...Өзкә халглара зүлм едән халг өзү азад халг ола билмәз» — демишдир. 10. Л. Н. Толстој «Виҹдан инсанларын һәјатынын доғру јол көстәричисидир» — демишдир. 11. М. Һүсејн демишдир: «Гафгаз әсрләр боју азадлыг севән халгларын вәтәни олмушдур». 12. «Јох, деди, ким билсин, инди о, һарада ишләјир...» (М. Чәлал). 13. О, кечмиш күнләри хәјалында чанландырараг: «Аһ, кәнчлик, кәнчлик!» — дејә инләди. (А. Шаиг). 14. Максим Горки демишдир: «Китабы севин, о, билик мәнбәјидир». 15. «Мәндә олан бүтүн чәһәтләр үчүн китаба борчлујам. (М. Горки).

1. М. Ф. Ахундов демишдир ки, мән бүтүн динләри пуч вә әфсанә һесаб едирәм. 2. Н. К. Крупскаја демишдир ки, милләт нә гәдәр мәдәни олса, һәјаты нә гәдәр долғун олса, дили дә бир о гәдәр зәнкин олар. 3. В. И. Ленин демишдир ки, дил инсанлар арасында ән мүһүм үнсијјәт васитәсидир. 4. Уста, Таһирдән сорушду ки, дәниздә ишләмәк хошуна кәлирми? 5. Пионер баш дәстә рәһбәри ушаглара деди ки, сабаһкы көрүшә әмәк ветеранлары да кәләчәкләр. 6. Серјожа дејирди ки, ән јахшы сәнәт тәјјарәчиликдир. 8. Мирзә мүәллим деди ки, јер үзүндә сүлһдән ширин не'мәт јохдур. 9. Максим Горки демишдир ки, һәјат гүввәтли вә давамлы адамлар тәләб едир. 10. Максим Горки демишдир ки, ана олмаса, нә шаир олар, нә дә гәһрәман! 11. К. Маркс демишдир ки, һәр ишин әввәли чәтиндир; бу һәгигәти һәр бир елм һаггында сөјләмәк олар. 12. Сүлејман Рәһимов демишдир ки, өвлады јетишдириб тәрбијә етмәк, ағыр бир дағы чијниндә галдырмаг кимидир.

Һашым ГАФАРОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Бәдии әсәр адлары һаггында

Мисир **СӘФӘРОВ**
филоложија елмләри намизәди

Дилин лүғәт тәркибиндә мүһүм јер тутан ономастик ваһидләрдән јазычы вә шаирләр кениш шәкилдә истифадә едирләр. Ономастик ваһидләрин бәдии әдәбијјатда ишләнмә хүсусијјәтләри, үслуби ролллары, әсәрин идеја-бәдии тә'сир гүввәсинин артырылмасында да бу ваһидләрин әһәмијјәтини вә с. өјрәнән саһә елми әдәбијјатда поетик ономастика адланыр. Үмумијјәтлә, поетик ономастиканын тәдгигат објекти кенишдир.

Поетик ономастиканын тәдгигат објектиндән бири дә бәдии әсәр адларыдыр. Бәдии әсәрә ад вермәк јарадычылыг просесиндә мүһүм амилләрдәндир. Белә ки, ад әсәрин идеја-мәзмунундан ирәли кәлмәли, ону әкс етдирмәлидир. Бәдии әсәрә ад гојмаг мүхтәлиф формаларда баш верир. Јазычы бә'зән јазачағы әсәрә ад гојур, сонра јазмаға башлајыр. Елә дә олур ки, әсәр јазылыб гуртарандан сонра она ад верилир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, әсәр чап олунур, мүәллиф онун үзәриндә тәкрар ишләјир вә бу тәкмилләшмә просесиндә бә'зән ад да дәјишдирилир.

Сәнәткарын әсәрә ад гојмасы фәрди характер дашыјыр. Бунунла јанашы әсәрин адландырылмасында мүәјјән принсипләрә әмәл едилмәлидир: бәдии әсәр ады асан баша дүшүлмәли, охунаглы олмалыдыр; ад гыса олмалы вә дилин өз сөзләриндән јаранмалыдыр. Естетик чәһәтдән чазибәдар, мә'нача долғун, ајдын методоложи әсаса малик олмалыдыр вә с. (Даһа әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: А. Гурбанов, «Азәрбајчан ономастикасы», Бакы, 1986, сәһ. 95—115; јенә онун «Азәрбајчан ономалокијасы мәсәләләри», Бакы, 1986, сәһ. 55—60).

Нөвүндән вә жанрындан асылы олмајараг әсәр адларынын һәр биринин јаранма ганунауј ғунлуглары, тарихи, инкишаф јолу, бәдии әсәрин адландырылма хүсусијјәтләри, адларын лексик, семантик, грамматик тәһлили, дилдә ишләнмә мәгамлары, инкишаф просесләринин ајдынлашдырылмасы, елми тәснифи вә с. өјрәнилмәси вә дүзкүн тәдрис едилмәси мараглы дил фактларынын үзә чыхарылмасында мүһүм рол ојнаја биләр. Дикәр тәрәфдән бәдии әсәр адларынын дүзкүн јазылышы вә тәләффүзү нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилмәсиндә, дил мәнсубијјәтинин өјрәнилмәсиндә, Азәрбајчан дилчилијинин бир сыра проблемләринин елми шәкилдә изаһ едилмәсиндә, тәдрис олунан әсәрин шакирдләр тәрәфиндән һәртәрәфли гавранылмасында, шакирдләрин лүғәт еһтијатынын дүзкүн инкишаф етдирилмәсиндә мүһүм рол ојнаја биләр. Бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, хүсуси јарадычылыг мәһсулу олан бәдии әсәр адларынын өјрәнилмәси вә тәдрис едилмәси мүһүм елми әһәмијјәтә маликдир.

Бәдии әсәр адлары, формасы вә маһијјәти е'тибары илә кениш вә рәнкарәнкдир. Онлардан бә'зиләринә нәзәр салаг: 1) Әсәр баш гәһрәманын (јахуд гәһрәманларын) ады илә адландырылыр: «Лејли вә Мәчнун», «Вагиф», «Меһман», «Шамо»...; 2) Һадисәләрин баш вердији јер бәдии әсәр адына чеврилир: «Ленинград көјләриндә», «Кизли Бакы», «Абшерон», «Гара дашлар»...; 3) Әсәрин ады рәмзи-символик мә'на дашыјыр: «Бөјүк дајаг», «Достлуг галасы», «Гылынч вә гәләм», «Дәли Күр»...; 4) Образын заһири көрүнүшүнә әсасән сонрадан кәлән ад—ләгәб бәдии әсәр адына чеврилир: «Сачлы», «Гарача гыз»...; 5) Мүәјјән бир әшја әсәрдәки һадисәләрин ачылмасында, идејанын габарыг нәзәрә чатдырылмасында мүһүм рол ојнајыр вә һәмин әшја бәдии әсәрин ады сәвијјәсинә јүксәлир: «12-чи түфәнк», «Гајчы», «Медалјон», «Почт гутусу»...; 6) Бәдии әсәр гуш вә һејван

адлары илә адландырылыр: «Дурналар», «Тысбаға, Гарға, Ҝосәјән, Аһу», «Көпәјә еһсан», «Гаә вә Дурна»...; 7) Бәдии әсәр аталар сөзү вә мәсәл илә адландырылыр: «Ады вар, өзү јох», «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз», «Далдан атылан даш топуға дәјәр» (бах: J. Сеједов. «Әдәби тәнгид вә бәдии дил», Бакы, 1986, сәһ. 90—100).

Бу группалашдырманы даһа да ҝенишләндирмәк олар. Лакин бу бөлҝүнү өзү бәдии әсәр адларынын ҝенишлијини аз да олса нәзәрә чатдырмаг үчүн кифајәтдир.

Бәдии әсәрин шәхс ады илә адландырылмасы гәдим тарихә маликдир. Һәлә даһи Низамидән үзү бәри сәнәткарлар бу формадан истифадә етмишләр вә бу һал бу күн дә давам етдирилир. Бурада, әлбәттә, бир ганунаујғунлуг олмалыдыр. Јә'ни баш гәһрәманын ады илә адландырма әсәрдән ирәли ҝәлмәли, јазычы фикринин ачылмасында мүһүм рол ојнамалыдыр. Еләчә дә башга шәкилдә адландырылан әсәрләрдә ад идејанын ачылмасы үчүн бир нөв ачар ролуну ојнамалы, әсәрин мәзмунуна ујғун ҝәлмәли, гондарма олмамалыдыр. Бә'зи нүмунәләрә нәзәр салаг. Ч. Чаббарлынын «Алмаз»ы идеја-мәзмун бахымындан чохшахәли бир әсәрдир. Пјесдәки һадисәләрин мәркәзиндә Алмаз дајанмышдыр. Бүтүн сәһнәләр, диалоглар, һадисәләр Алмазын характеринин ачылмасына, онун әсәрин баш гәһрәманы сәвијјәсинә галхмасына хидмәт едир. Она ҝөрә дә Алмаз бүтүн һадисәләрин фонунда дајаныр, әсәрин идејасынын ачылмасында мүһүм рол ојнајыр. Бизә елә ҝәлир ки, сурәтин адынын да мәһз Алмаз адландырылмасы тәсадүфи дејил.

30-чу илләрин гаранлыг мүһитиндә Алмазын алмаз кими ишыг сачмасы, тәмизлији, паклығы, сөзү үзә демәси, әјрини кәсмәси, кәсәрдән дүшмәмәси, өзүндән сонра ҝәләнләрин јолуна әбәди ишыг салмасы вә с. әсәрин вә баш гәһрәманын мәһз бу шәкилдә адландырылмасында мүһүм рол ојнамыш, әсәрин гәһрәманынын ады илә адландырылмасына әсас вермишдир.

Елә әсәрләр вар ки, онларын адлары алтында чәмијјәтин мүәјјән бир тәбәгәси, ҝениш инсан күтләси әкс олунур. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәри мәһз беләләриндәндир. Јазычы бу әсәри башга бир адла, дејәк ки, «Шејх Нәсруллаһ» да адландыра биләрди. Лакин бизә елә ҝәлир ки, онда әсәрин ады вә идејасы бу гәдәр габарыг әкс олунмазды. Чүнки бурада јазычынын мәгсәди тәкчә Шејх Нәсруллаһын ејбәчәрликләрини дејил, «Өлүләр» аләмини—һачылар, кәрбәлајылар, мәшәдиләр, садәлөвһ гадынлар, јерли руһаниләр, мәзлум кәндлиләр вә с. ҝениш әһатәли тәбәгәнин ич үзүнү ачыб ҝөстәрмәкдир. Бу мә'нада «Өлүләр» ады јазычынын уғурлу тапынтысы иди. Бу сөз әсәрин үмуми идејасыны јығчам шәкилдә охучуја чатдырыр.

Бәдии јарадычылыг просесиндә елә һал олур ки, мүәллиф јаздығы әсәри сағлығында нәшр етдирә билмир. Сәнәткарын өлүмүндән сонра әсәр чап олунур вә бу заман бә'зән әсәрин ады дәјишдирилир, јә'ни әсәр мүәллифин адландырдығы кими јох, башга адла нәшр олунур. Ч. Чаббарлы «Правда» гәзети үчүн рус дилиндә «Бакы» адлы очерк јазыр, лакин гәзетә ҝөндәрә билмир. Јазычынын вәфатындан сонра һекајә ҝөркәмли алимимиз М. Ариф тәрәфиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилир вә «Коммунист» гәзетиндә 4 јанвар 1935-чи ил нөмрәсиндә «Фирузә» ады илә чап олунур. Бундан сонра һекајә «Фирузә» ады илә јазычынын сечилмиш әсәрләринә дахил едилир.

Бәдии әсәрләри тәдрис заманы бу мәсәләләри дә јери ҝәлдикчә мүәллим тәрәфиндән изаһ едилмәсини мәгсәдәмүвафиг һесаб едирик. Чүнки шаҝирдләр өјрәндикләри бәдии әсәрләрлә илк танышлыға онун адындан башлајырлар. Бунунла әлагәдар олараг, мүәллим һәм дә изаһ етмәлидир ки, јазычы вә шаирләрин уғурла сечдији бәдии әсәр ады дилин лүғәт тәркибинин зәнҝинләшмәсинә, дилдә јени сөз вә ифадәләрин јаранмасына да чидди көмәк едир.

Мирзә Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романында реализм

Елман ГУЛИЈЕВ
Лерик рајону, Кәлвәз кәнд орта мәктәбин мүәллими

Мүасир әдәбијјатымызын инкишафы вә јүксәлиши наминә даһа сәмәрәли вә мәһсулдар хидмәтләринә ҝөрә сечилән, танынан сәнәткарларымыздан бири Мирзә Ибраһимовдур. Онун ајры-ајры вахтларда јазылан вә нәшр олунан роман, повест, һекајә, очерк, драм, монографија вә бир сыра мәгаләләри әдәбијјатымызда јени естетик норма вә принсипләрин, сосиалист реализминин јаранма вә инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Бу мә'нада әдибин јарадычылығында өзүнүн мәзмун вә формасына, мөвзу вә идејасына, сосиал дәринлијинә, јүксәк партијалы мөвгејинә ҝөрә даһа чох фәргләнән «Бөјүк дајаг» (1957) романы реалист вә новатор услубун бүкүнкү ән јахшы нүмунәси сајыла биләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, М. Ибраһимов «Бөјүк дајаг» әсәри илә өзүнүн илк јарадычылыг ән'әнәләринә—мүасир мөвзулара мүрачиәтинә садиг галды. Әсәрин мөвзусунун мүасир һәјатдан алынмасы јазычынын мүасир арзу вә дүшүнчәләрлә јашамасындан хәбәр верир.

«Бөјүк дајаг» ҝөзәл мүндәричә вә милли колоритә маликдир. Бу исә өз нөвбәсиндә әсәрин сосиалист реализминә бағлылығынын нүмунәсинә чеврилир. Әсәрдә милли колорит кичик детал вә лөвһәләрдә дејил, һәјатын бүтөв һалда идракында өзүнү ҝөстәрир.

Мүәллиф «Бөјүк дајаг» романында Рүстәм кими чидди, мүрәккәб тәбиәтли рәһбәр ишчинин һәјатыны тәһлил едир вә әсәр боју бүтүн һадисәләри онунла бағлајыр. Демәк олар ки, романда Рүстәмлә әлагәләнмәјән, онунла бағлы олмајан һеч бир һадисә вә сурәт дә јохдур. Бу да әсәрин гәһрәманыны гајнар ичтимаи һадисәләрин чәрәјан етдији мејданын мәркәзиндә тәсвир етмәјә имкан верир, сотһи вә сүн'и тәсвирдән узаглашдырыр.

Үмумијјәтлә, әсәрдә М. Ибраһимовун јаратдығы сурәтләр шаблон вә руһсуз дејилләр, онлар өзүнәмәхсус дүшүнчә тәфәккүрләри олан, мүбаризә јолларына ҝөрә фәргләнән адамлардыр.

Әсәрдә сурәтләрә мүнасибәт мәсәләсиндә реаллыг дујғусундан узаглашма јолларына раст ҝәлмирсән, һәгигәтә садиг галмаг мејли һәр заман охучу мүшаһидәсинә чеврилир.

Әдибин мүсбәт гәһрәманлары тәбии һәјатда јашадыглары үчүн тәбии мүбаризә методу сечирләр. Хүсусилә онун «Бөјүк дајаг» әсәриндә мүсбәт образлары (Сәкинә, Рүстәм, Нәчәф, Пәршан, Маја, Гызјетәр вә б.) фәдакардырлар, халгыны севәндирләр, әсл вәтәндашдырлар.

Мирзә Ибраһимов бу чүр гәһрәман сечмәјини, бу чүр адамлары әдәбијјата ҝәтирмәјини реализмин шәртләриндән бири һесаб едир: о јазыр ки, — Һәлә Аристотел гејд етмишдир ки, һәр шејин өзүнәлајиг сөзләрлә тәсвир етмәк лазымдыр. Ачиз, чылыз, зәиф адамлары әсәрин әсас гәһрәманы етмәк вә әсримизин нүмајәндәси кими гәләмә вермәк сәнәткарын фәлсәфи-естетик ҝөрүшләринин сағламлығы барәдә шүбһә ојадыр. Хүсусән ки, бу чүр чылыз адамлары сосиализм чәмијјәти нүмајәндәси кими ҝөстәрмәк һәгигәтә зиддир. Буна ҝөрә дә М. Ибраһимовун чәмијјәтимизин нүмајәндәси кими тәгдим етдији Нәчәф, Ширзад, Гызјетәр тәмиз нијјәтли олмагла бәрабәр, о гәдәр фәалдырлар ки, гаршыја чыхан һәр бир чәтинлији арадан галдырмаға габилдирләр.

Бу һәм дә јазычынын әдәбијјатымызда мүсбәт гәһрәман јаратмаг тәшәббүсүндән ирәли ҝәлир. Инкаредилмәз фактдыр ки, мүсбәт образ, мүсбәт гәһрәман јаратмаг тәшәббүсү сосиалист реализминин тәркиб һиссәси кими һәмишә диггәт мәркәзиндә дајанмышдыр. Бу сәбәбдәндир ки, М. Ибраһимов өз гәһрәманларыны бүтүн вахтларда јени галибијјәт үчүн сәфәрбәрлијә алыр.

«Бөјүк дајаг» әсәриндә дә о, мүсбәт гәһрәманларыны схем кими ҝөтүрмүр. Фәрди хүсусијјәтләри илә верир.

«Бөјүк дајаг» романында ҝәләчәјә ҝүчлү мејлин олмасы да М. Ибраһи-

мовун сосиалист реализми платформасындан хәбәр верир.

Әсәр боју јарадычылыға чидди мәс'улијјәт дујғусу илә јанашан М. Ибраһимов коммунизм јарадычы әмәјинин кенишләнән даирәсини дәриндән тәсвир едә билмишдир.

М. Ибраһимов һәјаты һәмишә мүшаһидә објективинә чевирир. Мәһз һәјатын марксистчәсинә дәрки ону камил сәнәт әсәрләри мүәллифинә чевирир. «Бөјүк дајаг» романында да М. Ибраһимов даһа јахшы билдији һәјатдан јазыр. Белә ки, әсәрдә тәсвир олунан ичтимаи мүһит, һәмин мүһитдә көстәрилән халгын мүбаризәси дә, халгын адәтләри дә, тәбиәт тәсвирләри дә јазычынын көрдүјү мәнзәрәләрдир: «Бу күн Муған дүзүнә гышын орта ајындан чох пајызын әввәлини хатырладан мүлајим бир ахшам енмишди. Күнәш батандан азча сонра синәси јарыг-јарыг бөјүк сәһранын үстүндәки булудсуз көјләр улдузларла долду. Топланыб чохалан бу улдузлар ачылмаз бир сиррини, әдәби бир севдалыны дастанынгы охујур кими бизим торпаға бахараг сајрышдыгча, гыш кечәси һәр тәрәфә һаким олурду».

Әсәрдә М. Ибраһимов јеринә дүшмәјән, сүжет зәифлијинә кәтириб чыхаран тәсвир вә һадисә ишләтмәмишдир.

Кәнд һәјатындан бәһс едилән бу романда М. Ибраһимов «Гәһрәман вә халг» мәсәләсинә тамамилә јени чәһәтдән јанашыр. Вә әсл фәаллијјәти шәхси истe'дадын халг мәнафеји илә бирләшмәсиндә көрүр. «Бөјүк дајаг» романынын баш гәһрәманы халг олса да, әсәрдә әсас диггәт Рүстәм кишијә верилмиш, характерләрин ачылмасында әсас ролу ојнамышдыр. Әсәрдә Рүстәм динамик бир характер кими верилир.

Јазычы Рүстәмин анчаг мүһарибәдән сонракы фәаллијјәтини әсәрин чанына һопдурмуш, күчлү психоложи вә бәдии сурәт јаратмышдыр. Әсәрдә Рүстәмлә әлагәләндирилән һәр шеј чанлыдыр, реалдыр: илк әввәлләр зәһмәти илә ад-сан газаныб колхозчуларын гәлбиндә пак вә тәмиз инсан кими танынмасы да, өзүнүн мәнтигини коллективә гаршы гојан Рүстәмин будрамаси да.

Бу чүр тәсвир мәшһур јазычыны реализмдән чох новаторлугла бағлајыр. Лакин М. Ибраһимовун көстәрилән новаторлуг фәаллијјәти исә онун реализм ахтарышларыны тамамлајыр.

Гејд етдијимиз кими, М. Ибраһимов јарадычылығы үчүн диггәтәлајиг чәһәтләрдән бири мүасирликдир. Јазычы мүасирлији мүасир һадисә вә әһвалатлары гәләмә алмагда көрмүр. О, әсәрләриндә бу күндән алынмыш мөвзуну бу күнүн, индинин фикир вә һадисәләриндән узаглашдырмыр. Белә олдугда реалист сәнәткар габагчыл фәлсәфи көрүшләрин әкси сәвијјәсиндә дурур. «Бөјүк дајаг» әсәриндә дә М. Ибраһимов белә бир мөвгедә дајаныр.

М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романы реал мүшаһидәләрин мәһсулу олдугу үчүн јарадычылыг наилијјәти кими гануниләшир. Бу сәбәбдәндир ки, әсәрдә аилә-мәишәт мәсәләләри дә, мәнфи образлара мүнасибәт дә, әсәрин дили дә тә'сирли вә тәбии алыныр.

Әсәрдә һадисәләрин, инсан характеринин сечилмәсиндә вә тәсвириндә М. Ибраһимова мәхсус реализм бөјүк һәјат гүввәсинә чеврилир. Роман бүтөвлүкдә реализмлә нәфәс алыр, десәк, јәгин ки, сәһв етмәрик.

ДҮЗӘЛИШ

Мәчмуәнин 1987-чи ил 4-чү нөмрәсинин 25-чи сәһифәсиндәки 3-чү абзасын 6—8-чи сәтриндә Бакы шәһәриндәки 90 №-ли орта мәктәбин мүәллими Рһавәнә Садыгованын әвәзинә, Бакы шәһәри Киров рајонундакы 126 №-ли мәктәбин мүәллими, методист мүәллим, Н. К. Крупскаја лауреаты Сәјад Рүстәмова охунмалыдыр.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијиндә

Коллекија гәрара алыр:

Азәрбајчан дили дәрсликләри јарадылмасы үзрә мүсабигә комиссијасынын мүзакирәјә тәгдим олунан дәрслик әлјазмалары һаггында гәрарлары тәсдиг едилсин вә мүсабигә нәтичәләринә көрә мүкафатлар мүәјјәнләшдирилсин:

— икинчи мүкафат: «Азәрбајчан дили» (V синиф үчүн) дәрслијинин әлјазмасына, мүәллиф Ә. Әфәндизадә.

икинчи мүкафат: «Азәрбајчан дили» (VII—VIII синифләр үчүн) дәрслијинин әлјазмасына, мүәллифләр М. Ширәлијев, Г. Казымов, М. Һүсејнзадә.

үчүнчү мүкафат: «Азәрбајчан дили» (VI—VII синифләр үчүн) дәрслијинин әлјазмасына, мүәллифләр Б. Әһмәдов вә А. Ахундов.

Програм-методика идарәси (А. Мурадов јолдаш);

Азәрбајчан ЕТПЕИ илә бирликдә чапа төвсијә олунан дәрслик әлјазмаларынын мүәллиф коллективләринин рә'јләрдә көстәрилән гејдләр үзрә тәкмилләшдирилмәсинә көмәк көстәрсин.

— кадрлар шө'бәси илә бирликдә (Н. Нәчәфов јолдаш) 1 ијун 1988-чи ил тарихәдәк Азәрбајчан дили дәрсликләри јарадылмасы үзрә мүсабигә комиссијасына тәгдим олунан дәрслик әлјазмасы мүәллифләринин, комиссија үзвләринин тәлтифи һаггында тәклифләр һазырласын.

Азәрбајчан дили дәрсликләри јарадылмасы үзрә мүсабигәләрин кәләчәкдә гапалы формада кечирилмәси һаггында комиссијанын тәклифи бәјәнилсин.

Үмумтәһсил мәктәби дәрсликләри јарадылмасы үзрә Әсаснамәјә ујғун олараг гәрар «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә (Ш. Сәфәров јолдаш) «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә (З. Әлијева јолдаш) чап едилсин.

* * *

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан Бакынын Шаумјан, 26 Бакы комиссары, Нәриманов рајонларынын вә Сумгајыт шәһәринин тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәти вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында мәсәлә мүзакирә етмишдир.

Гејд олунмушдур ки, сон илләрдә көстәрилән шәһәрләрин тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәтинин јахшылашдырылмасы вә бу фәндән шакирдләрин билик кејфијјәтинин јүксәлдилмәси саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Партија вә һөкумәтин милли дилләрин инкишафына көстәрдији гајғы, ССРИ Конститусијасынын бу мәсәлә илә әлагәдар мүддәалары, Сов.ИКП XXVII гурултајы вә Азәрбајчан КП XXXI гурултајынын гәрарлары бу саһәдә көрүлән ишләрин әсас истигамәтини тәшкил етмишдир.

Мәктәб ислаһатынын јеринә јетирилмәси илә әлагәдар тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләр үчүн «Азәрбајчанча-русча» лүғәт китабы, синифдәнхарич оху китаблары һазырланыб бурахылмыш, педагожи мәтбуатда фәннин тәдриси илә бағлы јазылар дәрч едилмишдир. Ајры-ајры синифләрдә имтаһанларын тәтбиг едилмәси дә фәннин тәдриси вәзијјәтинә хејли мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

Јохлама заманы мүәјјән едилмишдир ки, тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәти әввәлки илләрә нисбәтән јахшылашмышдыр.

Бакы шәһәриндәки 24, 134, 138, 160, Сумгајыт шәһәриндәки 12, 14 нөмрәли мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси гаршысында дуран вәзифәләрин һәллинә чидди фикир верилир, шакирдләрин нитг инкишафына, онларын лүғәт еһтијатынын зәнкинләшмәсинә, чанлы данышыг дилинин өјрәнмәләринә хүсуси диггәт јетирилир. Һәмин мәктәбләрдә ишләјән мүәллимләр өз фәнниниин ислаһатын тәләбләри сәвијјәсиндә тәдрис етмәјә чалышыр, дәрс просесиндә шакирдләри мәһсулдар ишлә тә'мин едир, дәрсләрини ојани гурур, елми-педагожи јениликләрдән истифадәјә хүсуси диггәт јетирирләр.

Бунунла бирликдә тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрдә

Азәрбајҹан дилинин тәдриси саһәсиндә бир сыра ҹидди нөгсанлара јол верилмишдир.

Јохланылан мәктәбләрин әксәријјәтиндә Азәрбајҹан дилиндән шаҝирдләрин билик кејфијјәти ашағы олмушдур. Шаҝирдләрин мүһүм бир гисминин гираәт вәрдишләри үмуми тәләбләрә ҹаваб вермир. Онлар Азәрбајҹан дилинә мәхсус спесифик һәрфләри тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәкир, верилмиш мәтни лазыми сүр'әтлә охуја билмирләр. Шаҝирдләрин нитг инкишафы саһәсиндә даһа чох нөгсанлар вардыр. Онларын ҹүмлә гурмаг вә рабитәли нитг вәрдишләринә јијәләнмәк баҹарыглары хүсусилә гүсурлудур.

Шаҝирдләрин билик вә кејфијјәтинин ашағы олмасы бир сыра амилләрлә бағлыдыр.

Коллеҝија хүсуси олараг гејд едир ки, тә'лим ҝејри-Азәрбајҹан дилиндә олан бир сыра мәктәбләрдә ишләјән Азәрбајҹан дили мүәллимләринин ихтисас һазырлығы вә елми-методик сәвијјәси ҝүнүн тәләбләринә ҹаваб вермир. Бакы шәһәриндәки 17, 55, 177, 200, Сумгајыт шәһәриндәки 27 нөмрәли мәктәбләрдә фәннин тәдрисинә мәс'улијјәтлә јанашылмыр, шаҝирдләрә дәрин вә мөһкәм билик верилмир, мүтәрәгги тә'лим методларындан истифадә едилмир, габагҹыл тәҹрүбәнин өјрәнилиб јајылмасына диггәт јетирилмир.

Бакы вә Сумгајыт шәһәрләринин әксәр мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили үзрә синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар ишләрә әһәмијјәт верилмир. Әдәби оху мүсабигәләри, ҝеҹәләр вә викториналар, шаир вә јазычыларла ҝөрүшләр вә с. тәдбирләр аз-аз һалларда кечирилир, дивар гәзетләри, фотомонтажлар, бүллетенләр бурахылмыр. Дәрнәкләрин фәалијјәти тамамилә унудулмушдур. Мәктәб китабханаларында Азәрбајҹан дилиндә бәдии китаблар сон дәрәҹә аздыр вә онлардан истифадә олунмур. Нәриманов рајонундакы бир сыра мәктәбләрдә исә үмумијјәтлә, Азәрбајҹан дилиндә китаб јохдур.

Бир чох мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили фәнни үзрә кабинетләр јарадылмамыш, мөвҹуд олан кабинетләр исә әјани вәсаит вә тә'лимин техники васитәләри илә тә'мин едилмәмишдир.

Азәрбајҹан дили мүәллимләри илә апарылан методик ишләр сон дәрәҹә зәифдир. Бакы шәһәриндәки 6, 17, 29, 47, 77, 162, 177, Сумгајыт шәһәриндәки 1, 2, 10 нөмрәли мәктәбләрдә методик ишләр формал шәкилдә апарылыр. Методбирләшмәләр тәдрисин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә хидмәт етмир, тәдрисин гаршысында дуран әсас мәсәләләр бурада өз әксини тапмыр, ачыг дәрсләр тәшкил олунмур. Буна ҝөрәдир ки, мүәллимләрин мүһүм бир гисми тәдрис просесиндә данышыг дилинин өјрәдилмәси кими башлыҹа ҹәһәти нәзәрә алмыр, практик әһәмијјәти аз олан мәсәләләрә даһа чох диггәт јетирирләр. Тәдрис просесиндә јерли-јерсиз ҹүмлә тәһлили апарылмасына, тә'риф вә гајдаларын әзбәрләдилмәсинә мејл һәлә дә ҝүҹлүдүр.

Азәрбајҹан дили мүәллимләринин әксәријјәти тә'лимин диференсиаллашдырылмасына әһәмијјәт вермир, дили практик ҹәһәтдән билән шаҝирдләри даһа чәтин материаллар үзәриндә ишләтмирләр.

Азәрбајҹан дили дәрсләринин бөлҝүсүндә дә ҹидди нөгсанлара јол верилмишдир. Һәмин дәрсләрин бөлҝүсү бир чох һалларда мүәллимләрин дәрс јүкүнү таразламаг мәгсәдини ҝүдүр. Мәсәлән, Нәриманов рајонундакы 37, 47, 177, 207, Шаумјан рајонундакы 63, 138, 260, 29, 86 нөмрәли, 26 Бакы комиссары рајонундакы 50, 163, 189, 210, Сумгајыт шәһәриндәки 10, 13, 27 нөмрәли вә с. мәктәбләрдә ајры-ајры мүәллимләр Азәрбајҹан дилиндән 2—6 саат һәҹминдә дәрс апарырлар. Шаумјан, 26 Бакы комиссары, Нәриманов рајонларынын бир чох мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилини рус дили вә хариҹи дил мүәллимләри тәдрис едирләр. Ҝөстәрилән рајонларын, еләҹә дә Сумгајыт шәһәринин бир сыра бејнәлмиләл мәктәбләриндә исә һәмин дәрсләр еһтијаҹ олмадан Азәрбајҹан бөлмәсиндә ишләјән бир нечә мүәллим арасында бөлүшдүрүлмүшдүр.

Мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәт зәифдир. Бакы шәһәриндәки 55, 193, 47, 77, 177, 200, 17 нөмрәли мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили дәрсләри динләниб тәһлил олунмур, мүәллимләрә әмәли көмәк ҝөстәрилмир.

ХМШ-ларын фәннин тәдрисинә рәһбәрлији саһәсиндә дә ҹидди нөгсанлар вардыр. Шаумјан вә Нәриманов рајонларында вәзијјәт хүсусилә дөзүлмәздир. Һәмин рајон ХМШ-ларында тә'лим ҝејри-Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси вәзијјәти бир дәфә дә олсун өјрәнилиб мүзакирә едилмәмиш, тәдрисин вәзијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәдилә тәдбирләр һәјата кечирилмәмишдир.

Мәркәзи МТИ вә Бакы МТИ-нин тә'лим ҝејри-Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси вәзијјәтинин јахшылашдырмаг үзрә јерли халг маарифи органларына әмәли көмәклији дә ислаһатын тәләбләри сәвијјәсиндә олмамыш, мүәллимләрин габагҹыл иш тәҹрүбәсинин өјрәнилиб јајылмасы унудулмушдур.

Азәрбајҹан дилиндән програм вә дәрсликләрин һазырланмасында да чатышмазлыглар чохдур. Дәрсликләр арасында ардыҹыллыг вә әлагә зәифдир, онларда шаҝирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун ҝәлмәјән мәтнләр верилмишдир. Дәрсликләр шаҝирдләрдә данышыг вәрдишләринин инкишаф етдирмәк ҹәһәтдән хүсусилә гүсурлудур. Тә'лим ермәни вә ҝүрҹү дилләриндә олан мәктәбләр үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрсликләри индијә гәдәр нәшр олунуб истифадәјә верилмәмишдир. Онлар мүрәккәб вә икинҹи дәрәҹәли материаллардан азад олунмалыдыр.

Азәрбајҹан дили фәнни үзрә синифдәнхариҹ оху китабларына, данышыг китабларына, әјани вәсаит вә методик әдәбијјата ҹидди еһтијаҹ вардыр.

Коллеҝија гәрара алыр:

1. Тә'лим ҝејри-Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәти тә'мин етмәдикләринә, һәмин фәндән шаҝирдләрин билик кејфијјәтинин јүксәлдилмәси үзрә тәдбирләр һәјата кечирмәдикләринә вә бу саһәдә мәктәбләрә лазыми әмәли көмәк ҝөстәрмәдикләринә ҝөрә Бакы шәһәринин Нәриманов вә Шаумјан РХМШ-ларынын мүдирләри Л. Јубимова вә Н. Каләнтәрова јолдашлара ҹидди хәбәрдарлыг е'лан едилсин.

Бакы шәһәринин Нәриманов, Шаумјан РХМШ-ларындан вә Сумгајыт ШХМШ-дан тәләб олунсун ки, гәрарда ҝөстәрилән нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр һазырлајыб јеринә јетирсинләр. Ҝөрүлмүш ишләрә даир 1988-ҹи илин ијун ајында Назирлијә мә'лумат версинләр.

2. Нах.МССР маариф назири, ДГМВ ХМШ мүдири, Бакы БХМИ-нин рәиси, бүтүн рајон (шәһәр) ХМШ мүдирләри:

— һәмин гәрары коллеҝија, маарифјаны вә педагожи шура иҹласларында ҝениш мүзакирә етсинләр, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили тәдрисинин јахшылашдырмаг үзрә мүнтәзәм тәдбирләр һәјата кечирсинләр.

Азәрбајҹан дили тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәти ҝүҹләндирсинләр. ХМШ-ларда јүксәк ихтисаслы кадрлар һесабына бу саһәјә инспектор вә ја методист ајырсынлар;

— Азәрбајҹан дили мүәллимләринин елми-педагожи сәвијјәсинин артырылмасына вә онларын пешә усталығынын јахшылашдырылмасына хүсуси фикир версинләр;

— Азәрбајҹан дили дәрсләринин ҝејри-ихтисас мүәллимләринә верилмәсинин гаршысыны алмаг үчүн гәти тәдбирләр ҝөрсүнләр.

— фәнн үзрә синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар ишләри ҝүҹләндирсинләр, мәктәб китабханаларында Азәрбајҹан дилиндә бәдии китабларын олмасыны тә'мин етсинләр;

— тә'лим ҝејри-Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин тә'лиминә әсас тәдрис фәнләриндән бири кими јанашылмасыны тә'мин етсинләр. Республика үмумтәһсил мәктәбләринин тәдрис планында өз әксини тапан бу фәннә бә'зи мәктәб рәһбәрләринин «ҝејри-әсас фәнн» кими јанашмасына сон гојсунлар;

— мәктәбләрдә лазыми инвентар вә аваданлыгла, әјани вәсаит вә тә'лимин техники васитәләри илә тәчһиз едилмиш Азәрбајҹан дили кабинетләри јарадылмасына наил олсунлар;

— тә'лим ҝејри-Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә ишләјән Азәрбајҹан дили мүәллимләринин рәғбәтләндирилмәсинә, онларын габагҹыл иш тәҹрүбәсинин өјрәнилмәсинә диггәти артырсынлар;

— шаҝирдләрин бејнәлмиләл вә ватәнпәрвәрлик тәрбијәсинин јахшылашдырмаг мәгсәдилә фәннин тәдриси имканларындан даһа сәмәрәли истифадә едилмәсинә хүсуси әһәмијјәт версинләр.

Scanned with MOBILE SCANNER

3. Баш мәктәбләр идарәси (В. Хәлилов јолдаш):

— тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәтини мунтәзәм өјрәнсин вә ону јахшылашдырмаг үзрә тәдбирләр һазырлајыб, һәјата кечирсин;

— Програм-методика идарәси (А. Мурадов јолдаш) илә бирликдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 14 миндән чох абунәчиси олдугуну, республиканын тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләриндә ишләјән Азәрбајчан дили мүәллимләринин фәалијјәтинә даһа јахындан көмәк көстәрмәк имканларына малик олачагыны нәзәрә алыб онун журнала чеврилмәсинә даир тәклифләр һазырласын;

— тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин вә тә'лим милли дилләрдә олан мәктәбләрдә рус дилинин өјрәнилмәсини даһа да јахшылашдырмаг мәгсәдилә бејнәлмиләл мәктәбләрин шәбәкәсинин кенишләндирилмәсинә хүсуси диггәт јетирсин.

4. Програм-методика идарәси (А. Мурадов јолдаш):

— мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләр үчүн дәрсликләрин јенидән ишләниб һазырланмасыны көстәрилән илләрдә методик вә әјани вәсаитләрин, лүгәт вә китабчаларынын, дидактик материал вә синифдәнхарич оху китабларынын һазырланыб нәзәрдә тутулан илләрдә нәшр олунмасыны тә'мин етсин. (дәрсликләр: III—V синифләр үчүн 1989-чу илдә, VI—VII синифләр үчүн 1990-чы илдә, VIII—IX синифләр үчүн 1991-чи илдә, X—XI синифләр үчүн 1992-чи илдә; «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин проблемләри», «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән грамматик материалларын өјрәдилмәси» 1990-чы илдә; «III—VI синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри» (дәрслијә рәһбәрлик), «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин методикасы», «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсләринин хүсусијјәтләри» 1991-чи илдә; «Азәрбајчан дилинин фонетика вә грамматикасына аид сорғу китаблары» (V—XI синиф шакирдләри үчүн вәсаит) 1992-чи илдә; «V—VII синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри» (дәрслијә рәһбәрлик), «Азәрбајчан дили тә'лиминдә шакирдләрин бејнәлмиләл тәрбијәси» 1993-чү илдә, «VIII—IX синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри» (дәрслијә рәһбәрлик) 1994-чү илдә; «X—XI синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри» (дәрслијә рәһбәрлик) 1995-чи илдә; «Синифдәнхарич оху китабы» (III—IV синифләр үчүн) 1990-чы илдә; «Синифдәнхарич оху китабы» (V—VII синифләр үчүн) 1991-чи илдә; «Мәктәблинин русча-азәрбајчанча лүғәти», «Фонетикаја вә грамматикаја аид чәдвәлләр» (V—IX синифләр үчүн) 20 чәдвәл, «Синифдәнхарич оху китабы» (VIII—IX синифләр үчүн) 1992-чи илдә; «Русча-азәрбајчанча данышыг китабчасы», «III—IV синифләр үчүн дидактик материаллар», «Синифдәнхарич оху китабы» (X—XI синифләр үчүн) 1993-чү илдә; «Диапозитивләр» (III—IX синифләр үчүн), «Диафилмләр» (III—V синифләр үчүн), «Дидактик материаллар» (V—VII синифләр үчүн) 1994-чү илдә; «Дидактик материаллар» (VIII—IX синифләр үчүн) 1995-чи илдә.

— тә'лим ермәни вә күрчү дилләриндә олан мәктәбләрин V—VI синифләри үчүн «Азәрбајчан дили» дәрсликләринин 1988-чи илдә нәшр олунмасына наил олсун вә һәмин мәктәбләрин дикәр синифләри үчүн дәрсликләрин нәшри графикинә ујғун олараг һазырланмасыны тә'мин етсин.

5. Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләри идарәси (З. Еминова јолдаш):

—милли-рус дилли ушаг бағчаларынын шәбәкәсинин кенишләндирилмәси, онларда тәрбијә олунан ушагларын һәр ики дили өјрәнмәләринә даһа әлверишли шәраит јарадылмасы үзрә тәдбирләр һазырлајыб һәјата кечирсин.

6. Кадр шө'бәси (Н. Нәчәфов јолдаш):

— тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дили мүәллимләринин һазырлыг сәвијјәсинин јүксәлдилмәси илә әлагәдар мүвафиг педагожи институтлар гаршысында мәсәлә галдырсын.

7. План-малијјә идарәси (Р. Гулијев јолдаш):

— баш мәктәбләр идарәси вә програм-методика идарәси илә бирликдә республиканын тә'лим рус, ермәни вә күрчү дилләриндә олан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсләринин синфин јарыја бөлүнмәклә тәдрис олунмасына даир тәклиф һазырласын.

8. Азәрбајчан ЕТПЕИ (З. Гаралов јолдаш):

— тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси илә әлагәдар елми-тәдгигат ишләринин кејфијјәтини јахшылашдырсын, програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси үзрә тәклифләр һазырласын.

9. Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтлары (Р. Мәммәдзадә, И. Мәммәдов, И. Гулијев, Ф. Мәммәдов, В. Саркисјан јолдашлар):

— Азәрбајчан дили мүәллимләринә әмәли көмәји јахшылашдырсынлар, фәннин тәдриси мәсәләләринә даир төвсијәләр һазырласынлар, ХМШ-ларын јанындакы методкабинетләрлә бирликдә мүәллимләрин габагчыл иш тәчрүбәсинин өјрәнилиб јајылмасы үзрә иши күчләндирсинләр;

— мүәллимләрин ихтисасартырма курсларынын мәзмунуну тәкмилләшдирсинләр, курсларын тәдрис планы вә програмларыны мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан јенидән нәзәрдән кечирсинләр.

10. «Азәрбајчан мүәллими» гәзети (Ш. Сәфәров јолдаш) вә «Азәрбајчан мәктәби» журналы (З. Әлијева јолдаш) редаксијалары:

— тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләләринә даир јазыларын дәрч олунмасына даһа кениш јер версинләр.

11. Гәрар хүласә шәклиндә «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә, бүтөвлүкдә исә Назирлијин «Әмр вә тә'лиматлары» вә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәләриндә дәрч едилсин.

12. Гәрарын ичрасы үзәриндә нәзарәт Баш мәктәбләр идарәсинә (В. Хәлилов јолдаш) тапшырылсын.

Рәсми шө'бә

Азәрбајчан дили. Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин III—XI синифләри үчүн*

ИЗАҺАТ ВӘРӘГӘСИ

Өлкәмиздә Ленин милли сијасәтинин дөнмәдән һәјата кечирилмәси Совет һакимијјәти илләриндә дилимизин сүрәтлә инкишафы вә чичәкләнмәси үчүн кениш үфүгләр ачды. Азәрбајчан дили елм, мәдәнијјәт дили олду, республикамызда дөвләт дили сәвијјәсинә јүксәлди. Бүтүн бунлара көрәдир ки, республикамызын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләри үчүн тәдрис планында бу дил—Азәрбајчан дили тә'лим фәнләриндән бири кими мүһүм јер тутур вә мүвәффәгијјәтлә тәдрис олунур.

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә дәрс планларыны вә програмларыны, дәрсликләри вә дәрс вәсаитләрини, тә'лим вә тәрбијә методларыны тәкмилләшдирмәк әсас вәзифәләрдән бири кими гаршыја гојулмушдур. Һәмин вәзифәјә мувафиг олараг һазырки шәраитдә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили програмларыны тәкмилләшдирмәк мүһүм проблем кими мејдана чыхмышдыр.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили курсунун гаршысында дуран башлыча мәгсәд Азәрбајчан дилини шакирдләрә практик шәкилдә мәнимсәтмәк-

---

* Тә'лим гејри-милли дилдә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили програмы 1986-чы илдә чап едилмиш вә јерләрә көндәрилмишдир. Редаксијамыза дахил олан мәктубларда һәмин програма мүәллимләрин [illegible] олдугуну нәзәрә алыб, ону јени корректәдә мәчмуәмиздә чап етмәји лазым билдик.
РЕДАКСИЈАДАН

Scanned with

дән ибарәтдир. Бу мәгсәдә наил олмаг үчүн шакирдләрдә нитг фәалијјәтинин бүтүн нөвләринә (данышма, динләјиб анлама, оху вә јазы) аид вәрдишләр формалашдырылмалыдыр.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили курсунун вәзифәләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнҝинләшдирмәк, зәрури лингвистик анлајышлары ана дили илә мүгајисәдә мәнимсәтмәк;

2) шакирдләрә садә вә мүрәккәб ҹүмлә конструксијаларыны мәнимсәтмәк вә Азәрбајҹан дилиндә рабитәли даныша билмәк баҹарығы ашыламагла онлары сәрбәст дүшүнмәк вә фикирләрини өјрәндикләри дил материаллары әсасында ифадә едә билмәк вәрдишләринә јијәләндирмәк;

3) шакирдләрә Азәрбајҹан дилиндә ешитдикләрини динләјиб анлаја билмәк вәрдишләри ашыламаг;

4) Азәрбајҹан дилиндә олан рабитәли вә ја рабитәсиз материаллары охуја билмәк баҹарығы формалашдырмаг;

5) шакирдләрә спесифик һәрфләри, зәрури орфографија вә дурғу ишарәси гајдаларыны мәнимсәтмәклә онлары јазы вәрдишләринә јијәләндирмәк;

6) шакирдләрин диггәтини Азәрбајҹан вә рус дилләри арасында охшар вә фәргли дил һадисәләринә јөнәлтмәклә, белә дил һадисәләрини мүгајисә етмәк, мүәјјән нәтиҹәјә ҝәлмәк вә беләликлә, онларын мәнтиги вә лингвистик тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәк;

7) Азәрбајҹан дили тә'лими заманы шакирдләрдә бу дилә мараг һисси ашыламаг, онлары халглар достлуғу, совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијәләндирмәк.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили курсунун мәзмуну вә структуру

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили III синифдән башлајараг XI синфә гәдәр тәдрис едилир. Бу мәктәб курсу өз мәзмунунда ашағыдакылары үмумиләшдирир:

а) тә'лимин гаршысында гојулмуш вәзифәләрә ујғун олараг лексика, фонетика, морфолоҝија, синтаксис, орфографија вә дурғу ишарәләринә аид ән зәрури анлајышлар;

б) орфографија, орфоепија вә дурғу ишарәләринә аид гајдалар вә онларла әлагәдар вәрдишләр;

в) нитг баҹарыг вә вәрдишләри.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили үч консентрдә тәдрис олунур. Биринҹи консентрә III—IV, икинҹи консентрә V—XI вә үчүнҹү консентрә X—XI синифләр аиддир. Бүтүн консентрләр үзрә програмларда нәзәрдә тутулмуш материаллар үч истигамәтдә групплашдырылыр:

1) нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар;
2) дил материаллары;
3) шакирдләрин билик, баҹарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр.

Програмын тәләбинә ҝөрә ән ҝеҹи икинҹи консентрин сонларында шакирдләр бу дилдә бир-бирилә үнсијјәт сахламағы, гәзет вә журналлардакы, садә материаллары мүстәгил охујуб баша дүшмәји, сәвијјәләринә ҝөрә радио вә телевизија верилишләрини динләјиб анламағы баҹармалыдырлар. Буна мүвафиг олараг шакирдләри лазыми дил вәрдишләринә јијәләндирмәји тә'мин етмәк үчүн истифадә олунаҹаг мәтнләрин тәхмини мөвзулары програмда конкрет шәкилдә ҝөстәрилмәлидир. Мөвзулар (евдә, мәктәбдә, тәбиәт, инсан әмәји вә идман, вәтән, бајрамлар, вахт) икинҹи синифдән сәккизинҹи синфә гәдәр тәкрарланыр. Лакин онларын әһатә даирәси консентрик принсипә әсасән синифдән-синфә дәјишир, идеја-бәдии ҹәһәтләринә, шакирдләрин дәркетмә имканларына ујғун олараг јени мәзмун алыр.

X—XI синифләрдә шакирдләри Азәрбајҹан әдәбијјаты нүмунәләри илә таныш етмәк мәгсәди әсас тутулмушдур. Әввәлки консентрләрдән фәргли олараг, бу консентрдә Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатындан, Азәрбајҹан јазычыларынын әсәрләриндән нүмунәләрин өјрәнилмәсинә ҝениш јер верилир. Јазычылар һаггында да шакирдләрә мүвафиг мә'лумат верилмәси истисна һесаб олунмур. Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, бу ҹүр мә'луматлардан шакирдләрин нитг инкишафына көмәк едән бир васитә кими истифадә едилмәлидир.

Ајры-ајры консентрләр үзрә верилән дил материаллары бир-бириндән мүәјјән дәрәҹәдә фәргләнир. Бу исә илк нөвбәдә һәмин консентрләрдә тәдрис олунмаг үчүн нәзәрдә тутулмуш дил материалларынын тә'лим мәгсәди илә әлагәдардыр.

Биринҹи консентрдә әсас мәгсәд шакирдләрдә илкин нитг вәрдишләри формалашдырмагдан ибарәтдир. Бунун үчүн онларын лүғәт еһтијаты нитгдә ән чох ишләнән, данышыгда даһа чох лазым олан сөзләрлә, нитгин зәрури грамматик конструксијаларла зәнҝинләшдирилмәлидир. Она ҝөрә дә ибтидаи синифләрин програмы тәртиб олунаркән илкин нитг баҹарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасы үчүн ән вәҹиб ифадәләр, ҹүмләләр вә онлара верилмиш гыса комментаријаларын мәнимсәнилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Орада ән зәрури фонетик, морфоложи вә синтактик анлајышларын практик истигамәтдә өјрәдилмәси мәгсәдәмүвафиг һесаб едилмишдир.

Икинҹи консентрдә шакирдләрин III—IV синифләрдә практик јолла әлдә етдикләри фонетика, морфолоҝија вә синтаксисә аид анлајышлары системләшдирмәк, гајдаја салмаг нәзәрдә тутулур. Она ҝөрә дә Азәрбајҹан дилинин практик шәкилдә мәнимсәнилмәсиндә әһәмијјәтли рола малик олан ән зәрури дил материаллары сечилмиш вә ана дилинә ујғунлуг принсипи әсасында системләшдирилмишдир.

V синифдә синтаксис вә дурғу ишарәләри, фонетика, сөзүн тәркиби вә сөз јарадыҹылығы мәсәләләринин функсионал јолла верилмәси зәрури һесаб едилмишдир. Бу мәрһәләдә ишин белә бир мәзмунда олмасы ики ҹәһәтдән әһәмијјәтлидир. Әввәлә, шакирдләр III—IV синифләрдә фонетик, грамматик мәсәләләри тәкрарламагла үмумиләшдирмәләр апарыр; сөзүн тәркиби, сөз јарадыҹылығы анлајышларыны өјрәнирләр. Икинҹиси, шакирдләр ән зәрури нәзәри анлајышлар системиндән ибарәт олан курсу практик истигамәтдә өјрәнмәјә һазырланырлар. Бә'зи мөвзуларын (әдат, нидә, ара ҹүмлә вә с.) грамматик минимума дахил едилмәси лазым ҝөрүлмәмишдир. Мүәллим ана дилинә истинадән бунлар һаггында чалышмалар васитәсилә, шакирдләрә мә'лумат верә биләр.

VI—VII синифләрдә морфолоҝијаја, VIII—IX синифләрдә исә синтаксисә аид анлајышларын тәдриси нәзәрдә тутулур.

Икинҹи консентрдә Азәрбајҹан дилинин фонетикасына вә грамматикасына аид материаллар систематик олараг верилмәклә ана дилинә ујғун гајдада програма дахил едилмишдир. Бу да Азәрбајҹан дилиндән нәзәри анлајышларын практик истигамәтдә тәдрис олунмасыны гүввәтләндирмәк вә өјрәдилән материалларын ана дили илә әлагәләндирилмәсини даһа сәмәрәли тәшкил етмәк бахымындан әһәмијјәтлидир.

Үчүнҹү консентрдә V—IX синифләрдә кечилмиш грамматик материалларын практик истигамәтдә (чалышмаларда), шакирдләрин нитг инкишафыны тә'мин едәҹәк шәкилдә тәкрары диггәт мәркәзиндә сахланылмышдыр.

Беләликлә, програмын тәкмилләшдирилмәсиндә ашағыдакылара хүсуси әһәмијјәт верилмишдир:

1) Азәрбајҹан дилиндән програм материалларыны ана дили әсасында өјрәтмәјә диггәти артырмаг;

2) Азәрбајҹан дилинин практик истигамәтдә тәдрис олунмасы имканларыны даһа да ҝенишләндирмәк.

Програмын бу бөлмәсиндә шакирдләрә һәр синиф үзрә мәнимсәдиләҹәк јени сөзләрин тәхмини мигдары да верилмишдир. Дили практик ҹәһәтдән билән шакирдләр үчүн мүәјјән олунмуш лүғәт минимуму (*) ишарәси илә фәргләндирилмишдир.

Шакирдләрин билик, баҹарыг вә вәрдишләринин һәҹми конкрет олараг нитг фәалијјәтинин нөвләри (динләјиб анлама, данышма, оху, јазы) үзрә групплашдырылмышдыр (V—IX синифләрдә грамматика үзрә дә баҹарыгларын һәҹми мүәјјән олунмушдур). Програмын бу һиссәсиндә дили практик ҹәһәтдән јахшы билән шакирдләр үчүн мүәјјән олунмуш билик, баҹарыг вә вәрдишләрә верилән тәләбләр дә (*) ишарәси илә ҝөстәрилмишдир.

Һәр синиф үчүн лүғәт минимумуна дахил едиләҹәк сөзләри мүәјјәнләшдирмәкдә, башлыҹа олараг, ашағыдакы принсипләри әсас тутмаг мәгсәдәујғун һесаб едилир:

1) чохишләклик принсипи; 2) тематик принсип; 3) сөз јарадыҹылығы принсипи; 4) тәләффүз вә јазылышҹа асанлыг принсипи (хүсусән ибтидаи синифләрдә); 5) синонимлик принсипи; 6) ана дилиндә ејнилә ишләнән сөзләрин истисна едилмәси принсипи.

Програмда һәр синиф үзрә саатларын үмуми мигдары конкрет олараг гејд олунмушдур.

Програма рус мәктәбләринин III—XI синифләриндә Азәрбајҹан дили тә'лиминин сәмәрәли вә кејфијјәтли гурмаг үчүн мүәллимә лазым олан методик әдәбијјатын сијаһысы вә гијмәт нормалары әлавә едилмишдир.

III СИНИФ (70 саат)

Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар

Аиләдә: ев әшјалары, јемәк шејләри, ев һејванлары, ев ишләриндә валидејнләрә көмәк ҝөстәрмәк һаггында мәтнләр.

Мәктәбдә: синиф отағынын тәсвири, шакирдләрин дәрсдә фәалијјәти, синиф нөвбәтчиләринин иши һаггында мәтнләр.

Тәбиәт, инсан әмәји: һејванлар, гушлар, ағаҹлар, тәбиәтин ҝөзәл јерләри зәһмәт адамлары, онларын әмәк һәјаты һаггында мәтнләр.

Бајрам шәнликләри: бајрам шәнликләринин тәшкили вә кечирилмәсинә аид мәтнләр.

Вахт: саат, ҝүнләр, һәфтәләр, ајлар, фәсилләр вә илләр һаггында мәтнләр.

Вәтән: Вәтәнимин мәнзәрәли јерләри—чајлары, ҝөлләри, шәһәрләри һаггында мәтнләр (ше'р вә нәср парчалары).

Дил материаллары:

Лүғәтә аид. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын тәхмини мигдары: 150—200 (200—250)* сөз вә ифадә.

Фонетика вә грамматикаја аид. Азәрбајҹан әлифбасы. Азәрбајҹан дилиндәки спесифик сәсләр вә онлары бу дилин әлифбасында ифадә едән һәрфләр: ә, ө, ү, ч, к, ј, г, һ; рус әлифбасындакы и, ю, я һәрфләринин Азәрбајҹан әлифбасында график ишарәләрлә ифадәси; һеҹа;

исимләрин ҹәмләнмәси: -лар (-ләр) шәкилчиси, исимләрин һалланмасы; јијәлик (-ын, -ин, -ун, -үн), јөнлүк (-а, -ә), тә'сирлик (-ы, -и, -у, -ү) вә јерлик (-да, -дә) һаллары; шәхс әвәзликләри; суал әвәзликләри: *ким? нә? һарада? һара? нечә? нә вахт?*

фе'лин әмр формасы; кечмиш вә индики заман фе'лләри: -ды, -ди, -ду, -дү; -ыр, -ир, -ур, -үр шәкилчиләри; фе'лләрин шәхсә көрә дәјишмәси—шәхс сонлуглары: -ам, -әм; -сан, -сән; -ыг, -ик, -уг, -үк; -сыныз, -синиз, -сунуз, -сүнүз; -дыр, -дир, -дур, -дүр; инкар фе'лләри -ма, -мә; «идә» гошмасы.

Мүәјјәнлик билдирән сөз бирләшмәләринә аид нүмунәләр (*мәктәбин мүәллими, синфин шакирди* вә с.), чүмләјә аид нүмунәләр (*Ариф мәктәбдә охујур. Нина кинoја кетди* вә с.)

Шакирдләрин бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр

Шакирдләр бачармалыдырлар:

Динләјиб анлама үзрә: динләнилмиш чүмлә, сөз вә сәсләри мүәјјәнләшдирмәји; дәрсин үмуми кедишиндә истифадә олунан сөз вә ифадәләрин (*кәл, оху, салам, лөвһәјә кәл, дәрси данышын* вә с.) мә'насыны вә онлардан истифадә етмәји*; Азәрбајчан дилинә мәхсус саит вә самит сәсләри бир-бириндән ајырмағы, мүәллимин охудуғу кичик һәчмли ше'рләри, нәср парчаларыны баша дүшмәји*;

Данышма үзрә: кечмиш, индики заманларда шәхс сонлуглары илә ишләнмиш фе'лли чүмләләр сөјләмәји; тәркибиндә инкар фе'лләр вә «илә» гошмасы ишләнән чүмләләр тәртиб етмәји; әтраф аләмдәки әшјаларын вә мәтнләрдә тәсвир олунмуш објектләрин адыны сорушмаг үчүн суаллар вермәји вә һәмин суаллара чаваблар мүәјјәнләшдирмәји; бир нечә чүмләни мәнтиги ардычыллыгла дүзмәји (өјрәнилмиш материаллар әсасында), синифлә, мәктәб һәјаты илә бағлы кичик (бир нечә чүмләдән ибарәт) данышыг мәтнләри гурмағы*; репликалара (суал репликаларына) ајры-ајрылыгда шифаһи шәкилдә чаваб вермәји, репликаны кенишләндирмәји; ики-үч сөздән ибарәт чүмлә гурмағы; кичик һәчмли ше'рләри әзбәр сөјләмәји; ил, ај вә фәсилләр һаггында, күнүн вахтлары барәдә гыса мә'лумат вермәји; оху мәтнләринин мәзмунуна аид суаллар вермәји; өјрәнилмиш јени сөзләрдән истифадә едәрәк чүмләләр гурмағы (нәгли вә суал чүмләләри) вә фикрини јолдашларына чатдыра билмәји.

Оху үзрә: Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик сәсләри дүзкүн тәләффүз етмәји; сөзләри һечаларла (чо-раб, чү-чү, са-ры, ке-дир), охумағы; тәләффүз нормаларына, интонасија вә вурғуја риајәт едәрәк мәтнләри охумағы*; верилмиш ше'р вә нәср парчаларыны ифадәли охумағы; диалоглу кичик мәтнләри репликалар үзрә охумағы*; бир нечә репликалы диалог мәтнләринин репликаларыны дүзкүн охумағы; суаллара оху мәтнләриндән истифадә етмәклә шифаһи шәкилдә чаваб вермәји; мәтни Азәрбајчан дилиндә вә әксинә, шифаһи тәрчүмә етмәји.

Јазы үзрә: Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик һәрфләри дүзкүн јазмағы; өз адыны, фамилијасы вә атасынын адыны, ев үнваныны дүзкүн јазмағы; лөвһәдә верилмиш вә дәрсликдәки тәк-тәк сөзләри, садә мүхтәсәр чүмләләри дүзкүн јазмағы; дәрсликдә һүснхәт гајдасы илә верилмиш сөзләрдән, сөз бирләшмәләриндән вә садә мүхтәсәр чүмләләрдән ибарәт јазы нүмунәләрини көчүрмәји, оху мәтнләриндән бә'зиләринин мәзмуна аид бир нечә чүмлә јазмағы; оху мәтнләринин мәзмунуна аид суаллара чаваб јазмағы*; рус дилиндә верилмиш мәтни Азәрбајчан дилинә вә әксинә, јазылы тәрчүмә етмәји.

IV СИНИФ (70 саат)

Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар

Аиләдә: валидејнләрә мүнасибәт, онлара ев ишләриндә көмәк етмәк вә зәһмәтләринә гијмәт вермәк һаггында мәтнләр.

Тәбиәт вә инсан әмәји: бәшәријјәтин јахын досту вә көмәкчиси даһи рәһбәр В. И. Ленинин һәјаты вә ингилабын јол көстәрәни олмасы; ичтимаи јерләрдә инсанларын давранышы, бир-биринә мүнасибәти—јолдашлыг, достлуг һаггында мәтнләр;

Бајрам шәнликләри: бајрам шәнлијинин тәшкили вә кечирилмәсинә, ушагларын өз валидејнләрини тәбрик етмәләринә аид мәтнләр.

Вахт: баһар фәслинин кәлиши илә әлагәдар тәбиәтин ојанмасы; гушларын узаг өлкәләрдән учуб кәлмәси вә инсанларын тәбиәтә мүнасибәти һаггында мәтнләр.

Вәтән: чохмилләтли Советләр Өлкәси, онун һүдудсуз сәрһәдләри, бајрағы, көлләри, чајлары; көзәл шәһәрләринин кениш күчәләри вә метросу һаггында мәтнләр.

Дил материаллары.

Лүғәтә аид. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын тәхмини мигдары: 150—200 (200—250*) сөз вә ифадә.

Фонетика вә грамматикаја аид. Рус дилиндә олмајан сәс вә һәрфләр; *ә, ө, ү, к, ч, г, ј, һ,* апостроф (') *к* һәрфинин ики сәси ифадә етмәси.

Исимләрин чәмләнмәси: -лар (-ләр) шәкилчиси; исимләрин һалланмасы -дан (-дән) шәкилчиси; мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси: -ым (-им, -ум, -үм), -м; -ы (-и, -у, -ү); -сы (-си, -су, сү) шәкилчиләри; сыра сајлары: -ынчы (инчи, - унчу; -үнчү), -ынчы (-инчи шәкилчиләри; *кимә? нәјә? һараја? кимдән? нәдән? һарадан?* суал әвәзликләри; фе'лин мәсдәр формасы: -маг (-мәк) шәкилчиси; нәгли кечмиш заман фе'лләри: -мыш (-миш, -муш, -мүш) шәкилчиси; индики заман фе'лләри: -ыр (-ир, -ур, -үр) шәкилчиси; фе'лин шәхсә көрә дәјишмәси; -ыг (-ик, -уг, -үк)... шәкилчиләри.

Чүмләнин интонасијаја көрә нөвләри: нәгли вә суал (интонасија илә әмәлә кәлән) чүмләләринә аид нүмунәләр.

Шакирдләрин бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр

Шакирдләр бачармалыдырлар:

Динләјиб анлама үзрә: дәрс просесиндә мүәллимин данышығыны, оху мәтнләринин мәзмунуна аид онун гыса мә'луматыны, үмуми нитг ахынында өјрәдилмиш сөзләри,

сөз бирләшмәләрини*, мүәллимин охудуғу аталар сөзләрини, бөјүк олмајан ше'рләри, һекајәләри, нағыллары динләјиб анламағы*.

Данышма үзрә: дәрсдә мүәллимләри вә јолдашлары илә даныша билмәји, мүәллимә Азәрбајчан дилиндә суал вә чаваб вермәји*, 3—4 сөзлү чүмлә тәртиб етмәји, шакирдләри әһатә едән аилә вә мәктәб мүһити һаггында гыса мә'лумат вермәји (бизим аиләмиз, мәктәбин һәјәти, синиф отағлары, пионер дүшәркәсиндә вә с.)*, охунмуш мәтнләрин мәзмунуну данышмағы; охудуғу мәтндә башлыча фикри сөјләмәји*, мәтнин һиссәләри һаггында мә'лумат вермәји; иллүстрасијалар әсасында кичик диалог гурмағы, нә үчүн? нә вахт? (нә заман?) нә чүр? ким үчүн? суалларына шифаһи шәкилдә чаваб вермәји, кечилмиш охшар мөвзулар үзрә рабитәли диалог гурмағы*; репликалары кенишләндирмәји*; ситуасија үзрә диалоглары мүстәгил гурмағы*.

Оху үзрә: дәрсликдәки мәтнләри дүзкүн охумағы; охунан мәтнләрин мәзмунуну анламағы; охунан мәтнләрин мәзмуну үзрә суаллара чаваб вермәји вә ја мәтндән суаллара чаваб тапмағы; охунан мәтнләрә суаллар гојмағы*; мүәллимин суаллары үзрә мәтни һиссәләрә бөлмәји; охунмуш парчаларын мәзмунуну нағыл етмәји; репликалары охумагла, персонажын характеринә аид әсас чизкиләри вә онлара аид конкрет фактлары тә'јин етмәји; чохһечалы сөзләр, һеча елементләри үзрә сәлис вә ифадәли охумағы; чүмләнин сонунда фасилә етмәји; нәгли, суал вә нида чүмләләрини дүзкүн интонасија илә охумағы; чүмләләрдә ишләнән дурғу ишарәләринә ујғун оларағ интонасијаны көзләмәји*; диалоглардан ибарәт мәтнләри роллар үзрә охумағы*; ил әрзиндә өјрәнилән әсәрләрдән парчалары, ше'рләри ифадәли охумағы вә әзбәр сөјләмәји, рус дилиндә верилмиш мәтни Азәрбајчан дилинә вә әксинә, шифаһи тәрчүмә етмәји.

Јазы үзрә: Азәрбајчан дилинин грамматикасына мәхсус бүтүн спесифик һәрфләри дүзкүн јазмағы; тәләффүзү чәтин олан сөзләрин вә рабитәли мәтнләрин үзүнү көчүрмәји; лүғәт материалы үзрә кичик имла јазмағы; верилмиш сөзләри һечалара ајырараг јазмағы (син-фин, рәһ-бә-ри, кәл-ди...)*; бурахылмыш һәрфләри артырмагла үзүндән көчүрмәји; интонасијадан асылы оларағ чүмләнин сонунда суал, нида вә нөгтә ишарәсини ишләтмәји, белә чүмләләри дүзкүн интонасија илә охумағы, верилмиш суаллара 3—4 сөзлү чүмләләрлә јазылы чаваб вермәји, рус дилиндә верилмиш мәтни Азәрбајчан дилинә вә ја әксинә, јазылы тәрчүмә етмәји.

V СИНИФ (70 саат)

Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар

Аиләдә: ушагларын сәһәр тездән дуруб һазырланмасы вә мәктәбә кетмәләри, ахшам вә сәһәрләр евдә ата вә аналарына көмәк етмәләринә аид мәтнләр.

Мәктәбдә: Јени дәрс илинин башланмасына, шакирдләрин јај тә'тилиндә көрдүкләри ишләрә вә Азәрбајчан дилинә аид мәтнләр.

Тәбиәт, инсан әмәји вә идман: дағлар, чајлар, көлләр һаггында, ушагларын јај истираһәти дөврүндә кәнд тәсәррүфатына, шәһәрдә фабрик вә завода көмәк етмәси, идмана мараг көстәрмәләри һаггында мәтнләр.

Бајрам шәнликләри: 8 Март, Јени ил бајрамлары һаггында мәтнләр (ше'р вә нәср парчаларындан ибарәт).

Вахт: јаз вә гыш фәслинә аид мәтнләр (ше'р вә нәср парчалары).

Вәтән: ССРИ-нин кениш сәрһәдли, чохмилләтли Сүлһ вә Азадлыг дијары олмасы, республикамызын пајтахты Бакы шәһәри, онун күчәләри, әзәмәтли бидалары һаггында, кәнд мөвзусунда мәтнләр.

Дил материаллары.

Лүғәтә аид. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын мигдары: 250—300 (300—330*) сөз вә ифадә.

Фонетика, лексика вә грамматикаја аид. Ибтидаи синифләрдә кечилмишләрин тәкрары. Азәрбајчан дилиндәки спесифик сәсләр; апострофлу сөзләр; исмин чәмләнмәси; инсанлык, јешлук, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һаллары; сыра сајлары; *ким? нә? һара? кимә? һарада?* вә с. суал әвәзликләри; инкар фе'лләр; фе'лин әмр вә хәбәр формалары.

Синтаксис вә дурғу ишарәләри. Сөз бирләшмәси. Чүмлә, мәгсәдә көрә чүмләнин нөвләри: нәгли, суал, әмр вә нида чүмләләри, онларын сонунда дурғу ишарәләринин ишләдилмәси. Чүмлә үзвләри: баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр. Һәмчинс үзвлү чүмләләр. Хитаб. Садә вә мүрәккәб чүмләләр. Диалог.

Фонетика. Азәрбајчан әлифбасы (әлифба чәдвәли). Азәрбајчан дилиндә ишләнән спесифик сәсләр вә онлары бу дилин әлифбасында ифадә едән һәрфләр: ә, ө, ч, ү, к, г, ј, һ. Узун тәләффүз олунан саитләр. Гоша саитли сөзләр вә онларын тәләффүзү. *К* һәрфинин ики сәси (к—китаб, катиб; к—колхоз, клуб) ифадә етмәси. Апострофлу сөзләр. Һеча, Вурғу. Аһәнк гануну. Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы. Сөзүн тәркиби: көк вә шәкилчи. Шәкилчиләрин нөвләри: сөздүзәлдичиләр сөз јарадычылығынын васитәси кими. Мүрәккәб сөзләр. Мүрәккәб адлар. Ихтисарла јазылан бә'зи мүрәккәб адларын јазылышы вә охунушу.

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр

Шакирдләр билмәлидирләр:

Азәрбајчан әлифбасыны; Азәрбајчан дилиндә ишләнән спесифик сәсләри вә онларын ишарәләрини; бә'зи саит сәсләрин узун тәләффүз олунмасыны; гоша саитли сөзләри вә онларын тәләффүзүнү*; к һәрфинин ики сәси ифадә етмәсини; сөзләрдә апострофун ишләнмәсини; апострофлу сөзләрә вә онларын сәтирдән сәтрә кечирилмәсинә аид дүзкүн јазы гајдаларыны; Азәрбајчан дилиндә вурғунун, әсасән, сөзүн сон һечасы

Scanned with CamScanner

үзәринә дүшмәсини, аһәнк ганунуну; рус дилиндән фәргли олараг, Азәрбајчан дилиндә сөз тәркибинин көк вә шәкилчиләрдән ибарәт олмасыны; сөзүн мә'налы һиссәләринин (сөз көкү, сөздүзәлдичи вә грамматик шәкилчиләр) вәзифәләринә көрә фәргини*.

Ш а к и р д л ә р б а ч а р м а л ы д ы р л а р:

Фонетика вә морфолоҝија үзрә: «исим+исим», «сифәт+исим» моделинә ујғун сөз бирләшмәләри дүзәлтмәји; чүмлә үзвләринә суал вермәји*; баш үзвләрдән, һәм баш вә һәм дә икинчи дәрәчәли үзвләрдән ибарәт садә чүмләләр, һәмчинин үзвлү вә хитаблы чүмләләр тәртиб етмәји, мүрәккәб чүмләләр гурмағы*; Азәрбајчан һәрфләринин әлифба сырасы илә дүзҝүн сөјләмәји; Азәрбајчан дилиндә ишләнән спесифик сәсләри дүзҝүн тәләффүз етмәји вә бу дилин әлифбасында онларын ифадәчиси олан һәрфләри дүзҝүн јазмағы; гошасаитли вә гошасамитли сөзләри дүзҝүн охумағы, дүзҝүн јазмағы*; апострофлу сөзләри дүзҝүн охумағы вә дүзҝүн јазмағы; сөзләри һечаларына дүзҝүн ајырмағы вә дүзҝүн вурғу илә тәләффүз етмәји; верилмиш сөз көкләриндән вә сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән истифадә едәрәк јени сөзләр дүзәлтмәји.

Динләјиб анлама үзрә: мүәллимин дәрс заманы данышығыны, ајын тарихинә, һәфтәнин ҝүнләринә аид суалларыны, мүәллимин вә јолдашларынын оху мәтнләринин мәзмунуна ујғун суалларыны анламағы; охунмуш гираәт мәтнләринин мәзмунуну баша дүшмәји*.

Данышма үзрә: кичик һәчмли садә вә мүрәккәб чүмләләрдән истифадә едәрәк фикрини јолдашларына чатдырмағы; чүмләнин мәгсәдә ҝөрә нөвләриндән истифадә етмәклә кичик һәчмли мәтн тәртиб етмәји; чүмлә гураркән һәмчинин үзвләрдән вә хитаблардан истифадә етмәји; садә вә мүрәккәб чүмләләрин фәргини изаһ етмәји;

мәтни һиссәләрә ајырараг мә'лумат вермәји; иллүстрасија материаллары әсасында кичик данышыг мәтни тәртиб етмәји (мүәллимин суалларынын көмәји илә) аиләси, мәшғәләси, ојуну һаггында данышмағы; диалогу монологлашдырмағы, ситуасија үзрә мүстәгил диалог гурмағы*; кечилмиш ше'рләри әзбәр сөјләмәји.

Оху үзрә: мәтндә верилән спесифик сәсли, гоша саитли вә гоша самитли, апострофлу сөзләри дүзҝүн охумағы; сөзләрдә вурғуну јерли-јериндә ишләтмәји; охунмуш мәтни мә'налы һиссәләрә бөлмәји; Азәрбајчан әлифбасына әсасән лүғәтдән истифадә етмәји; мәтндәки чүмләләрдә баш үзвләри ајырмағы, диалог шәклиндә олан мәтнләрдә ајры-ајры персонажларын репликаларыны тә'јин етмәји вә онларын дили илә охумағы; рус дилиндән Азәрбајчан дилинә вә әксинә, шифаһи тәрҹүмә етмәји.

Јазы үзрә: кичик һәчмли имла јазмағы, јазыда мүрәккәб сөзләр, адлар вә ихтисарла јазылан мүрәккәб адлара аид гајдалара әмәл етмәји*; верилмиш суаллара јазылы ҹаваб һазырламағы*; 4—5 чүмлә һәчминдә јазылы мәтн тәртиб етмәји; рус дилиндән Азәрбајчан дилинә вә әксинә, јазылы тәрҹүмә етмәји; гыса мәктуб јазмағы.

VI СИНИФ (70 саат)

Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар

А и л ә д ә: ушагларын аиләдә валидејнләринә көмәк етмәләри (мәтбәх вә һәјәтјаны ишләрдә) барәдә мәтнләр.

М ә к т ә б д ә: пионер һәјаты, ССРИ халгларынын мүхтәлиф милләтләриндән олан ушагларын бир-бирилә достлуг әлагәләри сахламалары; фәнн кабинетләринин зәнҝинләшдирилмәсиндә мүәллимләринә көмәк етмәләри барәдә мәтнләр.

Т ә б и ә т, и н с а н ә м ә ј и в ә и д м а н: өлкәмизин ҝөзәл јерләри; мәһсул топланышы; мәктәблиләрин мәһсул топланышында иштиракы; В. И. Ленинин ушаглыг илләри, онун әмәји, бөјүк зәһмәтә олан мүнасибәти; идман, инсанларын сағламлығында онун ролуна даир мәтнләр.

Б а ј р а м ш ә н л и к л ә р и: 23 Феврал вә 28 Апрел ҝүнләри һаггында мәтнләр.

В а х т: јаз фәслиндә тәбиәтин ојанмасына, Азәрбајҹанда апарылан тәсәррүфат ишләринә аид мәтнләр.

В ә т ә н: Бөјүк Вәтәнимиз, елмин, техниканын инкишафы илә бағлы онун сон дөврләрдә әлдә етдији мүвәффәгијјәтләр һаггында мәтнләр.

Дил материаллары.

Л ү ғ ә т ә а и д. Шаҝирдләрин лүғәт еһтијатынын мигдары: 250—300 (300—350*) сөз вә ифадә.

Грамматикаја аид. Исим. Тәк вә ҹәм исимләр, исимләрин һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри.

Сифәт. Сифәтин чүмләдә ролу (әсасән тә'јин вә хәбәр вәзифәсиндә ишләнмәси), сифәтин мүгајисә дәрәҹәләринин грамматик әламәтләри. Сифәтин чүмләдә исим кими ишләнмәси.

Сај. Мигдар вә сыра сајлары. Рус дилиндән фәргли олараг мигдар сајларындан сонра исмин ҹәмләнмәмәси. Мүрәккәб мигдар сајларынын јазылышы. Сыра сајларынын әрәб вә рум рәгәмләри илә ифадәси, чүмләдә ишләнмәси.

Әвәзлик. Әвәзлијин чүмләдә ролу. Шәхс, ишарә, суал әвәзликләри, гејри-мүәјјән әвәзликләр, онларын чүмләдә ишләнмәси.

Фе'л. Фе'лин чүмләдә ролу. Мәсдәр. Фе'лләрин замана вә шәхсә ҝөрә дәјишмәси. Фе'л көкләриндән дүзәлән фе'лләрин мә'на нөвләри: ади нөв, мәчһул нөв, гаршылыг нөв, ичбар нөв, гаршылыг-биргәлик нөв. Фе'лин формалары: әмр формасы: хәбәр формасы, ҝәрәклик формасы вә онун үч јолла әмәлә ҝәлмәси; фе'лин шәрт формасы. Тәсдиг вә инкар фе'лләр. Иди, имиш һиссәчикләри, онларын јазылышы.

Шаҝирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр

Ш а к и р д л ә р б и л м ә л и д и р л ә р:

Исим үзрә: исмин чүмләдә ролуну, исимләрдән инсан ады билдирәнләрин *ким?* галан ҹанлы вә ҹансыз әшјаларын адларынын *нә?* јер билдирәнләрин *һара?* суалларына ҹаваб вермәсини; исимләрин ҹәмләнмәсини; исмин јијәлик вә тә'сирлик һалларынын диҝәр һаллардан фәргли хүсусијјәтләрини*; мәнсубијјәт шәкилчиләрини.

Сифәт үзрә: сифәтин чүмләдә ролуну*; сифәтин мүгајисә дәрәҹәләрини*; азалтма вә чохалтма дәрәҹәләринин әламәтләрини.

Сај үзрә: сајын чүмләдә ролуну*; рус дилиндән фәргли олараг мигдар сајларындан сонра исмин тәкдә ишләнмәсини; сајларын исим кими һалланa билмәсини*.

Әвәзлик үзрә: әвәзлијин чүмләдә ролуну*; әвәзликләрин мә'нача *бөлҝүсүнү*: шәхс *(мән, сән, о, биз, сиз, онлар)* вә ишарә *(о, бу, елә, белә)* әвәзликләрини.

Фе'л үзрә: фе'лин чүмләдә ролуну*; рус дилиндән фәргли олараг мәсдәрин һаллана билмәсини; фе'лләрин замана вә шәхсә ҝөрә дәјишмәсини; фе'л көкләриндән дүзәлән фе'лләрин мә'на нөвләрини*; ҝәрәклик вә шәрт формаларынын мә'на вә шәкилчиләрини; инкарлыг шәкилчисини; фе'л формаларынын һекајә вә рәвајәтинин грамматик әламәтләрини; иса, иди вә имиш һиссәчикләринин башга нитг һиссәләриндән сонра ишләнмәси һалларыны.

Ш а к и р д л ә р б а ч а р м а л ы д ы р л а р:

Грамматика үзрә: исимләрә мүвафиг суаллар вермәји; мәтндән исимләри сечиб ҝөстәрә билмәји вә әлавә мисаллар сөјләмәји; исимләрә ҹәм шәкилчиси артырараг мүвафиг чүмләләрдә ишләтмәји; исимләри һалландырмағы*; исимләри мәнсубијјәтә ҝөрә дәјишдирмәји*; чүмләдәки сифәтләри мүәјјән етмәји; мәтндәки сифәтләрин һансы дәрәҹәдә ишләндијини тә'јин етмәји вә ајры-ајры сифәт дәрәҹәләринә аид нүмунәләр сөјләмәји*; бә'зи сифәтләри чүмләдә исим кими ишләдә билмәји; мәтндәки сајлары сечә билмәји вә саја аид өзүндән нүмунәләр ҝөстәрмәји; чүмләдә мигдар сајларындан сонра ҝәлән исимләри дүзҝүн ишләтмәји; мәтндәки әвәзликләри сечиб ҝөстәрмәји вә она аид өзүндән әлавә мисаллар сөјләмәји*; әвәзликдән нитгдә истифадә етмәји; мәтндәки фе'лләри сечиб ҝөстәрә билмәји вә онлара аид нүмунәләр сөјләмәји*; фе'лләри замана вә шәхсә ҝөрә дәјишдирмәји*; заман шәкилчиләрини фе'лләрә артырмағы вә нитгдә онлардан истифадә етмәји; мүхтәлиф нөв фе'лләрдән, фе'л формаларындан нитгдә истифадә етмәји; *иса, иди, имиш* һиссәчикләрини башга нитг һиссәләри илә ишләтмәји.

Динләјиб анлама үзрә. Мүәллимин вә ја шаҝирд јолдашынын мүвафиг мәтнләр үзрә суалларына ҹаваб вермәји: өјрәнилмиш мөвзулар үзрә мүсаһибәни нитгини, охунмуш мәтнин мәзмунуну (лүғәтләрин көмәји илә) анламағы*; охунмуш мәтнин мәзмунуну лүғәтин көмәјинә олмадан анламағы, охунмуш бәдии парчаларда олан абзаслары мүәјјәнләшдирмәји*; охунмуш бәдии парчаны мә'налы һиссәләрә ајырмағы.

Данышма үзрә. Верилмиш мөвзулар үзрә гираәт мәтнләринин мәзмунуну данышмағы*; гираәт мәтнләринин сонунда нәзәрдә тутулмуш суаллара ҹаваб вермәји (мүәллимин көмәји илә); садә ҝениш чүмләләр дүзәлтмәји; програмда нәзәрдә тутулмуш мөвзулар үзрә 3—4 чүмлә илә данышмағы; синиф јолдашлары вә мәктәб һаггында гыса мә'лумат вермәји; данышығында исим, сифәт, әвәзлик вә фе'лләрин грамматик формаларындан јерли-јериндә истифадә етмәји; верилмиш ше'рләри әзбәр сөјләмәји;

Оху үзрә. Мәтни уҹадан вә сәссиз охумағы*; јазылышы илә тәләффүзү арасында фәрг олан сөзләри дүзҝүн охумағы (мүәллимин көмәји илә*); чүмләләри охујаркән дурғу ишарәләринә мүвафиг фасиләләрә риајәт етмәји; мәтни мә'налы һиссәләрә ајырараг она башлыглар гојмағы; рус дилиндән Азәрбајчан дилинә вә әксинә, шифаһи тәрҹүмә етмәји.

Јазы үзрә. Кичик һәчмли имла јазмағы; охунмуш мәтнә аид јазылы план тутмағы; јазыларында исим, сифәт, сај, әвәзлик вә фе'лләрин орфографијасына аид гајдалара әмәл етмәји; 5—6 чүмлә һәчминдә јазылы мәтн тәртиб етмәји; рус дилиндән Азәрбајчан дилинә вә әксинә, јазылы тәрҹүмә етмәји; кичик мәктуб јазмағы.

VII СИНИФ (70 саат)

Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар

Е в д ә: ушагларын аиләдә давранышларына, валидејнләринә көмәк етмәләринә аид мәтнләр.

М ә к т ә б д ә: пионер тәшкилаты, онун ганунлары вә символлары, фәалијјәти барәдә мәтнләр.

Т ә б и ә т, и н с а н ә м ә ј и в ә и д м а н: Азәрбајҹанын битки вә һејванлар алəми; дағлары, мешәләри вә чајлары, инсан әмәји васитәсилә онлардан истифадә едилмәси, електрик стансијаларынын тикилмәси вә истифадәјә верилмәси; јај вә гыш ајларында истифадә едилән идман нөвләринә даир мәтнләр.

Б а ј р а м ш ә н л и к л ә р и: Октјабр ингилабы. Конститусија ҝүнүнә аид мәтнләр.

В а х т: Азәрбајҹанда пајыза вә гыша аид мәтнләр.

В ә т ә н: бизим Вәтәнимиз, онун ҝенишлији, ССРИ халгларынын достлуғу, онларын монолит бирлији, өлкәмизин музејләри һаггында мәтнләр.

Дил материаллары

Л ү ғ ә т ә а и д. Шаҝирдләрин лүғәт еһтијатларынын тәхмини мигдары: 250—300 (300—350*) сөз вә ифадә.

Г р а м м а т и к а ј а а и д. Фе'ли бағлама. Фе'ли бағлама фе'лин хүсуси формасы кими; һәрәкәтин тәрзә ҝөрә тамамлајан фе'ли бағламалар вә онлардан нитгдә истифадә олунмасы.

Зәрф. Зәрфин чүмләдә ролу. Дүзәлтмә вә мүрәккәб зәрфләрин әмәлә ҝәлмәси. Му-

Scanned with MOBILE SCANNER

рәккәб зәрфләрин јазылышы. Зәрфин мә'нача нөвләри вә онлардан нитгдә истифадә олунмасы.

Гошма. Гошма көмәкчи нитг һиссәси кими. Гошмалардан нитгдә истифадә олунмасы.

Бағлајычы. Бағлајычы көмәкчи нитг һиссәси кими. Бағлајычылардан нитгдә истифадә олунмасы.

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр

Шакирдләр билмәлидирләр:

Фе'ли бағлама үзрә: фе'ли бағламанын фе'лин хүсуси формасы олмасыны*; бир груп фе'ли бағлама шәкилчиләрини: -мадан (-мәдән), -араг (-әрәк), -јараг (-јәрәк), -аркән (-әркән), -јаркән (-јәркән); һәрәкәти тәрзә вә замана көрә тамамлајан фе'ли бағлама шәкилчиләрини.

Зәрф үзрә: зәрфин ҹүмләдә ролуну*; дүзәлтмә вә мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәсини*; дүзәлтмә зәрф әмәлә кәтирән шәкилчиләри: -ла (-лә), -дан (-дән); -ча (-чә); -часына (-чәсинә); зәрфин мә'нача нөвләрини*.

Гошма үзрә: гошма көмәкчи нитг һиссәси кими; рус дилиндәки сөз өнлүкләриндән фәргли олараг, Азәрбајҹан дилиндә гошмаларын гошулдуглары сөздән сонра кәлмәсини, *тәрәф, сары, доғру, дәк*, -чан (-чән) гошмаларыны.

Бағлајычы үзрә: бағлајычынын көмәкчи нитг һиссәси олмасыны; *вә, лакин, амма анҹаг; һәм, һәм дә; нә, нә дә; ја, ја да* бағлајычыларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар:

Грамматика үзрә: мәтндә фе'ли сифәтләри тапыб көстәрмәји вә она аид әлавә нүмунәләр сөјләмәји; верилмиш фе'лләрдән фе'ли сифәтләр дүзәлтмәји; фе'ли сифәтләри верилмиш исимләрлә дүзкүн әлагәләндирмәји; мәтндән фе'ли бағламалары тапыб көстәрмәји вә она аид әлавә нүмунәләр сөјләмәји; верилмиш фе'лләрдән фе'ли бағлама дүзәлтмәји; ҹүмләдә зәрфи тапыб көстәрмәји вә она аид әлавә нүмунәләр сөјләмәји вә нитгдә онлардан истифадә етмәји; мәтндән гошмалары сечиб көстәрмәји вә онлара аид әлавә мисаллар сөјләмәји, *кими, башга, тәрәф, сары, -дәк, -чан (-чән)* гошмаларындан нитгдә дүзкүн истифадә етмәји; мәтндән бағлајычылары сечиб көстәрмәји вә онлара аид әлавә мисаллар сөјләмәји; *вә, лакин, амма, анҹаг, һәм, һәм дә, нә, нә дә, ја, ја да* бағлајычыларындан нитгдә истифадә етмәји.

Динләјиб анлама үзрә: өјрәнилмиш мөвзулар үзрә мүсаһибәни нитгинин анламағы, мүвафиг мәтнләр үзрә мүәллимин суалларыны баша дүшмәји; охунмуш мәтнин мәзмунуну лүғәтин көмәји олмадан анламағы*, диалог шәклиндә гурулмуш мәтнләри динләјәркән орадакы репликалары мүәјјәнләшдирмәји.

Данышма үзрә: верилмиш мөвзулар үзрә оху мәтнләринин мәзмунуну данышмағы (мүәллимин көмәји илә)*; оху мәтнинин сонунда верилмиш суаллара садә ҹүмләләрлә ҹаваб вермәји; верилмиш сөзләрдән истифадә едәрәк тәркибиндә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, зәрф вә көмәкчи нитг һиссәләри олан ҹүмләләр дүзәлтмәји вә шифаһи нитгдә онлардан истифадә етмәји*; програмда нәзәрдә тутулан мөвзулар үзрә 4—5 ҹүмлә илә данышмағы; мүхтәлиф објект вә иллүстрасија материаллары һаггында данышмағы; һәмин објектләри тәсвир етмәји*; өјрәнилмиш сөзләр әсасында кичик һәҹмли диалоглу мәтнләр тәртиб етмәји; нәзәрдә тутулмуш ше'рләри әзбәр сөјләмәји.

Оху үзрә: оху мәтнләрини сәссиз вә сәсли охумағы, јазылышы илә тәләффүзү арасында фәрг олан сөзләри дүзкүн охумағы (мүәллимин көмәји илә); мүәллимин көмәји олмадан мәтндә јазылышы илә тәләффүзү арасында фәрг олан сөзләри охумағы; мүвафиг мәтнләри роллар үзрә охумағы; верилмиш ше'р парчаларыны дүзкүн охумағы; рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә вә әксинә, шифаһи тәрҹүмә етмәји.

Јазы үзрә: кичик һәҹмли имла јазмағы, дәрсликдән мүвафиг јазылы чалышмалары јеринә јетирмәји; зәрф, гошма, бағлајычы, әдат вә нидаларын орфографијасына аид гајдалара әмәл етмәји; мәтнин һиссәләринә аид башлыглары мүәјјәнләшдирәрәк план формасында јазмағы; кичик һәҹмли ифадә јазмағы, рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә вә әксинә, јазылы тәрҹүмә етмәји; гыса мәктуб јазмағы.

VIII СИНИФ (70 саат)

Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар

Аиләдә: анаја вә атаја мәһәббәтлә бағлы мәтнләр (ше'р, јахуд нәср парчалары)

Мәктәбдә: фәнн дәрнәкләри (о ҹүмләдән Азәрбајҹан дили дәрнәји), шакирдләрин һәмин дәрнәкләрдә иштиракы вә дил өјрәнмәләринә аид мәтнләр.

Тәбиәт, инсан әмәји вә идман: тәбиәт һадисәләри, тәбиәти мүһафизә, шакирдләрин истираһәти вә марагы, истеһсалат бригадаларында чалышмалары, гәһрәман колхозчулар, сағламлыг вә идмана аид мәтнләр.

Бајрам шәнликләри: Јени илә аид мәтнләр (ше'р, јахуд нәср парчалары)

Вахт: Јај фәслиндә истиләрин дүшмәси, тәрәвәз биткиләринин вә бир сыра мејвәләрин јетишмәси, пајыз, пајызда маһсулун топланмасы, һаваларын сојумасы, көчәри гушларын учуб кетмәси, јарпагларын саралмасына аид мәтнләр.

Вәтән: совет адамларынын әмәк ҹәбһәсиндә вә космосда гәһрәманлығы, сүлһ уғрунда мүбаризәси, өлкәмизин елм вә техника, кино вә театр сәнәти саһәсиндә јениликләрина, Азәрбајҹанын тәсәррүфатына аид мәтнләр.

Дил материаллары

Лүғәтә аид. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын тәхмини мигдары 250—300 (300—350*) сөз вә ифадә.

Грамматикаја аид. Сөз бирләшмәси. Ҹүмлә. Ҹүмләнин интонасијаја көрә нөвләри. Ҹүмләнин баш үзвләри: мүбтәда, хәбәр; икинчи дәрәҹәли үзвләр: тә'јин, тамамлыг вә зәрфлик. Һәмҹинс үзвлү ҹүмләләр. Хитаблар, ара сөзләр, бәли, јох, хејр сөзләри вә онларда дурғу ишарәләринин ишләнмәси.

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр

Шакирдләр билмәлидирләр:

Ҹүмлә үзвләри вә ҹүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләр үзрә: сөз бирләшмәси илә ҹүмләнин фәргини*; ҹүмлә үзвләринин тәснифини; јазылы нитгдә һәмҹинс үзвләр арасында веркүл ишарәсинин гојулмасыны; «вә» бағлајычысынын ишләнмәсини*; шифаһи нитгдә һәмҹинс үзвләр арасында фасилә едилмәсини; ҹүмлә дахилиндә хитаб вә ара сөзләр ишләнән мәгамда мүвафиг фасиләләрин олмасыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар:

Грамматика үзрә: мәтндән сөз бирләшмәләрини сечиб көстәрмәји вә она әлавә нүмунәләр сөјләмәји*; *«исим+исим», «сифәт+исим», «исим+фе'л», «зәрф+фе'л»* моделинә ујғун бирләшмәләр тәртиб етмәји; ҹүмләнин интонасијасына дүзкүн әмәл етмәји; мәтндәки ҹүмлә үзвләринин тә'јин етмәји вә онлара аид әлавә мисаллар көстәрмәји*, нитгдә хәбәрлә мүбтәданы дүзкүн узлашдырмағы; мәтндәки һәмҹинс үзвләри сечиб көстәрмәји*; сонунҹу һәмҹинс үзвдән әввәл «вә» бағлајычысыны ишләтмәји; һәмҹинс үзвләрдә вә үмумиләшдириҹи сөзләрдә интонасијаја дүзкүн риајәт етмәји; мәтндә хитаблары, *бәли, јох, хејр* сөзләринин вә ара сөзләрин интонасијасына дүзкүн риајәт етмәји вә јазыда онларла әлагәдар дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји.

Динләјиб анлама үзрә: өјрәнилмиш мөвзулар үзрә мүсаһибин данышығыны анламағы вә онун суалларыны баша дүшмәји; синиф јолдашларынын оху мәтнләринин мәзмунуна аид фикирләрини анламағы, һәмин фикирләри баша дүшмәји*; радио вә телевизија верилишләриндә мүрәккәб олмајан мәтнләри анламағы*.

Данышма үзрә: верилмиш мөвзулар үзрә оху мәтнләринин мәзмунуну данышмағы*; оху мәтнләринин сонундакы суаллара садә кениш ҹүмләләрлә ҹаваб вермәји; һәмҹинс үзвлү ҹүмләләрдән истифадә етмәји; програмда нәзәрдә тутулмуш материаллар үзрә 5—7 ҹүмләдән ибарәт шифаһи мәтн тәртиб етмәји; охунмуш парчалара аид план тәртиб етмәји вә мәтнин мәзмунуну план әсасында сөјләмәји (мүәллимин көмәји илә)*.

Оху үзрә: ҹүмләләрдә мәнтиги вурғуну, садә ҹүмләнин интонасијасыны, хитабларын вә ара сөзләрин ишләнмәси заманы фасиләни көзләмәклә мәтнләри дүзкүн охумағы*; мәтнин мәзмунуна аид мүәллимин суалына ҹаваб тапмаг үчүн ону сәссиз охумағы; мүәллимин көмәји олмадан мәтнләрдә јазылышы вә тәләффүзү арасында фәрг олан сөзләри охумағы; верилмиш ше'р парчаларыны ифадәли охумағы; мәтндән ирәли кәлән әсас фикри мүәјјәнләшдирмәји; рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә вә әксинә, шифаһи тәрҹүмә етмәји.

Јазы үзрә: кичик һәҹмли имла јазмағы; дәрсликдә верилмиш мүвафиг чалышмалары иҹра етмәји; интонасијаја көрә фәргләнән ҹүмләләрдә, хитабларда, ара ҹүмләләрдә дурғу ишарәләринин ишләнмә гајдасына әмәл етмәји; охунмуш әсәрләрин мәзмунуна аид гејдләр апармағы, кичик һәҹмли ифадә јазмағы; өз аиләси һаггында бир нечә ҹүмлә илә мә'лумат вермәји; гыса автобиографија јазмағы, рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә вә әксинә, јазылы тәрҹүмә етмәји.

IX СИНИФ (70 саат)

Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар

Аиләдә: аилә үзвләринә, ата вә анаја аид мәтнләр (ше'р вә нәср парчалары).

Мәктәбдә: мәктәбин тәһсил оҹағы олмасы, инкишафына диггәт көстәрилмәси, өлкәмиздә она хүсуси гајғы илә јанашылмасы һаггында мәтнләр (ше'р вә нәср парчалары).

Тәбиәт, инсан әмәји вә идман: доғма тәбиәт, онун көзәлликләри, В. И. Ленинин әмәкчи халгын рәһбәри олмасы; совет халгынын мүвәффәгијјәтләри вә тарихи гәһрәманлығы; Советләр Өлкәсинин капиталист өлкәләриндән игтисади вә сосиал үстүнлүкләри; идман јарышлары вә идманын тарихинә аид мәтнләр (ше'р вә нәср парчалары).

Бајрам шәнликләри: 1 Мај вә 9 Мај күнләринә аид мәтнләр (ше'р вә нәср парчалары).

Вахт: Јај вә пајыз фәсилләринә аид мәтнләр (ше'р вә нәср парчалары).

Вәтән: ССРИ-нин бејнәлхалг мигјасда нүфузуна, елм вә техника саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләринә, халгларын һәјатында рус дилинин әһәмијјәтинә, Азәрбајҹанын сәнајесинә аид мәтнләр.

Дил материаллары.

Лүғәтә аид. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын мигдары: 250—300 (300—350*) сөз вә ифадә.

Грамматикаја аид. IV—VIII синифләрдә кечилмишләрин тәкрары. Мүрәккәб ҹүмләләр. Табесиз мүрәккәб ҹүмләләр: бағлајычылы (компонентләри *вә, лакин, амма, анҹаг* бағлајычылары илә бағланан) вә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб ҹүмләләр һаггында үмуми мә'лумат, онлардан нитгдә истифадә едилмәси.

Табели мүрәккәб ҹүмләләр (компонентләри әсасән «ки» бағлајычысы илә бағланан) һаггында үмуми мә'лумат, онлардан нитгдә истифадә едилмәси.

MOBILE SCANNER

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр

Шакирдләр билмәлидирләр:

Мүрәккәб чүмләләр үзрә: мүрәккәб чүмләләрин илкин структур-семантик хүсусијјәтләрини, табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрин фәргли хүсусијјәтләрини; будаг чүмләләрин нөвләрини*.

Шакирдләр бачармалыдырлар:

Грамматика үзрә: мәтндән бағлајычылы вә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләри тапыб көстәрмәји*; верилмиш бағлајычылардан истифадә едәрәк бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмлә гурмағы, бағлајычылы вә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләри дүзкүн тәләффүз етмәји; мәтндән табели мүрәккәб чүмләләри тапыб көстәрмәји; табели мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки баш вә будаг чүмләләри мүәјјәнләшдирмәји; тәрәфләри «ки» бағлајычысы илә бағланан табели мүрәккәб чүмләләр гурмағы, табели мүрәккәб чүмләнин интонасијасына дүзкүн әмәл етмәји.

Динләјиб анлама үзрә: мүсаһибинин данышығыны анламағы вә баша дүшмәји; синиф јолдашларынын оху мәтнинин мәзмунуна аид фикирләрини баша дүшмәји; Азәрбајҹан дилиндә садә радио вә телевизија верилишләринин динләјиб анламағы.

Данышма үзрә: верилмиш мөвзулар үзрә оху мәтнләринин мәзмунуну данышмағы; оху мәтнләринин сонундакы суаллара кичик һәчмли мүрәккәб чүмләләрдән истифадә етмәклә чаваб вермәји; програмда нәзәрдә тутулмуш мөвзулар үзрә 7—10 чүмләдән ибарәт шифаһи мәтн тәртиб етмәји; охунмуш парчалара аид план тәртиб етмәји вә мәтнин мәзмунуну план әсасында сөјләмәји; бәдии әсәрләрлә бағлы мә'лумат вермәји*; кичик һәчмли мә'рузәләрлә чыхыш етмәји*; шәхси һәјаты илә бағлы олан телевизија верилишләриндә вә ја кинофилмләрдә көрдүјү һадисәләри данышмағы.

Оху үзрә: лазыми интонасија вә фасиләни көзләмәклә мәтни дүзкүн охумағы; мүәллимин суалларына чаваб вермәк мәгсәди илә мәтни сәссиз охумағы; охунмуш бәдии парчаларда персонажы мүәјјән етмәји; садә гәзет вә журнал мәгаләләринин охумағы; рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә вә әксинә, шифаһи тәрҹүмә етмәји.

Јазы үзрә: имла јазмағы; дәрсликдәки мүвафиг чалышмалары ичра етмәји; мүрәккәб чүмләләрдә орфографија гајдаларына әмәл етмәји; ифадә јазы јазмағы, охунмуш бәдии әсәрләрә аид гејдләр етмәји*; рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә вә әксинә, јазылы тәрҹүмә етмәји.

X СИНИФ (70 саат)

Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар

Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри: нағыллар, бајатылар, аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр; Азәрбајҹан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринин һәјатына, әдәби-бәдии јарадычылығына аид мәтнләр.

Дил материаллары:

Лүғәтә аид. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын мигдары: 130—150 (150—200*) сөз вә ифадә.

Фонетика вә грамматикаја аид. Азәрбајҹан дилиндәки спесифик сәсләрин, о чүмләдән узун саитләрин тәләффүзүнә, фонетик тәһлилә аид чалышмалар; исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л, зәрф вә көмәкчи нитг һиссәләринә аид билкиләрин тәкрары (чалышмалар).

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр

Шакирдләр бачармалыдырлар:

Динләјиб анлама үзрә: мүсаһибин данышығыны баша дүшмәји; мүәллимин вә синиф јолдашларынын мүвафиг оху мәтнләринин мәзмунуна аид фикирләрини баша дүшмәји; мүәллимин мәтнә аид тәһлил характерли фикрини* вә охунмуш ше'рләрин мәзмунуну анламағы.

Данышма үзрә: јашадығы шәһәр вә ја кәнд һаггында данышығы; ичра етдији тапшырыг вә көрдүјү иш барәдә мә'лумат вермәји (мүәллимин көмәји илә); оху мәтнинин мәзмунуна аид суаллара чаваб вермәји; мәтнин мәзмунуна аид суалларла јолдашларына мүрачиәт етмәји; охунмуш мәтнин мәзмунуну сәрбәст нағыл етмәји*; охунмуш бәдии әсәрләрин гыса мәзмунуну сәрбәст данышмағы*; әдәби-бәдии кечәләрдә, диспут вә мүзакирәләрдә мә'рузә етмәји*; сүжетли шәкилләрин, Азәрбајҹан дилиндә ушаглар үчүн нәзәрдә тутулмуш радио вә телевизија верилишләринин мәзмунуну данышмағы.

Оху үзрә: диалоки вә монолоки мәтнләри дүзкүн охумағы; мәтнләрдә ифадә олунмуш әсас фикри мүәјјәнләшдирмәји; мәтни һиссәләрә ајырмағы вә онлара башлыг гојмағы; бәдии парчалардакы сурәтләрин дилиндән сөјләнилән фикирләрлә јазычынын өз сөзләрини (рич'әтләри) мүәјјәнләшдирмәји*; Азәрбајҹан дилиндә кичик гәзет вә журнал мәгаләләринин охујуб анламағы; рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә вә әксинә, шифаһи тәрҹүмә етмәји.

Јазы үзрә: мүәллимин суалларына чаваб јазмағы, бәдии мәтнләрин мәзмунуна аид суаллара чаваб јазмағы; имла јазмағы; бәдии мәтнләрин мәзмунуна, сурәтләрә аид гејдләр етмәји*; рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә вә әксинә, јазылы тәрҹүмә етмәји; кичик һәчмли иншә јазмағы*.

XI СИНИФ (70 саат)

Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар

Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри: дастанлар, гошма вә тапмачалар, аталар сөзләри; Азәрбајҹан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринин гыса биографијалары, әдәби јарадычылығы; дөври мәтбуатдан көтүрүлмүш очерк вә бәдии јазылар үзрә мәтнләр.

Дил материаллары:

Лүғәтә аид. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын мигдары 130—150 (150—200*) сөз вә ифадә.

Грамматикаја аид. Садә чүмләнин гурулушуна, чүмләдә хәбәрин мүбтәда илә узлашмасы, табели вә табесиз мүрәккәб чүмлә конструксијаларына аид чалышмалар.

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр

Шакирдләр бачармалыдырлар:

Динләјиб анлама үзрә: бәдии мәтнләрин мәзмунуна, сурәтләрин характеринә аид фикирләри; мүшаһидә етдикләри бәдии әсәрләрин мәзмунуна аид јолдашларынын фикирләрини.

Данышма үзрә: ичра олунмуш тапшырыглар вә көрүлмүш ишләр барәдә мә'лумат вермәји; охунмуш әсәрин, динләнилмиш сөһбәтин гыса мәзмунуну данышмағы, охунмуш русча мәтнин мәзмунуну азәрбајҹанча нағл етмәји, мүхтәлиф синифдәнкәнар тәдбирләрдә чыхышлар етмәји; охунмуш бәдии парчаларын мәзмунуну гыса шәкилдә данышмағы; охунмуш бәдии әсәрләр һаггында, орадакы сурәтләрин хүсусијјәтләри барәдә данышмағы*; тәсвири шәкилләрин, рус вә Азәрбајҹан дилләриндә радио вә телевизија верилишләринин мәзмунуну данышмағы; мүхтәлиф мөвзулар үзрә диалоки формада сөһбәт етмәји.

Оху үзрә: лазыми интонасија вә фасиләни көзләмәклә диалоки вә монолоки мәтнләри ифадәли, драм әсәрләрини роллар үзрә охумағы, Азәрбајҹан дилиндә олан бәдии парчалары рус дилинә вә рус дилиндә олан мәтнләри Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә етмәји; Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатындан, јазычы вә шаирләрин јарадычылығындан верилмиш бәдии нүмунәләрдә ирәли сүрүлмүш әсас идејалары мүәјјәнләшдирмәји; гәзет вә журнал мәгаләләрини, мүхтәлиф әмәли јазылары охујуб баша дүшмәји.

Јазы үзрә: садә вә мүрәккәб чүмләләрдән ибарәт имла мәтнләри үзрә имла јазмағы; бәдии мәтнләрдә ифадә олунмуш әсас фикрә, сурәтләрин характеринә аид гејдләр апармағы, рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә вә әксинә, јазылы тәрҹүмә етмәји; иншә јазмағы*.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин III—IX синифләриндә Азәрбајҹан дили үзрә шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары

А. Динләјиб анлама вә охун гијмәтләндирилмәси

Нәзәрдә тутулмуш синифләрдә Азәрбајҹан дилиндән шакирдләрин нитгинин мәзмунуну динләјиб анламы үзрә фәалијјәтләри ашағыдакы гијмәт нормаларындан истифадә етмәклә гијмәтләндирилир:

— әкәр шакирд нитгин мәзмунуну бүтөвлүкдә анлајырса, она «5» гијмәт верилир;
— әкәр шакирд нитгин мәзмунуну әсасән анлајырса, она «4» гијмәт верилир;
— әкәр шакирд нитгин мәзмунунун јарыдан чох һиссәсини анлајырса, она «3» гијмәт верилир;
— әкәр шакирд нитгин мәзмунунун јарыдан аз һиссәсини анлајырса, она «2» гијмәт верилир;
— әкәр шакирд нитгин мәзмунуну бүтөвлүкдә анламырса, она «1» гијмәт верилир.

Б. Данышма вә охун гијмәтләндирилмәси

Нәзәрдә тутулмуш синифләрдә Азәрбајҹан дилиндән шакирдләрин данышма үзрә фәалијјәти ашағыдакы көстәричиләрә көрә гијмәтләндирилир:

— әкәр шакирд верилмиш мәтнин мәзмунуну, мүәјјән ситуасија илә бағлы фикри програмын тәләбинә ујғун дүзкүн нитг нормалары әсасында дәгиг ифадә едә биләрсә вә нитги кечилән дил материаллары бахымындан дүзкүндүрсә, белә данышмаға «5» гијмәт верилир;

— әкәр шакирд верилмиш мәтнин мәзмунуну, мүәјјән вәзијјәтлә бағлы фикрини дил бахымындан програмын тәләбинә ујғун шәкилдә дүзкүн ифадә едә билир, лакин бә'зи сәсләрин тәләффүзүндә сәһвләрә, данышығында мүәјјән ардычыллығын позулмасы һалларына јол верирсә, белә данышмаға «4» гијмәт верилир;

— әкәр шакирд верилмиш мәтнин мәзмунуну, мүәјјән вәзијјәтлә бағлы фикрини нитг нормалары вә дил материаллары үзрә әсасән програмын тәләбинә ујғун ифадә едир, лакин дүшүндүкләрини там ифадә етмәкдә чәтинлик чәкир, кечилмиш дил материаллары бахымындан нитгинин дүзкүнлүјүнү лазыми дәрәҹәдә әмәл едә билмирсә, белә данышмаға «3» гијмәт верилир;

— әкәр шакирд верилмиш мәтнин мәзмунуну вә мүәјјән вәзијјәтлә бағлы фикрин чох һиссәсини програмын тәләбләри сәвијјәсиндә дүзкүн нитг нормалары бахымындан

MOBILE SCANNER

ифадә едә билмирсә, чохлу мә'на тәһрифләринә јол верирсә, белә данышмаға «2» гијмәт верилир;

— әкәр шакирд верилмиш мәтнин мәзмунуну, вәзијјәтлә бағлы мүәјјән фикри програмын тәләби бахымындан дүзкүн нитг нормалары вә дил материаллары үзрә ифадә етмәјә гәтијјән бачармырса, белә данышма «1» балла гијмәтләндирилир.

В. Оху вә онун гијмәтләндирилмәси

Нәзәрдә тутулмуш синифләрдә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин оху үзрә фәалијјәтләри ашағыдакы кестәричиләрә әсасән гијмәтләндирилир:

— әкәр шакирд верилмиш мәтни програмын тәләби бахымындан дәгиг вә дүзкүн охујур, онун мәзмунуну бүтөвлүкдә баша дүшүрсә, белә охуја «5» гијмәт верилир;

— әкәр шакирд верилмиш мәтни бә'зи тәләффүз сәһвләри илә охујур вә онун мәзмунуну, әсасән, баша дүшүрсә, белә охуја «4» гијмәт верилир;

— әкәр шакирд верилмиш мәтни бә'зи тәләффүз сәһвләри илә охујурса вә онун мәзмунунун јарыдан чох һиссәсини баша дүшүрсә, белә охуја «3» гијмәт верилир;

— әкәр шакирд верилмиш мәтнин мәзмунуну јарыдан чох баша дүшмүрсә, белә охуја «2» гијмәт верилир;

— әкәр шакирд верилмиш мәтнин мәзмунунун јарыдан чохуну баша дүшмүрсә, белә охуја «2» гијмәт верилир;

Г. Јазы вә онун гијмәтләндирилмәси

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә шакирдләрә Азәрбајчан дили үзрә дүзкүн јазы вәрдишләри ашыламаг әсас мәгсәд дејил. Буна бахмајараг, Азәрбајчан дилини икинчи дил кими практик истигамәтдә өјрәтмәк, шакирдләрин бу фәннә аид бачарыг вә вәрдишләрини јохламаг үчүн мүхтәлиф јазы нөвләриндән (имла, суаллара чаваб, инша вә с.) истифадә едилир. Хүсусилә V—XI синифләрдә белә јазылара даһа чох мүрачиәт олунур.

1. Имла.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилиндән имла јазылар рабитәсиз вә ја рабитәли мәтн үзрә апарылыр.

Имла јазы үчүн нәзәрдә тутулмуш мәтн шакирдләрин грамматик биликләринә ујғун олмалы, әсасән, онларын мәнимсәдикләри сөз еһтијатыны әһатә етмәлидир. Бу мәтнләр идеја-сијаси чәһәтдән мүасир тәләбләрә чаваб вермәли, тә'лими вә тәрбијәви әһәмијјәтә малик олмагла шакирдләрин Азәрбајчан дилинә олан марағыны артырмалыдыр.

V—XI синифләрдә апарылан имла јазыларын һәчми ашағыдакы кими олмалыдыр:

V синиф үчүн 25—30 (30—35*)
VI синиф үчүн 30—40 (40—60*)
VII синиф үчүн 40—50 (50—70*)
VIII синиф үчүн 50—60 (60—80*)
IX синиф үчүн 60—70 (70—90*)
X синиф үчүн 70—80 (80—100*).
XI синиф үчүн 80—90 (90—100*).

Имла јазылар гијмәтләндириләркән ашағыдакы сәһвләр нәзәрә алынмыр (лакин јазыда дүзәлиш едилир):

1) програм материаллары үзрә кечилмәјән, јахуд шакирдләрин јени таныш олдуглары гајдалара аид сәһвләр;

2) сөзүн фонетик гијафәсини кобуд шәкилдә тәһриф едән сәһвләр: мәсәлән, *дәфтәр* әвәзинә *дәтәр, пәнҹәрә* әвәзинә *пәнчәрә* вә с.

3) мүасир орфографијамызда ачыг-ашкар мүбаһисәли олан гајдалара аид сәһвләр; мәсәлән, *иди, имиш, исә* көмәкчи сөзләринин јазылышы илә әлагәдар бә'зи сәһвләр;

4) о, бу әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләдилмәси илә әлагәдар сәһвләр;

5) мүрәккәб адларда бөјүк һәрфин ишләнмәси илә әлагәдар сәһвләр;

6) бу вә ја дикәр дурғу ишарәсинин әвәзинә башгасынын ишләдилмәси илә әлагәдар сәһвләр;

7) мәтндә ејни бир орфограмын бир јердә дүзкүн, башга јердә јанлыш јазылмасына аид сәһвләр;

8) бир-биринә ујушан дурғу ишарәләриндән бирини бурахмаг вә ја онларын ишләдилмәсиндә ардычыллыға риајәт етмәмәклә бағлы сәһвләр.

Имла јазыларын гијмәтләндирилмәсиндә ашағыдакы нормалар нәзәрә алынир:

«5» гијмәт сәһвсиз, еләчә дә ән чоху 2 сәһв (2/0; 1/1); 1 сәһв (1/0; 0/)* олан имлаја верилир.

«4» гијмәт ән чоху 8 сәһв (5/3; 4/4; 3/5; 2/6; 1/7; 0/8) 7 сәһв (4/3; 3/4; 2/5; 1/6; 0/7) олан имлаја верилир.

«3» гијмәт ән чоху 14 сәһв (9/5, 8/6, 7/7, 6/8); 12 сәһв (7/5, 6/6; 5/7) олан имлаја верилир.

«2» гијмәт ән чоху 18 сәһв (9/9; 8/10, 7/11, 6/12); 16 сәһв, (8/8; 7/9, 6/10) олан имлаја верилир

«2» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш нормадан артыг сәһв олан имла «1» балла гијмәтләндирилир.

2. Суаллара чаваб.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә суаллара чавабдан бир јазы нөвү кими истифадә едилир. Бу јазы нөвү шакирдләрин верилмиш суаллара чаваблар тапмагла онлары ифадә етмәк үчүн мүвафиг чүмлә гурмаг бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмәјә, јохламаға имкан верир.

Јазылы чаваб үчүн суаллар охунмуш мәтн (шакирдләрә таныш олан, јахуд таныш олмајан), тамаша едилмиш филм, диафилм, шәкил үзрә верилә биләр.

Суаллара чавабын һәчми тәхминән ујғун синифләр үчүн имланын һәчминә бәрабәр олмалыдыр.

Јазылы чаваблар тамлығы, ајдынлығы вә ифадәлилији, чүмлә гурулушунун дүзкүнлүјү, орфографија вә дурғу ишарәси савады бахымындан гијмәтләндирилир.

Суаллара чаваблар ашағыдакы нормалар әсасында гијмәтләндирилир:

Суаллары там вә дәгиг ајдынлашдыран, сәһвсиз, јахуд ән чоху 2 (1)* нитг сәһви олан чавабларa «5» гијмәт верилир.

Суаллары әсасән там вә дәгиг ајдынлашдыран, ән чоху 4 (3)* нитг сәһви олан чавабларa «4» гијмәт верилир.

Суалларын јарыдан чох һиссәсини дүзкүн ајдынлашдыран ән чоху 6 (4)* нитг сәһви олан чавабларa «3» гијмәт верилир.

Суалларын јарыдан чохуну дүзкүн ајдынлашдырмајан чавабларa «2» гијмәт верилир.

«2» үчүн мүәјјән олунмуш нормадан чох сәһви олан чаваблар «1» балла гијмәтләндирилир.

3. Тәрчүмә.

Шакирдләрин азәрбајчанча практик нитгә нечә јијәләндикләрини ашкара чыхармаг үчүн тәрчүмә јазы нөвүндән истифадә едилир. Тәрчүмә үчүн материал сөзләрдән, чүмләләрдән вә рабитәли мәтнләрдән ибарәт ола биләр.

Азәрбајчан дилинә вә јахуд әксинә, тәрчүмә едилән мәтнин һәчми синифләр үзрә ашағыдакы кими тәклиф едилир:

V синиф үчүн — 12—25 (25—30)* сөз.
VI синиф үчүн — 25—30 (30—35)* сөз.
VII синиф үчүн — 30—35 (35—45)* сөз.
VIII синиф үчүн — 35—45 (45—55)* сөз.
IX синиф үчүн — 45—55 (55—65)* сөз.
X синиф үчүн — 55—65 (65—75)* сөз.
XI синиф үчүн — 65—75 (75—85)* сөз.

Тәрчүмәнин савад сәвијјәсинин гијмәтләндирилмәсиндә имла үчүн мүәјјән олунмуш нормалар һесаба алынмыр вә о, ашағыдакы нормалара әсасән гијмәтләндирилир.

Дәгиг тәрчүмә едилән вә ән чоху 2 (1*) нитг сәһви олан тәрчүмәјә «5» гијмәт верилир.

Әсасән тәрчүмә едилән, ән чоху 3 (2*) нитг сәһви олан тәрчүмәјә «4» гијмәт верилир.

Јарыдан чох һиссәси тәрчүмә едилән, ән чоху 5 (4) нитг сәһви олан тәрчүмәјә «3» гијмәт верилир.

Мәтнин, чүмләләрин, сөзләрин јарыдан чох һиссәси тәрчүмә едилмәдикдә шакирдә «2» гијмәт верилир.

Сечилмиш материал бүтөвлүкдә тәрчүмә едилмәдикдә шакирдин иши «1» балла гијмәтләндирилир.

4. Ифадә.

Ифадә јазыларын апарылмасы тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин јалныз VII—XI синифләриндә нәзәрдә тутулур. Һәмин синифләр үзрә ифадә јазынын һәчми ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирилир:

VII синиф үчүн — 50—60 (60—80*)
VIII синиф үчүн — 60—80 (80—90*)
IX синиф үчүн — 80—90 (90—100*)
X синиф үчүн — 100—120 (120—130)*
XI синиф үчүн — 120—130 (130—150)*

Ифадә јазыја бүтүн синифләрдә ики гијмәт верилир: әввәлинчи гијмәт онун мәзмунуна вә нитг чәһәтдән формалашдырылмасына, икинчи гијмәт исә савад сәвијјәсинә аид едилир. Ифадәнин савад сәвијјәсини гијмәтләндирмәкдә имлалара аид гијмәт нормалары әсас тутулур. Јазынын мәзмунуну вә нитг чәһәтдән формалашдырылмасыны гијмәтләндирәркән исә ашағыдакы нормалар нәзәрә алынмалыдыр.

Мәтнин мәзмунуна там ујғун кәлән, план үзрә мәнтиги ардычыллыгла јазылмыш олан, ән чоху 2 (1*) нитг сәһви бурахылан ифадәјә «5» гијмәт верилир.

Мәтнин мәзмунуна әсасән, ујғун кәлән, план үзрә ардычыл јазылан ән чоху 3 (2*) нитг сәһви бурахылан ифадә јазыја «4» гијмәт верилир.

Мәтнин мәзмунундан көнарачыхма һаллары олан, мәзмунун ифадәсиндә ардычыллыға риајәт олунмајан ән чоху 6(5*) нитг сәһвинә јол верилән ифадәјә «3» гијмәт верилир.

Мәтнин мәзмунуну тәһриф едән, ән чоху 10-а гәдәр нитг сәһви бурахылан ифадә јазыја «2» гијмәт верилир.

«2» гијмәт үчүн мүәјјән едилмиш нормадан артыг сәһви олан ифадә јазыја «1» гијмәт верилир.

5. Инша.

Scanned with PDF Mobile Scanner

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили үзрә иншa јазыларын апарылмасы јухары синифләр үзрә нәзәрдә тутулур. Онларын һәчми ашағыдакы кими гијмәтләндирилир:

X синифләр үчүн — (0,5—0,7 сәһ.*)

XI синифләр үчүн — (0,7—1,0 сәһ.*)

Ифадәдә олдуғу кими, иншаја да ики гијмәт верилир; савад сәвијјәсини гијмәтләндирмәкдә ифадәләрә аид гијмәт нормалары, мәзмун вә нитг чәһәтдән формалашдырманын гијмәтләндирилмәсиндә исә ашағыдакы нормалар нәзәрдә тутулур.

Мәзмуну кифајәт гәдәр там ачан, грамматик ифадәсинә көрә нөгсаны олмајан, ән чоху 2 (1*) нитг сәһви бурахылан јазыја «5» гијмәт верилир.

Әсасән мөвзуну әһатә едән, фикирләрин ардычыллығында бә'зи системсизлик нәзәрә чарпан, ән чоху 3 (2*) нитг сәһви олан инша јазыја «4» гијмәт верилир.

Мөвзудан кәнара чыхма һаллары олан, фикрин ардычыллығы позулан, ән чоху 6 (5*) нитг сәһви бурахылмыш инша јазыја «3» гијмәт верилир.

Мөвзуну әһатә етмәјән, 10-а гәдәр нитг сәһви олан иншаја «2» гијмәт верилир.

Инша јазыда «2» гијмәт үчүн мүәјјән олунмуш нормадан артыг сәһв оларса, она «1» гијмәт верилир.

Јазыларын апарылмасы просесиндә шакирдләр бу вә ја дикәр сөзүн, ифадәнин јазылышыны мүәллимләрдән соруша биләрләр. Белә һалларда онларын гијмәти ашағы салдырылмыр.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили үзрә јазы ишләри програма ујғун шәкилдә ил боју апарылыр вә чари гијмәтләндирилир, шакирдләрин рүблүк, иллик вә јекун гијмәтләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә чари гијмәтләрдән бири кими нәзәрә алыныр.

7. Комплекс гијмәтләндирмә.

Мүәллим Азәрбајҹан дилиндән нитг фәалијјәтинин ики, үч вә ја дөрд нөву үзрә шакирдин һазырлыг сәвијјәсини гијмәтләндирдикдә комплекс гијмәтләндирмәјә әсасланыр.

1) Нитг фәалијјәтинин ики нөву үзрә гијмәтләндирмә.

Програмын тәләби баxымындан нитг фәалијјәтинин ики нөву үзрә «5» гијмәтә лајиг олан шакирдә «5» гијмәт верилир.

Бундан әлавә, ашағыдакы һалларда да «5» гијмәт вермәк олар:

— шакирдин данышма үзрә һазырлығы «5», оху үзрә һазырлығы «4» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин данышма үзрә һазырлығы «5», динләјиб анлама үзрә һазырлығы «4» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин оху үзрә һазырлығы «5», динләјиб анлама үзрә һазырлығы «4» гијмәтә лајигдирсә.

Програмын тәләби баxымындан, нитг фәалијјәтинин ики нөву үзрә һазырлығы «4»-ә лајиг олан шакирдә «4» гијмәт верилир.

Бундан әлавә, шакирдләрә ашағыдакы һалларда «4» гијмәт верилир:

— шакирдин данышма үзрә һазырлығы «4», оху үзрә һазырлығы «5» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин оху үзрә һазырлығы «4», динләјиб анлама үзрә һазырлығы «5» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин һазырлығы нитг фәалијјәтинин бир нөву үзрә «5», дикәри үзрә «3» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин данышма үзрә һазырлығы «4», оху үзрә һазырлығы «3» гијмәтә лајигдирсә.

Програмын тәләби баxымындан, нитг фәалијјәтинин ики нөву үзрә һазырлығы «3»-ә лајиг олан шакирдә «3» гијмәт верилир.

Бундан әлавә, шакирдләрә ашағыдакы һалларда «3» гијмәт верилир:

— шакирдин данышыг үзрә һазырлығы «3», оху үзрә һазырлығы «4» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин оху үзрә һазырлығы «3», динләјиб анлама үзрә һазырлығы «4» гијмәтә лајигдирсә.

Нитг фәалијјәтинин ики нөвүндән бири үзрә програмын тәләби баxымындан там һазырлыға малик олмајан шакирд «2» гијмәт илә гијмәтләндирилир.

Нитг фәалијјәтинин һәр ики нөву үзрә програмын тәләби баxымындан там һазырлыға малик олмајан шакирд «1» гијмәтлә гијмәтләндирилир.

2) Нитг фәалијјәтинин үч нөву үзрә гијмәтләндирмә.

Програмын тәләби баxымындан, нитг фәалијјәтинин үч нөву үзрә там һазырлыға малик олан шакирдә «5» гијмәт верилир.

Бундан әлавә, шакирдләрә ашағыдакы һалларда да «5» гијмәт верилир:

— шакирдин данышма вә оху үзрә һазырлығы «5», динләјиб анлама үзрә һазырлығы «4»-ә лајигдирсә;

— шакирдин данышма вә динләјиб анлама үзрә һазырлығы «5», оху үзрә һазырлығы «4»-ә лајигдирсә;

Програмын тәләби баxымындан нитг фәалијјәтинин үч нөву үзрә һазырлығы «4»-ә лајиг олан шакирдләрә «4» гијмәт верилир.

Бундан әлавә, шакирдләрә ашағыдакы һалларда да «4» гијмәт верилир:

— шакирдин данышма үзрә һазырлығы «4», оху вә динләјиб анлама үзрә һазырлығы «5» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин данышма үзрә һазырлығы «5», оху вә динләјиб анлама үзрә һазырлығы «3» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин нитг фәалијјәтинин бир нөву үзрә «5», галан ики нөву үзрә «4», јахуд «4» вә «3» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин данышма вә динләјиб анлама үзрә һазырлығы «4», оху үзрә һазырлығы «3» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин данышма вә оху үзрә һазырлығы «4», динләјиб анлама үзрә һазырлығы «3» гијмәтә лајигдирсә.

Програмын тәләби баxымындан, нитг фәалијјәтинин үч нөву үзрә һазырлығы «3»-ә лајиг олан шакирдләрә «3» гијмәт верилир.

Бундан әлавә, шакирдләрә ашағыдакы һалларда «3» гијмәт верилир:

— шакирдин данышма үзрә һазырлығы «3», оху вә динләјиб анлама үзрә һазырлығы «4» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин данышма вә динләјиб-анлама үзрә һазырлығы «3», оху үзрә һазырлығы «4» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин данышыг вә оху үзрә һазырлығы «3», динләјиб анлама үзрә һазырлығы «4» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин оху үзрә һазырлығы «5», данышма вә динләјиб анлама үзрә һазырлығы «3» гијмәтә лајигдирсә;

— шакирдин динләјиб анлама үзрә һазырлығы «5», данышма вә оху үзрә һазырлығы «3» гијмәтә лајигдирсә.

Нитг фәалијјәтинин үч нөвүндән икиси үзрә һазырлығы «2», галан бир нөву үзрә «3»-ә лајиг олан шакирдләрә «2» гијмәт верилир.

Нитг фәалијјәтинин һәр үч нөву үзрә шакирдин һазырлығы «2»-дән ашағы оларса, она «1» гијмәт верилир.

3) Нитг фәалијјәтинин дөрд нөву үзрә гијмәтләндирмә.

Програмын тәләби баxымындан, нитг фәалијјәтинин бүтүн нөвләри үзрә там һазырлыға малик олан шакирдә «5» гијмәт верилир.

Бундан әлавә, нитг фәалијјәтинин ики нөву үзрә һазырлығы «4» гијмәтә лајиг олан шакирдләрә дә «5» гијмәт вермәк олар.

Програмын тәләби баxымындан, нитг фәалијјәтинин бүтүн нөвләри үзрә һазырлығы «4»-ә лајиг шакирдләрә «4» гијмәт верилир.

Бундан әлавә, нитг фәалијјәтинин үч нөву үзрә һазырлығы «4», галан бир нөву үзрә һазырлығы «3» вә ја «5», јахуд нитг фәалијјәтинин ики нөву үзрә һазырлығы «4», галан ики нөву үзрә һазырлығы «3» гијмәтә лајиг олан шакирдләрә дә «4» гијмәт вермәк мәгбул сајылыр.

Програмын тәләби баxымындан нитг фәалијјәтинин бүтүн нөвләри үзрә һазырлығы «3»-ә лајиг олан шакирдләрә «3» гијмәт верилир.

Бундан әлавә, шакирдин нитг фәалијјәтинин үч нөву үзрә һазырлығы «3», галан бир нөву үзрә һазырлығы «4» вә ја «5» гијмәтә лајиг оларса, она «3» гијмәт верилир. Әкәр шакирдин јазы үзрә һазырлығы «2», нитг фәалијјәтинин галан нөвләри үзрә һазырлығы «3» вә ја «4»-ә лајиг оларса, она «3» гијмәт вермәк мәгбул сајылыр.

Нитг фәалијјәтинин ики, үч вә дөрд нөву үзрә һазырлығы «2»-јә лајиг олан шакирдләрә «2» гијмәт верилир.

Нитг фәалијјәтинин дөрд нөвүндән һәр бири үзрә һазырлығы «2»-дән ашағы олан шакирдләрә «1» гијмәт верилир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Мүәллимләримизин јарадычылығындан*

Губа рајонундакы Бағбанлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими Зијәддин Мустафајев көндәрдији мәгаләдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат кабинетинин тәшкилиндә шакирдләрин фәаллијјәтиндән сөз ачыр. Фәнн кабинетинин ән зәрури аваданлыгла тәчһизини вачиб һесаб едән Зијәддин мүәллим мәктәблиләрә билик, бачарыг вә вәрдишләрин мәнимсәдилмәси просесиндә тә'лимин техники васитәләриндән сәмәрәли истифадә едилмәсинин әһәмијјәтини гејд едир вә көстәрир ки, шакирдләрин гүввәси илә һазырланмыш ајры-ајры сәнәткарларын һәјат вә јарадычылығына аид албомлар, фотостендләр, кушәләр, лент јазылары онларын фәннә марағыны гат-гат артырыр.

Һәмин рајондакы Јерфи кәнд орта мәктәбинин мүәллими Таһир Һәсәнлинин мәктубу да ејни мөвзуја, «Әдәбијјат кабинетинин тәшкили тәчрүбәси»нә һәср едилмишдир. Таһир мүәллим јазыр ки, о һәр ај әдәбијјата аид бүллетенләр бурахыр. Азәрбајчанын сөз сәррафлары һаггында ән јени елми мә'луматларын топланмасына хүсуси фикир верир. Мүәллим бу гәнаәтә кәлир ки, әдәбијјат кабинетинин естетик чәһәтдән көзәл тәртиб едилмәси, материал вә експонатларла зәнкинлији тә'лим просесинин оптималлығына хидмәт едән атрибутлардандыр.

Шамхор рајонундакы В. И. Ленин адына орта мәктәбин мүәллими Шө'лә Чәфәрова мәктубунда VI синифдә «Муған» поемасындан верилән парчаларын тәдриси тәчрүбәсиндән бәһс едир. Шө'лә мүәллимә әдәби-бәдии китаблардан, мүхтәлиф сәнәдли материаллардан кениш истифадә едәрәк шакирдләрә Муғанын вә Мингәчевирин кечмишиндән данышыр. Су-електрик стансијаларынын халг тәсәррүфатынын инкишафында ојнадығы бөјүк ролдан сөз ачыр. О, шакирдләрин диггәтини екскаваторчу Сәрвәнин вә памбыгчы Манјанын јарышына чәлб едир. Әсәрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында онлар ушагларын јаддашына тәкчә әсәр гәһрәманы кими дејил, һәм дә әмәк гәһрәманлары кими әбәди һәкк олунурлар. Шө'лә мүәллимә мөвзудан чыхыш едәрәк шакирдләринә әмәјә мәһәббәт һиссләри ашылајыр.

Гусар рајону Дүзтаһир кәнд орта мәктәбинин мүәллими, баш мүәллим Чәлаләддин Бајрамов редаксијаја көндәрдији «Әдәбијјат дәрсләриндә әмәксеверлик тәрбијәси» адлы мәгаләсиндә јазыр ки, шакирдләрдә намуслу әмәјә дәрин мәһәббәт ојатмаг мәгсәдилә Низаминин, С. Вурғунун, М. Һүсејнин програм үзрә өјрәнилән әсәрләриндән кениш истифадә едир. Чәлаләддин мүәллим бу гәнаәтә кәлир ки, шакирдләрин шүурлу сурәтдә пешәсечмәләриндә бәдии әдәбијјат мүстәсна рола маликдир.

Нахчыван МССР Илич РХМШ методкабинетинин мүдири Ибраһим Јусифоғлу вә һәмин рајондакы Алышар кәнд орта мәктәбинин мүәллими Сәјјад Һәсәновун имзасы илә алдығымыз «Әдәбијјат дәрсләриндә вә дәрнәјиндә акустик васитәләрдән истифадә тәчрүбәсиндән» адлы јазыда Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси заманы магнитофон јазыларындан, граммофон валларындан истифадә етмәјин мүсбәт тә'сири гејд едилир. Мәктуб мүәллифләри дәрсин марағлы олмасы, шакирдләрин фәаллығынын артырылмасы үчүн ағсаггал вә ағбирчәк гочалардан магнитофон лентинә јазылмыш лајла, бајаты, тапмачалар вә с. фолклор нүмунәләринин тә'лим просесиндә сәсләндирилмәсини фајдалы һесаб едирләр.

Мухтар республиканын Ордубад рајонундакы Сабир кәнд орта мәктәбин мүәллими Тағы Фәрәчов да өз јазысында халг әдәбијјаты материалларынын тәдрисиндән бәһс едир. Тағы мүәллим ајры-ајры синифләрдә програм үзрә шифаһи халг әдәбијјатына аид материалларын тәдриси заманы шакирдләрә Совет һакимијјәти илләриндә јарадылан шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринә дә мүрачиәт едир. Бу заман о, даһа чох даһи рәһбәр В. И. Ленин вә Коммунист Партијасына һәср едилән нүмунәләр үзәриндә дајаныр. Тағы мүәллим, шакирдләрә тапшырыр ки, онлар мүасир ашыгларын јаратдығы гошма вә бајатылары да әзбәрләсинләр. Шакирдләр бөјүк бир һәвәслә бу тапшырыға әмәл едирләр.

Фүзули рајонундакы Јухары Вејсәлли кәнд орта мәктәбинин мүәллими Мәтләб Рзајевин «Низами јарадычылығынын тәдриси просесиндә фәнләрарасы әлагә» јазысында Азәрбајчан интибаһынын даһи нүмајәндәси Низаминин шаир, философ вә дүнјәви елмләрин камил биличиси кими шакирдләринә тәгдим едир. Мәтләб мүәллим «Хәмсә»дән топладығы мүдрик кәламлара әсасланараг чоғрафија, кимја, биолокија, әмәк тә'лими вә пешәсечмә, аилә һәјатынын етика вә психолокијасы вә с. фәнләрин тәдрисиндә әлагә јарадыр. Бундан истифадә едән мүәллим шаирин әдәби ирсинә дәрин мараг ојадыр.

Сабирабад рајонундакы Мурадбәјли кәнд мәктәбинин мүәллими Абдулла Маһмудов редаксијамыза көндәрдији мәктубда әдәбијјатдан тә'лим материаллары илә синифдәнхарич оху материалларынын әлагәсиндән бәһс едәрәк јазыр ки, шакирдләрин әдәбијјатдан мүкәммәл билик, бачарыг вә вәрдишләр газанмасы үчүн онларда мүталиәјә мараг ојатмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә о, шакирдләрин мүстәгил мүталиәсинә наил ола билмишдир. Абдулла мүәллим јазыр ки, о, шакирдләрин синифдәнхарич охусуна хүсуси нәзарәт едир, онлара истигамәт верир. Мүәллим мәктәблиләрин јаш сәвијјәсини, мәнимсәмә имканыны, мараг даирәсини даим диггәт мәркәзиндә сахлајыр. Синифдәнхарич оху материалларынын тә'лим материалларынын мәнимсәдилмәсинә хидмәт етмәсинә чидди нәзарәт едир.

Әли Бајрамлы шәһәр 13 нөмрәли мәктәбин мүәллими Минарә Пашајева редаксијамыза көндәрдији мәктубунда әдәбијјат дәрсләриндә мусигидән нечә истифадә едилмәсиндән сөз ачыр. Минарә мүәллимә өз иш тәчрүбәсинә әсасланараг бу гәнаәтә кәлир ки, әдәбијјат дәрсләриндә мусигидән мәгсәдәујғун истифадә шакирдләрин естетик зөвгүнү формалашдырыр, онлара көзәллији, үлвилији дәриндән дујмаға көмәк едир. Мүәллимә фолклор нүмунәләринин, еләчә дә М. П. Вагиф поезијасыны тәдрис едәркән фон кими көркәмли устад ашыг Әдаләт Нәсибовун ифасында магнитофон лентинә јазылмыш саз һаваларындан истифадә едир.

Жданов рајонундакы Тәзәкәнд орта мәктәбин мүәллими, баш мүәллим Фазил Вәлијев әдәбијјатын тәдриси просесиндә шакирдләрин доғма кәнддә галмаларына, кәнд һәјатына даһа мөһкәм бағланмаларына хүсуси фикир верир. Бу мәгсәдлә С. Вурғунун «Муған», М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг», Нәби Хәзринин «Күнәшин бачысы» әсәрләри мүәллимә зәнкин материал верир.

Фазил мүәллим адлы-санлы әмәк адамлары илә мәктәблиләрин көрүшүнү тәшкил едир. Једдинчиләр «Күнәшин бачысы» поемасыны Милин гәһрәмани гызы Севил Газыјеванын хатирә ев-музејиндә кечирләр.

Фазил мүәллимин «Бизим кәндимиз», «Мән һансы сәнәти даһа чох севирәм», «Кәндимизин әмәк адамлары»,

* Ичтимаи һәјатымызын бүтүн саһәләринә сүр'әтләндирмә вә ашкарлыг шығы алтында нүфуз едән јенидәнгурма просеси халг маарифи ишчиләринин фәаллијјәтинә дә күчлү тәкан вермишдир.

Кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси ишиндә уғурлу нәтичәләр әлдә етмәк үчүн ајры-ајры мүәллимләрин, педагожи коллективләрин руһ јүксәклији илә апардыглары јарадычы ахтарышлар сәмәрәсиз галмыр. Севиндиричи һалдыр ки, шәхси иш тәчрүбәләринин кениш мәнзәрәсини өзүндә әкс етдирән ајры-ајры мүәллим мәктублары нечән илә нисбәтән бу ил редаксијамыза даһа чох кәлир. Габагчыл иш тәчрүбәләринин зәмининдә јерли шәраитә ујғун олараг јаранан јени тә'лим үсуллары габагчыл тәчрүбә кими гәләмә алынан мәсәләләрин кениш јајылмасына еһтијач олмаса да онлардан истифадә едилмәси фајдалы һесаб едилир. Лакин почтумуза дахил олан бир сыра мәктуб вә мәгаләләрин сәвијјәси онларын дәрч едилмәсинә имкан вермир. Бунларла бәрабәр бә'зи мәктубларда ајры-ајры фајдалы фикирләрә раст кәлмәк олур. Белә мәгаләләрин мүәллифләринә тövсијә едирик ки, онлар мүасир тә'лим үсулларына даһа дәриндән јијәләнсинләр, тәсвирчилик јолу илә кетмәсинләр. Онлар даһа чох ајры-ајры мөвзуларын тәдрисиндә гаршыја гојулан мәгсәдә нечә, һансы оптимал јолларла наил олмаларындан сөз ачсынлар. Белә мәгаләләрин гајғы илә јанашмаг мәгсәдилә вахташыры «Редаксијамызын почтундан» рубрикасы алтында ичмал верилир вә һәмин материаллардан истифадә едилир.

РЕДАКСИЈАДАН.

Scanned with MobileScanner

«Әмәк нисаны учалдыр» вә с. мөвзуларда апардығы нишә јазыларда шакирдләр доғулуб бој-баша чатдыглары кәндләринин көзәл лөвһәләрини јарадыр, зәһмәт адамларынын рәшадәтли әмәјинә јүксәк гијмәт верир вә доғма јурдларынын даһа да абадлашмасында өһдәләринә шәрәфли вәзифәләр көтүрүрләр.

Фазил мүәллим шакирдләрин сосиалист бејнәлмиләлчилији вә совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә едилмәсиндә тарихи мөвзуларда јазылмыш бәдии әсәрләрдән даһа кениш истифадә едир. С. Вурғунун «26-лар», «Вагиф», Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә», С. Рүстәмин «Гафурун гәлби», Һ. Сејидбәјли вә И. Гасымовун «Узаг саһилләрдә», М. Рәһимин «Ленинград көјләриндә» вә с. әсәрләр мүәллимә зәнкин материал верир.

Варташен рајонундакы Хачмас кәнд М. Ф. Ахундов адына орта мәктәбин мүәллими **Гүрбәт Бабајев** тәбиәтин горунмасында, шакирдләрин еколожи тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјатын имканларындан истифадә едир. Бу мәгсәдлә о, тәдрис едилән бәдии әсәрләр васитәсилә доғма тәбиәтин көзәллијини шакирдләрә изаһ едир. Гүрбәт мүәллим гејд едир ки, мәктәблиләрин доғма кәндә галыб ишләмәләри үчүн мүхтәлиф тәдбирләрин кечирилмәсини дә диггәт мәркәзиндә сахлајыр.

Кәдәбәј рајонундакы Зәһмәт кәнд орта мәктәбин мүәллими **Вагиф Бағыров** Сәмәд Вурғунун «Вагиф» драмыны тәдрис едәркән вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин ашыланмасына хүсуси фикир верир. Бу мәгсәдлә о, бөјүк халг шаири М. П. Вагифин шәхсијјәти, Вәтәнә вә халга сәдагәтлә хидмәти, шаирин вәтәни дәрин бир мәһәббәтлә севмәсини әсәрдән кәтирилән нүмунәләрлә изаһ едир. Вагиф мүәллим јазыр ки, Вагифин халг вә вәтән үчүн белә ширин арзулары, халг иши уғрунда мүбаризәси илә таныш олан шакирдләр јәгин едирләр ки, Вагиф бөјүк вәтәнпәрвәрдир.

Ағдам рајону Күллүчә кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Нәби Зејналов** јазыр ки, шакирдләрин арзусу вә гаршыја гојулан мәгсәди нәзәрә алыб мәктәбдә тәшкил олунан әдәбијјат дәрнәјинә «Инчи ахтаранлар» ады верилмишдир. Дәрнәјин һәр бир үзвүнүн «Күллүчәли нәнәләрин вә бабаларын сөз боғчасындан» адлы фолклор дәфтәри вар. Онлар рајонун Күллүчә вә Илхычылар кәндләриндә јашајан јашлы адамлардан фолклор нүмунәләри топлајыр вә дәрнәк мәшғәләләриндә онлары жанрлара көрә өјрәнирләр.

Нәби мүәллим гејд едир ки, дәрнәк үзвләринин дәфтәрләри вахташыры јохланылыр, мәтбуатда верилмәјәнләр сечилир вә бу мәгсәд үчүн ајрылан албома көчүрүлүр. Албомда ону әлдә едән шакирд вә јашлы нәнә вә јахуд баба һаггында мүвафиг мә'лумат да јазылыр. Ишин бу гајдада тәшкили мәктәблиләрдә фолклора марағы даһа да артырыр. Дәрнәк үзвләринин јахындан иштиракы илә мәктәбдә јарадылан зәнкин әдәбијјат музејиндә дә мәгсәдјөнлү иш апарылыр.

Ағдам шәһәр 5 нөмрәли мәктәбин мүәллими, методист мүәллим **Сәба Фәрәчова** Азәрбајчан дили дәрсләриндә грамматик тәһлил үчүн чалышмалардан Сов.ИКП XXVII гурултајынын материалларындан истифадә едир.

Газах рајону Мусакөј кәнд орта мәктәбин мүәллими **Фазил Әлијевин** редаксијаја көндәрдији јазысындан көрүнүр ки, о, Мирзә Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романыны тәдрис едәркән әсәрин јазылдығы дөврдә шәхсијјәтә пәрәстиш илләринин ачы нәтичәләрини өн плана чәкир. Бу мәгсәдлә Фазил мүәллим фәнләрарасы әлагәдән дә истифадә едир.

Астара рајонундакы Кижәбә гәсәбә орта мәктәбин мүәллими, баш мүәллим **Әзизаға Чаһанкировун** јазысында әсасән шакирдләрдә динә вә мөвһумата шүурлу мүнасибәт тәрбијәсиндән бәһс едилир. Әзизаға мүәллим X синифдә Һүсејн Чавидин јарадычылығындан бәһс едәркән «Иблис», «Шејх Сән'ан», «Хәјјам», Чәфәр Чаббарлынын «Од кәлини» әсәри үзәриндә дурур вә бу әсәрләрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында динин зәрәрли чәһәтләрини ачыб көстәрир.

Бакыдакы 71 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Күлзар Ибраһимова** редаксијаја көндәрдији јазысында әдәбијјат кабинетиндә китабхана јарадылмасы, онун зәнкинләшдирилмәси вә тәдрис просесиндә кабинетдәки мүхтәлиф мәзмунлу китаблардан истифадә етмәсиндән сөз ачыр. Күлзар мүәллимә јазыр ки, о күндәлик дәрсләрдә кабинетдә олан ајры-ајры мөвзуларла бағлы китаб, дәрслик, албом, вал јазылары, шәкил-иллүстрасија вә с. әввәлчәдән сечир вә «Бу күнкү дәрсимиз» адлы күшәдә нүмајиш етдирир.

V синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы*

II рүб үчүн 30 дәрс планлашдырылмышдыр.

(7; 8 һәфтә) (23;[illegible])

37-38-чи дәрсләр. Мүрәккәб исимләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы.

Биринчи саатда ашағыдакы [illegible] мүрәккәб исимләрин [illegible] үзрә иш апарылыр. Бу просесдә [illegible] фактларынын тәһлили илә мүвафиг олараг мүрәккәб исимләрин јазылышы да өјрәнилмәлидир:

1. Мүхтәлиф мә'налы ики садә исмин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб исимләр. Белә мүрәккәб исимләр битишик јазылыр; мәсәлән, фотоапарат, гызылкүл, сарыкөјнәк, тахылдөјән вә с.

2. Аға, бәј, ханым, һачы, сејид, мирзә вә с. типли сөзләр мүрәккәб исмин тәркиб һиссәси олдугда (јә'ни һәмин сөзләр ләгәб, титул, рүтбә билдирмәдикдә) битишик јазылыр; мәсәлән, Ханымана, Әлибәј, Ағабачы вә с.

3. Инсан адлары билдирән мүрәккәб исимләр һәмишә битишик јазылыр. Елә чә дә мәкан адлары билдирән мүрәккәб исимләр битишик јазылыр: Гызгајыт, Хошгәдәм, Әбдүлһәсән, Әлимәрдан, Ағдаш, Гусарчај, Чәлилабад, Сабирабад вә с.

4. Сифәтләрлә исимләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб исимләр битишик јазылыр. Мәсәлән, сарыкөјнәк, гаракилә, ағсаггал, Гарадағ, гызылкүл, наршәраб вә с.

5. Тәкрар едилән фе'л көкләриндән на, а, ә битишдиричиләрин көмәји илә әмәлә кәлән мүрәккәб исимләр битишик јазылыр. Мәсәлән, вурһавур јаһајаз, кәлһакәл, гачагач, тутатут, кәзһакәз вә с.

6. Јахын мә'налы вә антоним сөзләрин бирләшмәси јолу илә дүзәлән мүрәккәб исимләр. Белә исимләр дефислә (-) јазылыр. Мәсәлән, оғул-ушаг, дава-дәрман, од-алов, күл-чичәк вә с.

39-чу дәрс. Үмуми вә хүсуси исимләр.

Исимләрин үмуми вә хүсуси олмасы. Дилимиздә әшјанын адыны билдирән сөзләр бә мә'наларына көрә ики јерә ајрылыр:

а) Мүәјјән бир група дахил олан ејни чинсли варлыгларын адыны билдирәнләр үмуми исимләр адланыр. Мәсәлән, китаб, чичәк, гәләм, су, дәниз от вә с.

Әлавә материал:

Мәтндән ејни чинсли варлыглары билдирән исимләрин тапылмасы, мәсәлән:

Достлуг дијарыдыр гочаман
Гафгаз;
Бурда е[illegible]да, вәфа да
бардыр.
Онун гучағында јашајанларын
Алдығы зөвг да, сәфа да бардыр.
[illegible]тали. Аб[illegible]ан јаранды гоша.
Вургунла Ашетик бир ка[illegible]
[illegible]
Тојларда дост кими вераб баш-баша
Ашыг Әләскәрлә Нәһа да бардыр.
И. Исајев

[illegible] исми варлыгы тәк олдулар, [illegible] бирләринин ејни олмајан [illegible]ларын ад[illegible] билдирәнләр хүсуси исимләр адланыр. Мәсәлән, Москва, «Көрпүчү», «Нефтчи» Хәзәр дәнизи, Күрә вә с. Хүсуси исимләр һәмишә бөјүк һәрфлә башланыр. Китаб, гәзет, журнал, кинофилм, завод, колхоз, совхоз вә с. адлары бөјүк һәрфләрлә вә дырнагда јазылыр.

Дидактик материаллар: 121, 122, 123, 125, 127, 129, 130-чу чалышмалар.

40-чы дәрс. Хүсуси исимләрин јазылышы.

Мүәллим дидактик материаллары «Орта мәктәбдә [illegible]дан, «Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар»дан (IV вә V синифләр) бәдии әдәбијјатдан, гәзет вә журналлардан сечә биләр.

41-42-чи дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы: өјрәдичи ифадә вә јазыларын тәһлили.

Дәрслијин 41-чи сәһифәсиндә 133 нөмрәли чалышмада верилмиш ше'рин (тәмсилин) мәзмунуну һекајә шәклиндә јазмаг. Мәтнин мәзмуну илә шакирдләрин таныш олмасы. Ше'ри нәсрә чевирмәк. Бир нечә шакирдә һадисәни нагыл етдирмәк. Мәтнин һиссәләрә бөлүнмәси. План тутмаг. Лүғәт үзрә иш. Дурғу ишарәләри үзәриндә иш. Ифадә јаздырылмасы. Јохланылмыш јазылар нөвбәти дәрсдә тәһлил едилмәлидир; тәһлил заманы мөвзуну шакирдләрин нә дәрәчәдә әһатә едә билдикләри әсас фикри ачмаға нә дәрәчәдә наил олдуглары барәдә мүәллимин мә'лумат вермәси мәсләһәт көрүлүр. Шакирдләр тәрәфиндән бурахылмыш типик сәһвләр үзәриндә иш апарылыр. (Дәрсликдә верилмиш чалышмалардан, карточкалардан истифадә олунур).

43-чү дәрс. Тәк вә чәм исимләр.

Исимләрин тәк вә чәм олмасы. Чәм исимләрин әшјанын бирдән чох олмасыны билдирмәси. Чәм исимләрин әмәлә кәтирилмәси үчүн -лар шәкилчисиндән истифадә едилмә-

*Әввәли мәчмуәнин 1988-чи ил 1-чи нөмрәсиндә

PDF MOBILE SCANNER

си. Азәрбајҹан дилиндә исмин әввәлиндә мүхтәлиф сајлар ишләндикдә исимләрин ҹәм шәкилчиси гәбул етмәмәси, әшјанын ҹохлуғунун сајлар васитәсилә ҝөстәрилмәси; мәсәлән, 4 ушаг (дөрд ушаглар ишләнмәз) 15 китаб (15 китаблар ишләнмәз) вә с. Бә'зән мәтндә ҝөзәллик, гәһрәманлыг кими исимләрин ҹәм шәкилчиси гәбул етмәси. Мәсәлән, «Бура мәскәнидир ҝөзәлликләрин», «Белә гәһрәманлыглар Бөјүк Вәтән мүһарибәси тарихиндә јүзләрҹәдир».

Азәрбајҹан дилиндә бир сыра сөзләрин (орду, халг, ҹамаат, сүрү, илхы, нахыр вә с.) ҹохлуг билдирмәси вә бунларын дилдә топлу исимләр адланмасы. Топлу исимләр мүбтәда јериндә ишләндикдә хәбәрин ҹәм шәкилчиси гәбул етмәмәси. Мәсәлән, «Илхы гачырлар», «Халг алгышлајырлар» вә с.

Дидактик материаллар: 136, 137, 138, 139-ҹу чалышмалар.

44-ҹү д ә р с. Исмин мәнсубијјәтә ҝөрә дәјишмәси шәкилчиләри.

Грамматикада әшјанын кимә вә ја нәјә мәнсуб олдуғуну билдирмәк үчүн хүсуси шәкилчиләрдән истифадә олунмасы. Бу шәкилчиләрә мәнсубијјәт шәкилчиләри дејилмәси. Әшјанын саһибинин әвәзликләрлә бу вә ја диҝәр шәхсә мәнсуб олан әшјанын исә исимләрлә ҝөстәрилмәси. Белә һалда әвәзликләрин исмин јијәлик һалында ишләдилмәси, исимләрин исә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етмәси.

Бә'зән әвәзлијин ишләдилмәсинә еһтијаҹ олмамасы; белә һалда исмин сонундакы мәнсубијјәт шәкилчисинин әвәзлијин иштиракы олмадан да әшјанын кимә (вә нәјә) аид олдуғуну ҝөстәрә билмәси: гардаш-ым, гардаш-ын, гардаш-ы, гардаш-ымыз, гардаш-ыныз, гардаш-лары.

Әлавә материал. Ашағыдакы парча диктә олунуб јаздырылмалы вә орадакы мәнсубијјәт шәкилчиләри мүәјјәнләшдирилмәлидир:

Ј о л у м у з Ленин јолудур, партијадыр рәһбәримиз,
Коммунизмин ҝ ү н ә ш и л ә нурланаҹаг сәһәримиз.
Биз ҝедирик ҝәләҹәјә галибләрин ч ә р к ә с и н д ә,
Јаша, јаша Азәрбајҹан, бөјүк Совет өлкәсиндә!

(Азәрбајҹан Совет Социалист Республикасынын Дөвләт һимниндән)

Дидактик материаллар: 142-чи чалышма. «Азәрбајҹан дилиндән дидактик материаллар» (V синиф).

45-ҹи д ә р с. Мәнсубијјәт шәкилчиләринин јазылышы вә тәләффүзү.

Азәрбајҹан дилиндә исимләрин мәнсубијјәтә ҝөрә дәјишмәси. Мән вә биз әвәзликләри илә бағлы оланларын биринҹи, о вә онлар әвәзликләри илә бағлы оланларын исә үчүнҹү шәхсә аид мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едә билмәси.

Сону саитлә вә самитлә битән исимләрә артырылан мәнсубијјәт шәкилчиләринин фәргләнмәси.

Саитлә битән сөзләрдә	Самитлә битән сөзләрдә
Мәним ата-м	ҝөз-үм
Сәнин ата-н	ҝөз-үн
Онун ата-сы	ҝөз-ү
Бизим ата-мыз	ҝөз-үмүз
Сизин ата-ныз	ҝөз-үнүз
Онларын ата-сы	ҝөз-ү

Мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едән сөзләрин (синтактик тәһлил заманы) аид олдуғу сөзлә бирликдә ҹүмләнин бир үзвү олмасы. Мәсәлән, «Әлинин атасы јазычыдыр» ҹүмләсиндә Әлинин атасы сөзләри (сөз бирләшмәси) бирликдә мүбтәдадыр.

Дидактик материаллар: 143, 144, 145, 146, 147-ҹи чалышмалар: «Азәрбајҹан дилиндән дидактик материаллар» (V синиф).

46-47-ҹи д ә р с л ә р. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.

48-ҹи д ә р с. Исмин һалланмасы.

Бу мөвзуну дәрсликдәки 148 нөмрәли чалышманын тәләбинә ујғун оларак мүсаһибә-мүһакимә үсулу илә өјрәтмәк мәсләһәтдир. Һәмин чалышма әсасында чәкилмиш шәкилләрдән әмәли шәкилдә истифадә олунмалыдыр. Мәһз бунларын нүмунәсиндә мә'лум олур ки, исимләр ҹүмләдә әсылы олдуғу сөзүн тәләби илә һаллара ҝөрә дәјишә биләр. Демәли, исимләрин белә дәјишмәсинә онларын һалланмасы дејилир. Шаҝирдләр јәгин едирләр ки, исимләр һалланаркән гәбул етдији шәкилчиләр һал шәкилчиләри адланыр. Исмин һалларына шаҝирдләрин ибтидаи синифләрдән бәләд олдугларыны нәзәрә алыб, һаллардан һәр биринин өјрәдилмәсинә ајрыҹа саат ајрылмасына еһтијаҹ галмыр. Јалныз јијәлик вә тә'сирлик һалларына хүсуси саатлар һәср олунмасы мәгсәдәујғундур.

Јијәлик һалын мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирмәси. Мүәјјәнлик билдирән јијәлик һалда исимләрин -ын шәкилчисини гәбул етмәси вә кимин? нәјин? һаранын? суалларындан биринә ҹаваб олмасы.

Гејри-мүәјјәнлик билдирән јијәлик һалын әшјаны мүәјјән дејил, үмуми мә'нада билдирмәси; шәкилчи гәбул етмәси вә нә? суалына ҹаваб олмасы; мәсәлән, мәктәб директору, дәстә рәһбәри, синиф рәһбәри вә с.

Мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирән јијәлик һалда ишләнән исимләрин, адәтән, онунла бағлы олан сөзә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етдирмәси. Беләликлә дә, икисинин бирликдә ҹүмләнин бир үзвү олмасы.

Дидактик материаллар: 158, 159, 160, 161, 163, 164-ҹү чалышмалар.

49-50-ҹи д ә р с л ә р. Рабитәли нитгин инкишафы.

Шәкил үзрә иншә (иншанын дәрслијин 52-чи сәһифәсиндәки шәкил үзрә апармаг мәсләһәт ҝөрүлүр).

Иншаја һәср олунан бу дәрсин биринҹи саатында шаҝирдләри ҝөрдүкләрини тәсвир етдирмәк баҹарыгларына јијәләндирмәк үзрә иш апармаг лазымдыр. Әввәлҹә шаҝирдләр шәкли ајдын тәсвир етмәли, бунун үчүн ҝөрдүкләрини сөз вә сөз бирләшмәләри илә гејд едиб јазмалы, сонра һәмин ифадәләрин көмәји илә шәклин мәзмунуну гурмалы вә шәклә мүнасиб ад вермәјә чалышмалыдырлар. Һәр кәс шәклә вердији адын даһа мәгсәдәујғун олдуғуну сүбут етмәјә чалышмалыдыр. Әҝәр вахт чатышмаса, иншa евдә дә јазыла биләр.

Икинҹи саат инша јазыларын тәһлилинә сәрф олунур.

51-ҹи д ә р с. Тә'сирлик һалын мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирмәси.

Исмин тә'сирлик һалынын да јијәлик һал кими мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирмәси. Исмин тә'сирлик һалда мүәјјәнлик билдирәркән -ы (-и) шәкилчисини гәбул етмәси вә кими? нәји? һараны? суалларындан биринә ҹаваб вермәси.

Исмин тә'сирлик һалда гејри-мүәјјәнлик билдирәркән һал шәкилчиси гәбул етмәмәси.

Сону саитлә битән исимләрин тә'сирлик һалда гәбул етдији шәкилчиләр үчүнҹү шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисинә охшајыр. Тә'сирлик һалда ишләнән исим һәмишә ҹүмләнин тамамлығы олур. Мәсәлән, «Памбығы јығдылар» ҹүмләсиндә памбығы сөзү нәји? суалына ҹаваб олур вә ҹүмләнин тамамлығы вәзифәсиндә ишләнир. «Колхозун памбығы јығылды» ҹүмләсиндә мәнсубијјәт шәкилчиси олан сөз (памбығы) тә'сирлик һалда дејил, адлыг һалдадыр вә она ҝөрә дә бағландығы сөзлә (колхозун) бирликдә ҹүмләнин мүрәккәб үзвү (мүбтәда) јериндә чыхыш едир.

Тә'сирлик һалда гејри-мүәјјәнлик билдирән исимләрин адлыг һалда ишләнән исимләрдән фәргләндирилмәси үчүн ашағыдакыларын јадда сахланылмасы:

1) Тә'сирлик һалда гејри-мүәјјәнлик билдирән исимләрин мүәјјәнлик билдирән исимләр кими дә ишләдилмәсинин мүмкүн олмасы:

Мән базардан алма алдым. — Мән базардан алма-ны алдым.

2) Тә'сирлик һалда гејри-мүәјјәнлик билдирән исмин әввәлинә тә'јин артырылдыгда о (гејри-мүәјјәнлик билдирән) исим шәкилчи гәбул едиб мүәјјәнлик билдирән тә'сирлик һала чеврилир: Мән базардан (о, бу, гырмызы, сары вә с.) алма-ны алдым. 3) Һәмин исим (алма) фе'лин (алмаг) јанындан узаглашдырылдыгда јенә дә еһни вәзијјәт јараныр: «Мән базардан алма алдым» — Алманы базардан мән алдым. Исим адлыг һалда ишләндикдә исә бу әмәлијјатларын һеч бири онун формасыны дәјишмир: «Алма базардан алынды». Базардан (о, бу, сары, гырмызы) алма алынды».

Дидактик материаллар: 178–183-ҹү чалышмалар «Азәрбајҹан дилиндә дидактик материаллар» (V синиф)

52-ҹи д ә р с. Тәлә, мәнбә, мәнша вә бу кими әрәб сөзләринин һал вә мәнсубијјәтә ҝөрә дәјишмәси илә әлагәдар јазылыш гајдалары (өјрәдиҹи имла).

Бу гәбилдән олан алынма әрәб мәншәли сөзләрә сы мәнсубијјәт шәкилчиси дејил, -јы мәнсубијјәт шәкилчисинин артырылмасы. Бу типдән олан әрәб мәншәли алынма сөзләр дилдә чох дејилдир: мәнафе, мәнбә, мәнша, мәҹмә, мәнгә, тәлә.

Дидактик материаллар: 196, 197, 198, 199, 200-ҹү чалышмалар.

53-ҹү д ә р с. Бә'зи икиһеҹалы исимләрдә ы, и, у, ү саитләринин дүшмәси. Икиһеҹалы исимләрин бә'зиси саитлә башланан шәкилчи гәбул етдикдә онларын ахырынҹы һеҹасындакы ы, и, у, ү саитләри дүшүр. Мәсәлән, фикир-фикри, ағыл-ағлы вә с. Белә сөзләр икиһеҹалы олур, сону р, л, м, н самитләриндән бири илә битир: әбир, гәбир, алын, бојун, бурун, исим, ҹисим, оғул, гисим вә с.

Бу гисмдән олан фарс-әрәб мәншәли сөзләрә саитлә башланан шәкилчи артырылдыгда онларын көкүндәки сон саитин һәмишә дүшмәси. Әсл Азәрбајҹан сөзләриндә исә (оғул, ағыл, бејин, бојун, гојун, алын, бурун, ағыз, гарын) јалныз мәнсубијјәт шәкилчиләри артырыларкән сон саитин (сөзүн көкүндәки) дүшмәси. Мәсәлән, сәнин оғлун, онун алны, ушағын бурну вә с.

Дидактик материаллар: 201, 202, 203, 204, 205-ҹи чалышмалар. Ә. Әфәндизадә «Орфографија-орфоепија-грамматика луғәти», Ә. Әфәндизадә, Ә. Аббасов «Мәктәблинин орфографија луғәти».

Исмә аид кечилмишләрин тәкрары: морфоложи тәһлил. Бу мәгсәдлә мүәллим «Дидактик материаллардан» бәдии әдәбијјатдан вә с. сечдији нүмунәләрдән истифадә едә биләр. Лакин сечилән нүмунәләр өјрәнилмәмиш категоријалардан олмамалыдыр.

Сифәт (10; 4 саат)

54-ҹү д ә р с. Сифәт бир нитг һиссәси кими: үмуми мә'насы, морфоложи әламәти вә синтактик ролу.

Сифәтин әсас нитг һиссәләриндән бири олмасы. Әшјанын әламәтини билдирмәси, нечә? нә ҹүр? һансы? суалларындан биринә ҹаваб олмасы. Сифәтин ҹүмләдә ән чох тә'јин вә хәбәр вәзифәсиндә чыхыш етмәси. Сифәтләрин -м (-ам), -дыр, -сан вә с. шәхс шәкилчиләри гәбул етдикдә хәбәр вәзифәсиндә чыхыш етмәси. Сифәтләрин рәнҝ, дад, һәҹм, кејфијјәт, заһири әламәт билдирмәси. Сифәтләрин аид олдуглары сөзләрдән әввәл ҝәлмәси.

Луғәт үзрә имла:

Кағызлар, ај кағызлар,
Нә ҝениш гәлбиниз вар,
Нә гәдәр ки, ағсыныз.
Ҝөрпәҹә ушагсыныз.
Нә гәсдиниз вар сизин,
Нә дә күдурәтиниз;
Ајна кими тәмиздир,
Гәлбиниз, нијјәтиниз.
Еле ки јазылдыныз,
Тәзә мә'на кәсб едиб
Јени доғулурсунуз.
Ја мәһрибан, ја да ки,
Бир ҹани олурсунуз.

Б. Ваһабзадә

Дидактик материаллар: 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 273, 274-ҹү чалышмалар.

55-56-ҹы д ә р с л ә р. Дүзәлтмә сифәтләрин әмәлә ҝәлмәси: исимдән дүзәлән сифәтләр.

Исимләрә мүхтәлиф шәкилчиләр артырмагла дүзәлтмә сифәтләр әмәлә ҝәлир. Исимдән сифәт дүзәлтмәк үчүн -лы, -сыз, -дакы, -чыл, -ы, -и (бә'зән дә -ви) шәкилчиләриндән истифадә олунмасы.

Дидактик материаллар: 275, 276, 277, 278, 279-ҹу чалышмалар; «Азәрбајҹан дилиндән дидактик материаллар» (V синиф).

57-58-чи дәрсләр. Фе'лдән дүзәлән сифәтләр.

Фе'лләрә мүхтәлиф шәкилчиләр артырмагла дүзәлтмә сифәтләр әмәлә кәлир. Фе'лләрдән сифәт дүзәлтмәк үчүн -ған, -ғән, (-кән); -ғын, (-кин, -гун, -күн), -ғы вә с. шәкилчиләриндән истифадә олунмасы.

Дидактик материаллар: 280, 281, 282-чи чалышмалар. «Азәрбајҹан дилиндән дидактик материаллар» (V синиф).

59-60-чы дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы. Тәркибиндә сифәтләр ишләнмәклә тәбиәт тәсвиринә аид мүһакимә характерли өјрәдичи инша.

61-62-чи дәрсләр. Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы вә тәләффүзү. Фе'лин сон самити ҹинкилтили олдугда онлара гошулан шәкилчинин (-ғын, -ғун, -кин, -күн) илк самитинин дә ҹинкилтили олмасы: мәсәлән, дол-ғун, аз-ғын, дүз-күн, өл-күн, әз-кин вә с. Фе'лин сон самити кар олдугда исә онлара -гын, -кин, -гун, -күн шәкилчиләриндән ујғун кәләнинин артырылмасы, мәсәлән, сатгын, кәскин, тутгун, өткүн вә с. өјрәдичи имлалар.

63-чү дәрс. (-ви) шәкилчисинин әрәб вә фарс дилиндән алынан сөзләрә гошулараг аһәнк ганунуна табе олмадан бир чүр јазылмасы.

-ы шәкилчисинин исә Азәрбајҹан сөзләринә артырылмасы вә дөрд чүр јазылмасы -чыг, -ҹыг шәкилчиләриндә сон самитин х, г кими тәләффүз олунмасы: мәсәлән, чапыг-чапых, отлуг-отлух вә с. -кин, -кән шәкилчиләринин илк самитинин ҹинкилтили тәләффүз олунмасы мәсәлән, кәскин-кәс-кин, сүрүнкән-сүрүн-кән вә с.

Дидактик материаллар: 284, 285, 286 вә 287-чи чалышмалар «Азәрбајҹан дилиндән дидактик материаллар» (V синиф).

64-65-чи дәрсләр. Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы.

Ики садә сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сифәтләр: мәсәлән, узунсач (гыз), һазырҹаваб (оғлан) вә с.

Бир садә, бир дүзәлтмә сөзүн бирләшмәсиндән јаранан мүрәккәб сифәтләр: сојуггансы (киши) узунсачлы (гыз) вә с.

Садә вә ја дүзәлтмә сифәтләрин тәкрары илә әмәлә кәлән мүрәккәб сифәтләр: сары-сары (сулар), уча-уча (биналар), нәрә-нәрә (гушлар), атасыз-анасыз (ушаг) вә с.

Бири вә ја һәр икиси ајрылыгда ишләнә билмәјән сөзләрин тәкрарындан дүзәлән мүрәккәб сифәтләр: ејри-үјрү (күчәләр) гарма-гарышыг (јуху) вә с.

Дидактик материаллар: 288, 289, 290, 291, 292, 293 вә 294-чү чалышмалар: «Азәрбајҹан дилиндән дидактик материаллар» (IV синиф).

66-67-чи дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы публисистик үслуб һаггында анлајыш: дивар гәзетинә мәгалә јазмаг.

Икинҹи саатда јазыларын тәһлили нәзәрдә тутулмалыдыр.

(Арды вар)

Баш редактор: ӘЛИЈЕВА Э. Ч.
Редаксија һеј'әти редактор: ӘФӘНДИЗАДӘ Ә., АБДУЛЛАЈЕВ Ә., АБДУЛЛАЈЕВ Р., ГАРАБОЈОВА С., ГУРБАНОВ А., ГУРБАНОВ В., ӘЛИЈЕВ Ә., ӘҺМӘДОВ Ч., ӘҺМӘДОВА А., МИКАЈЫЛОВ Ш., РӘҺИМОВА Ә., ТӘҺМАСИБ А.

Техники редактор вә корректор: Сәријјә Новруз гызы.

Јығылмаға верилмиш 7.04.88. Чапа имзаланмыш 27.06.88. Кағыз форматы 70×100 1/16—2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр вәрәги.
Сифариш 3069. Тираж 14100.

Редаксијанын үнваны Бакы шәһәри, Низами күчәси, 50.
Телефонлар: 93-55-02, 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајҹан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with MOBILE SCANNER

Scanned with MOBILE SCANNER